

**КЕЛЕЧЕКТЕГИ МУГАЛИМДЕРДИ МИГРАНТТАРДЫН БАЛДАРЫ МЕНЕН
ИШТӨӨДӨ КӨП МАДАНИЯТТУУЛУК БААЛУУЛУКТАРЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЖОЛДОРУ
ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ БУДУЩИХ
УЧИТЕЛЕЙ В РАБОТЕ С ДЕТЬМИ МИГРАНТОВ
WAYS OF FORMATION OF MULTICULTURAL VALUES OF FUTURE TEACHERS
IN WORKING WITH MIGRANT CHILDREN**

Аннотация: Бул макалада болочок мугалимдин кесиптик даярдыгынын социалдык-педагогикалык багыттары көрсөтүлгөн жана келечектеги мугалимди мигрант балдар менен иштөөгө даярдоо түшүнүктөрү каралган. Ошону менен бирге, болочок мугалим мигрант балдар менен иштөөнүн (тренинг, көнүгүү, маселе чечүү, кинофильмдер, дебаттар, талкуулар жана башкалар сыяктуу практикалык иш-чаралар) ыкмалары аркылуу социалдык-педагогикалык колдоо көрсөтө алары жөнүндө да ойлор камтылат.

Аннотация: В данной статье показаны социально-педагогические направления профессиональной подготовки будущего учителя и рассмотрены концепции подготовки будущих учителей к работе с детьми мигрантов. В то же время включены мысли о том, как будущий педагог может оказать социально-педагогическую поддержку через методы работы с детьми-мигрантами (практическая деятельность, такая как обучение, упражнения, решение проблем, фильмы, дебаты, дискуссии и т. д.).

Annotation: This article shows the socio-pedagogical areas of professional training of a future teacher and considers the concept of preparing future teachers to work with migrant children. At the same time, thoughts are included on how the future teacher can provide socio-pedagogical support through methods of working with migrant children (practical activities such as teaching, exercises, problem solving, films, debates, discussions, etc.).

Негизги сөздөр: социалдык-педагогикалык баалуулукта, келечектеги мугалимдер, мигрант балдар, социалдык-педагогикалык колдоо.

Ключевые слова: социально-педагогическая ценность, будущие учителя, дети-мигранты, социально-педагогическая поддержка.

Keywords: socio-pedagogical value, future teachers, migrant children, socio-pedagogical support.

Акыркы мезгилде глобалдашуу жана интеграция тенденцияларына, дүйнөнүн геосаясий сүрөтүнүн өзгөрүшүнө байланыштуу калктын миграция процесси активдешип жатат. Ар кайсы өлкөлөрдө, мигранттардын чоң топторунун пайда болушу алардын жаңы социалдык-маданий чөйрөгө ыңгайлашуу көйгөйлөрүн курчутуп, кабыл алуучу өлкөнүн коомуна олуттуу өзгөрүүлөрдү киргизүүдө. Миграциялык кырдаалда жаңы маданий чөйрөгө гармониялуу кирүүнүн жана мигрант балдардын шыдыр жашоо жолдорун издөө мүмкүн эмес. Бул жагы педагогика илиминде да, азыркы коомдун практикалык

турмушунда да изилдөө үчүн абдан актуалдуу болуп көрүнөт. Мигранттар жана алардын балдары ар түрдүү улуттардын, ар кандай маданий салттарга, ар кандай социалдык мүнөздөмөлөргө ээ мамлекеттердин өкүлдөрү, бул социалдык, педагогикалык жана экономикалык деңгээлдеги көптөгөн көйгөйлөрдү билдирет.

Социалдашуу проблемалары 20 кылымдын экинчи жарымында өзгөчө актуалдуу маселеге айланды”, - деп заманыбыздын белгилүү окумуштуусу Н.А. Асипова “Заманбап билим берүү парадигмалары” деген эмгегинде жаш муундарга көп кырдуу жана карама-каршы таасир көрсөтүүчү факторлордун саны өтө көбөйүүдө деп, алардын арасына миграция маселелерин да баса белгилеп кеткен. [1]

Азыркы учур коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндөгү өзгөрүүлөргө жараша, жогорку билим берүү системасында калктын аярлуу катмарларына, алардын ичинде башка жактан көчүп келген мигранттарга жардам жана колдоо көрсөтө ала турган бакалавр жана магистр деңгээлиндеги социалдык мугалимдерди даярдоону талап кылып турат. Ошондуктан, келечек мугалимдерди мигрант балдар менен таалим-тарбиялык иштерди алып барууга даярдоо, тактап айтканда, келечек мугалимдерди көп маданияттуулук шарттарды эсепке алуу аркылуу мигрант балдар менен иштөөгө даярдоо азыркы учурдун заманбап көйгөйлөрүнүн бири. Демек, мугалимдердин кесиптик ишмердигинде социалдык-педагогикалык функцияларды компетенттүү аткаруу өтө маанилүү орунда турат. Мында алардын негизги мүнөздөмөлөрү баалуу билим, баалуу мамилелер жана баалуу иш-аракеттер болуп саналат.

Болочок мугалимди мигрант балдар менен иштөөгө үйрөтүү татаал маселердин арасына кирет. Бул көйгөй акыркы он жылдыктагы миграциялык кыймылдардын көбөйүшү менен да тыгыз байланышта. Билим берүү системасы социалдык-маданий көнүктүрүүнүн негизги институту болгондуктан, келечектеги мугалимди көп маданияттуу инсан катары кесиптик даярдоонун маанилүү кыймылдаткычы катары, болочок мугалимдин социалдык-педагогикалык баалуулуктарга аң-сезимдүү мамилесин калыптандырууну түшүндүрөт.

Бул маселени чечүү кесиптик ишмердүүлүккө аксиологиялык көрсөтмөлөр (кесиптик билим берүүнүн аксиологиялык багыттары коомдо иштеп жаткан жалпы адамзаттык баалуулуктардын, кесиптик чөйрөдө үстөмдүк кылган өзгөчө баалуулуктардын жана конкреттүү адамга мүнөздүү болгон жеке баалуулуктардын негизинде түзүлгөн көрсөтмөлөр) менен жетекчилик кылууга багытталган болочок мугалимдин коомдун талаптарынын жана аларды ушул көрсөтмөлөр менен тааныштырууга багытталган жетишсиз чагылдырылган кесиптик даярдыгынын ортосундагы бир катар карама-каршылыктарды чечүү менен байланышканын байкаса болот. Мисалы мигрант балдар менен иштөөдө болочок мугалимдин социалдык-педагогикалык милдеттерин аткарууда мигранттарга заманбап социалдык-педагогикалык колдоо көрсөтүү практикасынын зарылдыгы жана социалдык-педагогикалык жоболордун жетишсиз иштелип чыгышы. Бул жоболордо номативдик ченемдик укуктук базалар (мыйзамдар, мыйзам алдындагы актылар, токтомдор, буйруктар, нускамалар), балага жардам көрсөтүүчү мекемелердин системасында социалдык педагогдун ишмердүүлүгүнүн социалдык, укуктук жана социалдык-экономикалык негиздери камтылышы керек. Ошондой эле, социалдык педагогиканын жана психологиянын теориясы; баланын инсандыгын, анын руханий-социалдык өнүгүүсүн, нормалдуу жана девианттык(инсандык айырмачылык) жүрүм-турумун, өзгөчө психикалык функциялардын өнүгүшүн изилдеген өнүгүү психологиясы; социология; мектепке чейинки педагогика жана психологиянын негиздери; Мультикультурализм(бир өлкөдө жана бүтүндөй дүйнөдө маданий айырмачылыктарды сактоого жана өнүктүрүүгө багытталган саясат жана мындай саясатты негиздеген теория же идеология) жана толеранттуулук(сабырдуулук) менен байланышкан билим берүүнүн табиятындагы өзгөрүүлөр келечектеги мугалимдердин компетенцияларынын негизги функционалдык компоненттеринде көбүрөөк чагылдырылып жатат. Аларга педагогикалык этиканы көрсөтүү, эмоционалдык

жоопкердүүлүк, кесиптик чыгармачылык, жалпыланган эрктүү сапаттар, изилдөө ишмердүүлүгү, баарлашууда сөздүк жеткиликтүүлүктөр кирет. Булар болочок мугалимди даярдоого принципалдуу жаны заманбап мамилени талап кылат. Негизинен, жогорку окуу жайларда болочок мугалимдердин компетенцияларын калыптандыруунун ар кандай формаларын, ыкмаларын жана каражаттарын айкалыштырган педагогикалык шарттарда түзүү аркылуу өнүгөт.

Жогорку окуу жайлардын негизги максаты – кесипкөй, чыгармачыл инсанга ээ бакалавр же магистрди даярдоо. Жеке адам катары бул ааламдык жана гуманисттик ой жүгүрткөн, жергиликтүү жана чыгармачылык менен аракеттене алган жаран. Ошол эле учурда болочок мугалимдердин кесиптик жана инсандык баалуулуктарын калыптандыруу өзгөчө маанилүү, алар анын мындан аркы кесиптик ишмердүүлүгүнүн сапаттык параметрлерин аныктайт. Мугалимдердин кесиптик даярдыгынын негизги илимий мамилелери А.А. Смирнаянын белгилөөсү боюнча, В.А. Адольф, О.С. Гребенюк, Т.Е. Демидова, И.А. Зимняя, А.К. Маркова, В.А. Слостенин, А.П.Тряпицина, Н.В.Чекалева жана башка окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүдө келечектеги мугалимдин мигрант балдар менен болгон иш-аракеттеринин мазмуну аныкталган.[2] Ошондой эле, кесиптик даярдыктагы педагогикалык процесстин мазмунун жана уюштуруу маселелерин О.В. Амосова, А.П. Беспалько, Г.К. Селевко, Т.И. Шамова, М.И. Шилова, Н.Е. Щуркова жана башкалар да терең изилдешкен.[2] Бул изилдөөлөрдүн талдоолорунда кесиптик эмгек жеке адамдардын же адамдардын топторунун турмушун жана коомдук мамилелерин шайкештигине ылайык белгилүү бир тар чөйрөдөгү ишмердүүлүк катары каралат. Ал эми келечектеги мугалимдерди көп маданияттуу мектептерде иштөөгө даярдоого арналган суроолор А.К. Лукинанын көптөгөн эмгектеринде кездешет. Мигранттардын балдары менен өз ара иштөөгө болочок мугалимдерди даярдоонун жогорку окуу жайлардагы абалы кесиптик ишмердүүлүктүн өзгөчөлүгү менен байланыштуу. Аларга гуманисттик принциби, ошондой эле практикага багытталган окутуу, максат коюу жана мазмунду тандоо, ишмердикти уюштуруу жана методологиялык компоненттери кирет[4].

Жалпысынан алганда, педагогикалык стратегиялар келечектеги мугалимдин ишмердүүлүгүнө да олуттуу социалдык таасирин тийгизет. Ушуга байланыштуу мугалимдин социалдык-педагогикалык милдеттери анын кесибинин маанилүү компоненттеринин бири болуп саналат. Келечектеги мугалимдерди даярдоонун социалдык-педагогикалык контексти негизги кесиптик принциптерде абдан ачык чагылдырылган: инсандын социалдык калыптануу проблемаларын аныктоодо кесиптик компетенттүүлүк жана социалдык компетенттүүлүктүн өнүгүшүнө көмөк көрсөтүүнүн жолдору; гуманизм жана башкалар менен эмпатикалык тартуу; жардамга муктаж же оор кырдаалда адам менен өз ара аракеттенүүдө ак ниеттүүлүк; билим алуучуга социалдык-педагогикалык колдоо көрсөтүүнүн өз убагында болушу; социалдык-педагогикалык системанын татаалдыгы жана интеграциясы; жана турмуштук маанилүү милдеттерди жекече чечүүдө ар тараптуу колдоону долбоорлоо [3].

Педагогикалык процесс өз ара аракеттенүүнүн мазмуну жана ыкмалары менен байланышкан атайын уюштурулган шарттар. Болочок мугалимди мигрант балдар жана алардын үй-бүлөлөрү менен өз ара аракеттенүүгө даярдоо окутуунун белгилүү бир мазмунун жана методдорун иштеп чыгууну жана ишке ашырууну камтыйт, бул аларга мигрант балдар менен өз ара аракеттенүү маселелерин чечүү үчүн мугалимди даярдоонун зарыл деңгээлине жетүүгө мүмкүндүк берет.

Болочок мугалимдерди мигрант балдар менен иштөөгө даярдоо процессин өркүндөтүү бул окутууну көп маданияттуулуктун жана маданияттар ортосундагы диалогдун принциптерине негизделген максаттуу билим берүү ишинин системасы, процесси жана натыйжасы катары кароого мүмкүндүк берет. Бул социалдык-педагогикалык баалуулуктарды калыптандырууга, субъекттердин аракеттерин координациялоонун жана алардын кызматташуусунун натыйжалуулугун мүнөздөгөн билимдерди, көндүмдөрдү жана иш-аракеттердин ыкмаларын өнүктүрүүгө багытталган.

Бул көз караштан алганда, мугалимдин ар кандай деңгээлдеги даярдыгынын практикалык социалдык-педагогикалык милдеттери ийгиликтүү кесиптик ишмердүүлүктүн зарыл компоненти болуп саналат. Бул бир эле учурда ар кандай деңгээлдеги бир нече кесиптик милдеттерди аткаруу зарылчылыгы: микро - индивидуалдык, балалык, мезо-топтук жана үй-бүлө мүчөлөрү; жана макро – коом жана мамлекет менен байланышкан.

Демек, биринчи милдет – мугалимдин социалдык компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана анын коомдук даярдыгы аркылуу ишке ашыруу. Экинчи милдет – социалдык билим берүүнүн негизинде ишке ашырылуучу мигрант балдар жана алардын үй-бүлөлөрү менен мугалимдин өз ара аракеттенүүсү үчүн зарыл болгон сапаттардын комплексин өнүктүрүү. Үчүнчү милдет – социалдык-педагогикалык колдоо аркылуу ишке ашырылуучу балдардын ортосундагы инсандар аралык мамилелер процессинде пайда болгон башка социалдык-маданиятка көнүп кетүү кыйынчылыктарын жеңүүгө көмөк көрсөтүү. Ар бир милдет ар кандай топторго бириктирген калктын ар кандай катмарларына карата айырмаланат. Демек, мугалимдин мигрант балдар менен иштөөдөгү социалдык-педагогикалык ишмердүүлүгү, кесиптик чөйрөнүн өзгөчөлүктөрүнүн бири болгон «инсан-топерсонду» чагылдырып, ички ресурстарды мобилизациялоо максатында окуучуга жана анын үй-бүлөсүнө жардам берүүгө багытталган; турмуштук проблемаларды чечуу боюнча активдуу аракеттерди стимулдаштыруу жана уюштуруу.

Болочок мугалимдерди социалдык-педагогикалык баалуулуктар менен тааныштыруунун формаларынын бири маалыматтык-когнитивдик моделди куруу болуп саналат [7]. Ал модель практикалык сабактарда рефераттар, талкуулар, атайын тапшырмалар, диагностикалык ыкмалар, эвристикалык методдор аркылуу ишке ашат. Моделди иштеп чыгуу студенттерди “баалуулуктар”, “кесиптик баалуулуктар”, “социалдык-педагогикалык баалуулуктар” түшүнүктөрүнүн гуманитардык багыты менен тааныштырууга багытталган. Негизги социалдык-педагогикалык баалуулуктарды аныктоо жана талдоо инсанды «өз жөндөмдөрүн жана заманбап жашоосунун толуктугундагы ички баалуулук катары», ал эми мультикультурализмди «инсандын интегративдик сапаты» катары билдирет. Болочок мугалимдердин моделдештирүүгө киришинин биринчи этабы социалдык жана педагогикалык баалуулуктардын маңызын түшүнүү болуп саналат. «Социалдык-педагогикалык баалуулуктар идеясы» менен олуттуу түрдө байланышкан бул этапта болочок мугалимдер экиге бөлүнөт. Аларга «Инсан өзүнүн жөндөмдөрүн жана актуалдуу жашоосунун толуктугунун ички баалуулугу катары» жана «Мультикультурализм инсандын интегративдик сапаты катары» деген темаларда дил баян жазууга чакырылат. Окутуунун эвристикалык методдору иштин бардык этаптарында колдонулат.

Моделдештирүүнүн бул этабында түшүнүктөрдү куруу жана «сөз формулалары» сыяктуу эвристикалык ыкмалар колдонулат. Болочок мугалимдер концепцияларды түзүү ыкмасын социалдык-педагогикалык баалуулуктар жөнүндөгү өздөрүнүн болгон идеяларын актуалдаштыруу менен байланыштырышат. Баалуулуктардын бул идеяларын салыштыруу жана талкуулоодо мугалим болочок мугалимдерге аларды маданий формаларга чейин «бүтүрүүсүнө» жардам берет. Мында болочок мугалимдерге төмөнкүдөй тапшырмалар: «Адеп-ахлактык жоопкерчиликтүү окуучунун моделин түзүү», «Адеп-ахлактык жоопкерчиликти мүнөздөгөн сапаттар», «Кызматташуу; жоопкерчиликтүү тапшырмада көнүгүү». “Ишкердик сүйлөшүүлөр”, “Премииум Фонду”, “Телефон сүйлөшүүлөрү”, “Пландуу эс алуу” ролдук эксперименттин жагдайлары кейс-стади катары сунушталат [8]. Эссе жазып, «вербалдык формулалар» менен иштегенден кийин болочок мугалимдер чакан топторго бөлүштүрүлөт. Ар бир чакан топ өз ишинин жалпы талкуусун өткөрөт, анын көздөгөн максаты: түшүнүктөрдү тактоо, жалпы концепцияны иштеп чыгуу жана талкуунун негизги жыйынтыктарын аныктоо болуп эсептелинет. Талкуунун жүрүшүндө болочок мугалимдер инсанды өзүнчө баалуулук катары, анын ичинде маданиятты педагогикалык баалуулук катары камтышы боюнча өз көз караштарын билдиришет. Талкууну алып баруучу бул иш-аракетте болочок

мугалимдердин чогуу кызматташуу принциптерине ылайык биргелешип иштөөгө, чакан топтордун ишин уюштурууга жана координациялоого, өз ара аракеттенүүгө болгон каалоосун өнүктүрүү зарылчылыгы жөнүндө ойду жаратууга аракет жасайт.

Моделдөө процессинин экинчи этабында – социалдык-педагогикалык баалуулуктардын профессионалдык маанисин “түшүнүүдө” – ар бир болочок мугалимге жеке тапшырмалар берилет:

1-тапшырма. Социалдык-педагогикалык баалуулуктарды төрт аксиологиялык багыт боюнча (рухий, чыгармачылык, уюштуруучулук, жана праксиологиялык) бөлүштүрүү.

2-тапшырма. Мигрант балдар менен баарлашкан мугалимдин элесин түзүү. Натыйжада, болочок мугалим мугалидик кесиптик сапаттары чагылдырылган белгилүү бир социалдык-педагогикалык баалуулуктарга ээ болушу керек.

Бул тапшырмаларды болочок мугалимдер «Педагогика» предмети боюнча жеке иштердин алкагында аткарышат. Ишмердиктин бул этабында массалык “мээге чабуул” сыяктуу эвристикалык ыкмалар колдонулат, бул сапаттарды баалоо жаңы идеяларды түзүүнүн эффективдүүлүгүн кыйла жогорулатат; окутууну өз алдынча уюштуруу ыкмасы – сунушталган милдеттер аткарылганда (окуу китептери жана баштапкы булактар менен иштөө), ошондо, чечилип жаткан маселенин компоненттери менен кесиптик ишмердүүлүктүн элементтеринин ортосундагы өзгөчө байланыштар орнотулат.

Моделдөө процессинин үчүнчү этабында негизги баалуулуктарды жана алардын баалуулук багыттарын чагылдыра турган моделди түзүү үчүн маалыматтык-когнитивдик моделди куруу зарыл. Чыгармачылык топ менен бирге мугалим, моделди толук иштеп чыгат. Бул иш топтук ишти уюштуруунун эвристикалык ыкмаларын (долбоорлор методу жана тикелей жамааттык «мээге чабуул») колдонуу менен ишке ашырылат. Аткарылуучу иштин жыйынтыгында болочок мугалимдин негизги социалдык-педагогикалык баалуулуктарын жана атайын аксиологиялык багыттарын (рухий, чыгармачылык, уюштуруучулук жана праксиологиялык) чагылдырган маалыматтык-когнитивдик модели түзүлөт.

Моделдин ичинде негизги баалуулуктардын эки тобу бар: Адам – өзүнүн потенциалынын жана актуалдуу болмушунун толуктугунда өзүн-өзү баалоо катары жана инсандын интегративдик сапаты катары мультикультурализм эсептелинет. Руханий көрсөткүч болсо мигрант балдар менен иштеген мугалимдин эң бийик адамдык баалуулуктарга багытын чагылдырат. Бул көрсөткүчтүн маңызы педагогикалык чеберчиликтин эң жогорку көрүнүшү катары «педагогикалык акылмандыктын» калыптанышына өбөлгө түзгөн адамгерчиликте жана башка сапаттарда чагылдырылган. Чыгармачылдыктын көрсөткүчү мугалимдин педагогикалык чыгармачылыктын баалуулуктарына болгон багытын чагылдырат, бул анын мектептин социалдык-педагогикалык функциясын ишке ашыруу процессинде педагогикалык чындыкты өзгөртүүгө жана түзүүгө жана өзүн-өзү өркүндөтүүгө даярдыгын көрсөтөт. Уюштуруу көрсөткүчү болочок мугалимдин уюштуруучулук баалуулуктарды өздөштүрүүсүн көрсөткөн социалдык-педагогикалык баалуулук катары көп маданияттуулук менен байланышкан. Практиологиялык көрсөткүч жөндөмдүүлүктү, шык-жөндөмдү, социалдык-педагогикалык ишмердүүлүк жөндөмүн көрсөтөт, бул өз кезегинде социалдык-педагогикалык баалуулуктардын биригишин чагылдырат. Социалдык-педагогикалык баалуулуктардын моделин куруунун жыйынтыгы болочок мугалимдер тарабынан компьютердик презентация түрүндө жасалган. Презентация бир нече слайддарды камтыйт, анда болочок мугалимдер моделдин аталышын, моделди долбоорлоо процессинин максатын жана этаптарын аныктап, моделдин өзүн диаграмма түрүндө көрсөтөт. Бул модель «Окуучуну социалдык-педагогикалык баалуулуктар менен тааныштыруунун маалыматтык-когнитивдик модели» деп аталат.

Моделди иштеп чыгуу процессинин максаты: болочок мугалимдердин социалдык-педагогикалык баалуулуктар жөнүндө түшүнүктөрүн калыптандыруу болуп эсептелинет.

Моделдөө этаптары: 1-этап – социалдык-педагогикалык баалуулуктардын маңызын “тактоо”; 2-этап – социалдык-педагогикалык баалуулуктардын кесиптик маанилүүлүгүн «түшүнүү»; жана 3-этап – моделдин “түзүлүшү”. Сабактын аягында моделге талдоо жасалып, катышуучулар иштин жыйынтыгына өз алдынча баа беришет.

Болочок мугалимди социалдык-педагогикалык баалуулуктар менен бириктирүүнүн дагы бир формасы – бул социалдык-педагогикалык баалуулуктарды кесиптик мааниге ээ экендигин аңдап билүүгө багытталган ролдук экспериментти түзүү. Мугалимдин социалдык-педагогикалык милдеттеринин өзгөчөлүктөрүнө жараша ролдук эксперименттин кырдаалдары эки топко бөлүнөт. Биринчи топ - мигранттардын балдары менен өз ара аракеттенүү маселеси биринчи кезектеги мааниге ээ болгон кырдаалдар. Кырдаал көздөгөн натыйжага ылайык түзүлөт: баланы класстык чөйрөгө көнүүсүнө жардам берүү, окуучулардын бири-бирине болгон толеранттуу мамилесин калыптандыруу ж.б. Ошондуктан, бул жагдайлар "объектке багытталган" деп аталат; башкача айтканда балдарга проблеманы чечүүгө жардам берүүнүн социалдык-педагогикалык ыкмаларын жана каражаттарын иштеп чыгууга багытталган. Экинчи топ - «предметке багытталган», окуучунун көйгөйлөрүн түшүнүүгө, ага педагогикалык колдоо көрсөтүүгө, анын психологиялык өзгөчөлүктөрүн, жүрүм-турумун, социалдык чөйрөсүн эске алуу менен анын жеке мүмкүнчүлүктөрүн жаңыртууга багытталган. "Объектке багытталган" кырдаалдарга социалдык ийгиликсиздик жана материалдык ишти активдештирүүгө байланышкан кырдаалдар кирет. Бул жагдайлардын маңызы мигрант бала же анын үй-бүлөсү өз алдынча мүмкүнчүлүктөрүн жаңылоо аркылуу көйгөйдү чече албайт.

Окуучунун же анын үй-бүлөсүнүн көйгөйдү ийгиликтүү чечүү үчүн жетиштүү өздүк мүмкүнчүлүгү бар экендигин көрсөткөн инсандар аралык тажрыйбанын чыгармачылык жана руханий абалын камтыган кырдаалдар менен көрсөтүлөт. Бул түрлөрдүн ар бири өзүнүн шарттуу аталышы менен жагдайлардын бир нече варианттарын камтыйт. Бул варианттардын тизмеси чексиз жана келечектеги мугалимдердин ар кандай мазмундагы ролдук эксперименттин жагдайларын долбоорлоодогу чыгармачылык жөндөмдүүлүгү менен аныкталат.

Ошентип, болочок мугалимдерди кесиптик даярдоодо мигрант балдар менен иштөө боюнча болочок мугалимдердин социалдык-педагогикалык баалуулуктарынын калыптанышын изилдөө төмөнкүдөй жыйынтыкка алып келет. Биринчиден, «Социалдык-педагогикалык баалуулуктар» - руханий, чыгармачылык, уюштуруучулук жана практикалык көрсөтмөлөрдүн жыйындысы. Алар төмөнкү негизги социалдык-педагогикалык баалуулуктарын чагылдырат: инсан өзүнүн дараметин толук кандуу жана реалдуу жашоодо өзүн-өзү баалаган адам катары, инсандын коомдук мамилелерге көнүшү жана профессионалдык маселелерди чечүүнүн натыйжалуулугун аныктоочу катары. Экинчиден, жогорку окуу жайда кесиптик даярдоо процессинде болочок мугалимдердин социалдык-педагогикалык баалуулуктарга аң-сезимдүү мамилесин калыптандыруунун этаптары болуп төмөнкүлөр саналат: болочок мугалимдерди маалыматтык-когнитивдик моделди иштеп чыгууга кошуу; жана мугалимдин жардамы менен ролдук эксперименттин кырдаалдарын түзүү.

Колдонулган адабияттар:

1. Н.А. Асипова, Заманбап билим берүү парадигмалары. Учебник /Асипова Н.А., Б.: 2018. 362 с.
2. А. А. Смирная, Приобщение будущего специалиста социальной работы к социально-педагогическим ценностям: дис. Красноярск, 2008. 279 с. - п. 40.
3. Рабочая тетрадь социального педагога: пособие для самообразования / под ред. По Н.Ф. Маслова. Орел, 1995, часть II, 160 с. - п. 20.
4. Формирование личности и толерантности личности в условиях поликультурного образования: монография / А. К. Лукина [и др.]; соотв. изд. А. К. Лукина, Красноярск: Сиб. Кормили. ун-та, 2015. 260 с.

5. В.А. Слостенин, Педагогика / В.А. Слостенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов / В. А. Слостенин (ред.), М.: Академия, 2002. 576 с. – р. 87.
6. Смирнова А. В. Подготовка будущих педагогов в вузе к взаимодействию с семьей: дис. кандидат пед. наук. Красноярск, 2013. 249 с. - п. 72.
7. Смирная А.А. Разработка информационно-когнитивной модели социально-педагогических ценностей в контексте развития профессиональных компетенций студентов // Роль науки в обществе: Сборник статей Международной научно-практической конференции. Исследовательский центр «Аэтерна»; Ответственный редактор А.А. Сукиасян, 2014. С. 169–172.
8. Сапрыгина С.А. Формирование нравственной ответственности за будущее у бакалавра в профессионально-культурной сфере: Автореф. дис. ... кандидат педагогических наук: 13.00.08. - Красноярск. Государственный педагогический университет имени В. П. Астафьева. Красноярск, 2016. 24 с.

Авторлор жөнүндө маалымат: Асипова Н.А.- педагогика илимдеринин доктору, профессор, жогорку мектептин педагогикасы кафедрасы.
Тилекова А.Т.- жогорку мектептин педагогикасы кафедрасынын магистранты.

Жадылбекова Ж.Ж.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Жадылбекова Ж.Ж.

КНУ им. Ж.Баласагына

Zhadylbekova Zh.Zh.

KNU J. Balasagyn

**КЫРГЫЗСТАНДА МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ОКУУ-ТАРБИЯ МЕКЕМЕЛЕРИН
 МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО
 МОДЕРНИЗАЦИЯ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В
 КЫРГЫЗСТАНЕ
 MODERNIZATION OF PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN
 KYRGYZSTAN**

Аннотация: Бул макалада билим берүү коомдун руханий жактан өсүү процессин өзгөртө турган, адамдын чыгармачылык менен өзүн көрсөтүүсүнө жана гуманизм принциптерин жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды турмушка ашырууга мүмкүндүк бере турган эң маанилүү факторлордун бири боло тургандыгы каралат. Макалада ошондой эле жеке бала бакча кызматтары сыяктуу социалдык жактан маанилүү кызматтарды өнүктүрүүнүн айрым маселелери иликтенип, Кыргыз Республикасынын мисалында мектепке чейинки мекемелердеги статистикалык маалыматтарды талдоонун негизинде кызмат көрсөтүүлөрдүн бул багытынын мүнөздөмөсү келтирилген. Мамлекеттик жана жеке бала бакчаларды өнүктүрүү зарылдыгы негизделген. Автордук изилдөөнүн негизинде мектепке чейинки мекемелердин кызмат көрсөтүү көйгөйлөрү аныкталып, аларды чечүүнүн айрым жолдору белгиленген.

Аннотация: В этой статье рассматривается, что образование может быть одним из важнейших факторов, которые изменяют процесс духовного роста общества, позволят человеку творчески проявить себя и воплотить в жизнь принципы гуманизма и общечеловеческие ценности. В статье также рассматриваются некоторые вопросы развития социально значимых услуг, таких как услуги частных детских садов. На примере Кыргызской Республики приведена характеристика рынка данных услуг на основе анализа статистических данных в дошкольных учреждениях. Обоснована необходимость

развития государственных и частных детских садов. На основе авторского исследования выявлены проблемы оказания услуг дошкольными учреждениями и намечены некоторые пути их решения.

Annotation: This article considers that education can be one of the most important factors that will change the process of spiritual growth of society, allow a person to creatively express himself and implement the principles of humanism and universal values. The article also discusses some issues of the development of socially significant services, such as the services of private kindergartens. On the example of the Kyrgyz Republic, the characteristics of the market of these services are given based on the analysis of statistical data in preschool institutions. The necessity of the development of public and private kindergartens is substantiated. Based on the author's research, the problems of providing services by preschool institutions have been identified and some ways of solving them have been outlined.

Негизги сөздөр: модернизациялоо, окуу-тарбиялоо мекемелери, бала-бакча кызматтары, мектепке чейинки мезгил.

Ключевые слова: модернизация, учебно-воспитательные учреждения, услуги детских садов, дошкольное учреждение.

Keywords: modernization, educational institutions, kindergarten services, preschool institution.

Кыргыз Республикасында коомду өнүктүрүүнүн башкы артыкчылыктарынын бири - билим берүү бойдон калууда. Билим берүүнүн улуттук системаларын модернизациялоо экономикалык, социалдык, уюштуруучулук негиздерди ачыктыкка карай интенсивдүү кайра куруу менен мүнөздөлөт. Ар бир улуттук билим берүү системасы убакыттын өтүшү менен ачык билим берүүгө өтүүнүн объективдүү үлгүсүн башынан өткөрөт. Ошону менен бирге дүйнөлүк билим берүү мейкиндиги философиялык жана маданий каада-салттары боюнча бир кыйла айырмаланган ар кандай типтеги жана деңгээлдеги улуттук билим берүү системаларын бириктирет. Мамлекеттик көз карандысыздыкка ээ болгондон кийин, рыноктук мамилелердин өнүгүшүнө байланыштуу Кыргыз Республикасында эл чарбасынын бардык секторлорунда, анын ичинде мектепке чейинки мекемелерде да реформалоо процесси башталды.

Борбордук Азияда билим берүү системасын өнүктүрүүнүн мүнөздүү белгилери болуп үзгүлтүксүз билим берүү системасына өтүү тенденциясы жана бир катар өз ара шарттуу көйгөйлөрдүн болушу саналат: билим берүүнү жетишсиз каржылоо, мектепке чейинки тарбия берүү системасындагы кризис, башталгыч жана орто билим берүү, жогорку билим берүүдөгү олуттуу чакырыктар, жогорку билимдүү адистерди даярдоодогу теңсиздиктер, ошондой эле өсүп жаткан тилге байланыштуу тоскоолдуктар. Мисалы, юристтер, экономисттер, эл аралык студенттер сыяктуу кадыр-барктуу кесиптеги адистердин ашыкча өндүрүлүшүнө байланыштуу олуттуу теңсиздиктер ЖОЖдордун жылдан жылга эмгек рыногунда талап кылынбаган көп сандагы адистерди чыгаруусу менен коштолот.

Мисалы, зарыл болгон материалдык-техникалык жана илимий-методикалык базасы бар тиешелүү профилдүү окуу жайлардын пайдасына аларды даярдоону чектөө боюнча айрым чараларды киргизүү керек болсо, кээ бир изилдөөчүлөр бул адистиктер боюнча жаңы окуу жайларын ачууга тыйуу киргизүүнү сунушташууда.[1]

Ошону менен бирге, дүйнөнүн эч бир жеринде ар кандай кесиптеги жана билим чөйрөлөрүндөгү адистердин тең салмактуу катышына карата кырдаал идеалдуу деп эсептелбейт. Мисалы, Батышта абитуриенттердин көпчүлүгү гуманитардык билим келечектеги саясий жана административдик карьера үчүн өзгөчө келечектүү деп эсептелгендигине байланыштуу гуманитардык окуу багыттарын тандашат.

Билим берүү системасын реформалоо базар экономикасын өнүктүрүү менен байланышкан факторлорду эске алышы керек: билим берүү мекемелерин каржылоонун жаңы шарттарын киргизүү, кадрларга болгон муктаждыкты жана болгон сунуштарды

изилдөөнүн негизинде эмгек рыногунун керектөөлөрүн эске алуу, студенттин, жождун, мамлекеттин, жумуш берүүчүнүн ортосундагы өз ара мамилелер системасын өркүндөтүү, эл аралык уюмдардын-донорлордун, чет өлкөлүк инвесторлордун, фонддордун жана коомдук уюмдардын каражаттарын тартуу жана аларды натыйжалуу пайдалануу үчүн шарттарды түзүү.[1]

Мектепке чейинки билим берүү билим берүү системасынын биринчи жана маанилүү этабы болуп саналат, төрөлгөндөн жети жашка чейинки мезгилди камтыйт. Дал ушул мезгилде инсандын ой жүгүртүү, көңүл буруу, эс тутум, элестетүү, сүйлөө сыяктуу негизги сапаттары калыптанат, баланын кийинки окуу баскычтарында өнүгүүсүнө шарт түзгөн маанилүү нейрон байланыштары калыптанат. Келечектеги өнүгүү канчалык ийгиликтүү болору мектепке чейинки мезгилде алган билиминен жана жөндөмүнөн түздөн-түз көз каранды. Көптөгөн өлкөлөрдүн өкмөттөрү 3 жашка чейинки балдар үчүн мектепке чейинки билим берүүнүн маанилүүлүгүн түшүнүштү.

Кыргызстанда балдардын 25,4% гана мектепке чейинки билим берүүгө тартылган. Мектепке чейинки билим берүү баскычы милдеттүү эмес. Макаланын максаты мектепке чейинки билим берүүнүн учурдагы абалын жана мамлекеттин өнүгүшү менен, анын ичинде туруктуу экономикалык өнүгүү менен анын ийгиликтүү иштешинин өз ара байланышын талдоо болуп саналат.[2]

ЮНИСЕФтин аткаруучу директору Генриетта Фор: "мектепке чейинки билим берүү билим алуунун өзөгүн түзөт жана билим берүү процессинин ар бир кийинки этабы анын ийгилигинен көз каранды", – дейт. Эгер балдар мындай мүмкүнчүлүктөн баш тартса, анда экинчи жылы калган балдардын жана мектепти таштап кеткендердин пайызы жогорулайт. Мектепке чейинки даярдыктан өтпөгөн балдар, алардын даярданган курдаштарына караганда, окууда анча ийгиликтүү эмес. Мындай кейиштүү тыянактар ЮНИСЕФтин мектепке чейинки билим берүү тармагындагы биринчи глобалдык баяндамасында келтирилген [3].

Америкалык изилдөөчүлөрдүн айтымында, Дж. Шонкофф, Д. Филипстин баланын ой жүгүртүүсүн жана эс тутумун өнүктүрүү нейрон байланыштарынын (синапстардын) калыптанышына көз каранды. Жаңы маалыматтын келиши алардын пайда болушуна жана бекемделишине түрткү болот. Эгер андай болбосо, анда синапстар бузулат. Анын изилдөөсүндө "нейрондордон коңшуларга чейин. Эрте балалык өнүгүү илими" алар баланын мээсинин өнүгүүсүнүн эң интенсивдүү мезгили төрөлгөндөн үч жашка чейин, ал эми баланын жашоосунун алгачкы жылдарындагы өнүгүүнүн жоктугу жалпы интеллекттин төмөн өнүгүшүнө алып келет деген жыйынтыкка келишет [3].

ЮНИСЕФтин мектепке чейинки билим берүү боюнча баяндамасында мектепке чейинки даярдоо курсунан өткөн балдар мектепке чейинки билим албаган балдарга караганда баштапкы сабаттуулукту жана эсептөө көндүмдөрүн эки эседен ашык тез өздөштүрө тургандыгы жөнүндө маалыматтар келтирилген [4].

Акыркы беш жылда республиканын мамлекеттик бюджетинин чыгымдарында билим берүүгө багытталган чыгымдардын үлүшү кыйла олуттуу болуп, орточо алганда 22 пайыздан 24 пайызга чейинкини түздү.

Мектепке чейинки билим берүү уюмдарына келсек, 2019-жылы мамлекеттик бюджеттен 5,8 млрд.сом же билим берүүгө жалпы мамлекеттик чыгымдардын 15 пайызга жакыны бөлүнгөн. Мында каражаттын 61% га жакыны мектепке чейинки уюмдардын кызматкерлеринин эмгек акысына жана 24% ашыгы тамак - ашка жумшалган.

Демек, мектепке чейинки уюмдардын курулушу активдештирилип, мисалы, 2019-жылы республикада 50 орунга чейинки 3 орундуу мектепке чейинки уюмдар ишке киргизилген, бул 1,8-жылга караганда 2015 эсеге көп. Мындай объекттерди киргизүү Бишкек шаарынан башка бардык аймактарда белгиленди.[4]

Акыркы жылдары мектепке чейинки уюмдардын инфраструктурасын сактоо жана ишин финансылык жөнгө салуу боюнча көрүлгөн чаралардын натыйжасында мектепке

чейинки уюмдардын санынын, ошондой эле алардагы балдардын санынын көбөйүү тенденциясы байкалууда.

Мектепке чейинки билим берүү уюмдарынын саны жана алардагы балдардын саны[4]

№ №	Жылдар	Бала бакчалардын саны	Балдардын саны
1.	2015-2016	161,4	150
2.	2016-2017	173,6	184
3.	2017-2018	187,1	200
4.	2018-2019	197,2	210
5.	2019-2020	207,9	227

Таблица 1

Өткөн беш жылдын ичинде мектепке чейинки уюмдардын саны 36 пайызга өстү. 2019-жылдын аягына карата республикада 1,6 миң мектепке чейинки билим берүү уюмдары иштеген, аларда тиешелүү курактагы балдардын жалпы санынын 25% дан ашыгы тарбияланган. 2019-жылы мектепке чейинки билим берүү уюмдарында 208 миңге жакын бала болгон, алардын саны 2015-жылга салыштырмалуу 29% га көбөйгөн. 2019-жылы мектепке чейинки билим берүү уюмдарынын жалпы санынын 87 пайызга жакыны мамлекеттик менчик формасындагы уюмдардын үлүшүнө туура келген. Алардагы балдардын саны 2015-жылга салыштырмалуу 1,3 эсеге көбөйүп, 196 миң адамга жетти. [4]

Ошону менен бирге, жеке менчик формасындагы мектепке чейинки билим берүү уюмдарынын санынын олуттуу өсүшү (2,1 эсеге) белгиленди, мында балдардын саны 2015-жылга салыштырмалуу 2,1 эсеге өстү жана дээрлик 12 миң адамды түздү. Мектепке чейинки билим берүү мекемелерине болгон муктаждыктын жогорулашы улантылууда, бул алардын көрсөткөн кызматтарынын сапатына таасирин тийгизүүдө. [4]

2019 - жылы республика боюнча мектепке чейинки билим берүү уюмдарында 100 орунга орточо 123 бала туура келген, ошол эле учурда Бишкек шаарында - 177, Ош шаарында-161 жана Ысык - Көл облусунда-131 бала. Балдардын жалпы санынын жарымынан көбү (110 миң же 53 пайызы) айыл жерлеринде жайгашкан мектепке чейинки билим берүү уюмдарына барышкан, анда 100 орунга эсептегенде орточо алганда 106 бала туура келген.[4]

Шаар конуштарында башкача кырдаал түзүлдү, анда айыл жерине карата мектепке чейинки уюмдардын балдарды камтуусу ашып кеткенине карабастан, 100 орунга орточо 151 бала туура келди.

Орто республикалык көрсөткүчтүн кыйла көп болушу Талас облусунда байкалган, мында шаар конуштарында 100 орунга балдардын саны айыл жергесинде ушундай көрсөткүчтөн 2,2 эсе, Нарын облусунда - 1,7 эсе жана Ысык-Көл облусунда - 1,4 эсе ашкан. 2019 - жылы республика боюнча бир тарбиячыга орточо 25 бала туура келген, ошол эле учурда Ош шаарында 41 бала, Чүй облусунда 31 бала жана Бишкек шаарында 30 бала туура келген. 2019-жылдын аягына карата республиканын мектепке чейинки уюмдарынын ишин 13 миңден ашык педагог камсыз кылды, Алардын арасында башчылар, Методисттер, тарбиячылар, музыкалык жетекчилер, дефектологдор, мугалим-логопеддер жана башка Педагогдор бар, бул 2015-жылдын ушул мезгилине

салыштырмалуу 1,5 эсеге көп. Алардын 66% дан ашыгы жогорку билимдүү, ал эми 27% дан ашыгы орто кесиптик билимдүү болушкан.[4]

2022-жылдын 27-декабрында Кыргызстанда мектепке чейинки билим берүү чөйрөсүндө мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн моделдери иштелип чыкты. Мындай кызматташуу мамлекеттин жана жеке инвесторлордун катышуусу менен бала бакчалардын имараттарынын инфраструктурасын калыбына келтирүүгө жана мектепке чейинки мекемелерди башкарууну жакшыртууга жардам берет. Бул тууралуу бүгүн маалымат жыйынында мамлекеттик-жеке өнөктөштүк борборунун, ЮНИСЕФтин жана Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин жетекчилери билдиришти.

Мамлекеттик-жеке өнөктөштүк борборунун, билим берүү жана илим министрлигинин жана ЮНИСЕФтин мектепке чейинки билим берүүнү өнүктүрүү чөйрөсүндө мамлекеттик-жеке өнөктөштүк механизмдерин иштеп чыгуу жана ишке киргизүү боюнча биргелешкен демилгеси бүткүл республика боюнча бала бакчалардын инфраструктурасын жакшыртууга гана эмес, мектепке чейинки балдар мекемелерин уюштурууга жана башкарууга жеке инвесторлорду тартууга да мүмкүндүк берет.

Мектепке чейинки билим берүү чөйрөсүндө жеке инвестор менен мамлекеттин ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн мындай моделдери иштелип чыккан, алар бала бакчалардын курулушун, реконструкциялоону, инфраструктурасын калыбына келтирүүнү, ошондой эле мектепке чейинки билим берүүнүн вариативдик формаларын башкарууну жана уюштурууну камтышы мүмкүн.

Мамлекеттик-жеке өнөктөштүк борборунун директору Санжар Болотовдун айтымында билим берүү тармагы өнүгүүнүн башка артыкчылыктуу багыттары менен катар КР "Мамлекеттик-жеке өнөктөштүк жөнүндө" Мыйзамынын жаңы редакциясында камтылган. "Биз саламаттык сактоо, билим берүү, энергетика, айыл чарба жана башка көптөгөн тармактарда өз ара аракеттенүүнүн типтүү сунуштарынын жана моделдеринин долбоорлорун иштеп чыктык. Чакан жана ири долбоорлорду узак мөөнөттүү жана натыйжалуу башкаруу үчүн база түзүлүп жатканы маанилүү, анда жеке инвесторлор ачык конкурстар аркылуу социалдык-экономикалык объектилерди жакшыртууга жана көбүнчө нөлдөн баштап калыбына келтирүүгө, башкарууга жана каржылоого жардам бере алышат", - деп белгиледи Санжар Болотов.[5]

Мындай долбоорлорду ишке ашыруу Кыргызстандын ар бир регионунда балдарды мектепке чейинки билим берүү менен камтуунун курч зарылдыгынан келип чыгат. ЮНИСЕФтин Кыргыз Республикасындагы өкүлү Кристин Жольм мындай деген: "ЮНИСЕФ балдардын жашоосун жакшыртуу үчүн дүйнө жүзүндө иштеп жатат. Балдардын эрте өнүгүүсүнө инвестиция салуу чоң мааниге ээ. Инвестицияланган ар бир доллар жети эсе өлчөмдө акталат. Коомчулуктун пайдасы билим берүүнүн жана саламаттыкты сактоонун жакшырышынан көрүнөт. Муну түшүнүү жана моюнга алуу биз үчүн маанилүү. Ошондуктан мен Мамлекеттик-жеке өнөктөштүк механизми аркылуу жаш балдардын өнүгүүсүнө жеке секторду тартууга багытталган, ошону менен бирге билим берүүнүн сапатын жана бардык балдар үчүн тең укуктуу жеткиликтүүлүктү жогорулатууга багытталган бул демилгени кубаттайм. Бул кыргызстандыктардын жаш муундарынын жаркын келечегине салым".[5]

Мектепке чейинки билим берүү саясаты бөлүмүнүн башчысы Нурзида Касимова Мамлекеттик-жеке өнөктөштүк балдардын мектепке чейинки билим берүү менен камтылышын көбөйтүүгө өбөлгө түзөрүн белгиледи: "КР Министрлер Кабинетинин буйругу чыкты, ага ылайык билим берүү жана илим министрлигине Мамлекеттик-жеке өнөктөштүк борбору менен мектепке чейинки мекемелерди өнүктүрүү боюнча долбоорлорду ишке ашыруу үчүн өнөктөштүк формаларын иштеп чыгуу тапшырылды".

Маалымат жыйындын катышуучулары пилоттук долбоор Чүй облусунун Таш-Дөбө (мурдагы Воронцовка) айылында 1964-жылы курулган, ал эми 2000-жылдан бери жеке менчикте мыйзамсыз турган бала бакчада ишке ашырылаарын айтышты. "Бизде 6 айыл

жана 240 миңден ашуун тургун бар.ар бир бешинчи бала бакчага барбайт, анткени жакынкы иштеп жаткан мекемелерде орундар жетишсиз", - деди Таш-Дөбө айыл өкмөтүнүн спикери Алмаз Курманбаев. "Каржылоонун жетишсиздигинен улам бала бакчаны оңдоп-түзөө жана ишке киргизүү бир нече жылдан бери мүмкүн болбой жатат. Имарат 240 балага ылайыкталган жана бул жарым-жартылай болсо да айылдык балдар үчүн билим берүү маселесин чечүүгө жардам берет. Ошондуктан биз Мамлекеттик-жеке өнөктөштүк борбору менен биргелешип иштөөдөн чоң үмүтүбүз бар. Балким, ишкерлердин жана мамлекеттин катышуусу менен өлкө боюнча көптөгөн бала бакчаларды калыбына келтирүүгө мүмкүн болот", - деп кошумчалады Алмаз Курманбаев.[5]

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Эсенкулов Н.Ж. Пути модернизации кыргызской системы образования // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 9-1. – С. 149-153;
2. <http://www.stat.kg/ru/news/doshkolnye-obrazovatelnye-organizacii-spros-operezhayet-predlozhenie/>
3. <https://www.unicef.org/reports/a-world-ready-to-learn-2019>
4. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25077268/>
5. <https://www.unicef.org/kyrgyzstan/ru>

Авторлор жөнүндө маалымат: Жадылбекова Ж.Ж.- социалдык-гуманитардык институтунун «Педагогика» багыты боюнча магистранты.

УДК:373.2(575.2)(04)

Кашымбекова А.Э.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Кашымбекова А.Э.

КНУ им. Ж.Баласагына

Kashymbekova A.E.

KNU J. Balasagyn

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮ ЖАНА БАЛДАРДЫ ӨНҮКТҮРҮҮ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА И РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ В ДОШКОЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ EDUCATIONAL ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT OF CHILDREN IN PRESCHOOL

Аннотациясы: Бул макалада окуучулардын өнүгүүсү жана окуусу мектепке чейинки билим берүү чөйрөсүндөгү позитивдүү мамилелерден көз каранды экенин көрсөткөн изилдөөлөрдүн кыскача баяндамасын берет. Анда мындай чөйрө коопсуз жана атайын топтук жамааттарды түзүү, үй-бүлөлөр менен байланышуу жана социалдык-эмоционалдык көндүмдөрдү үйрөтүү аркылуу бардык балдарга коопсуздук жана коомчулук сезимин кантип бере аларын сүрөттөйт. Балдарды жалпы мамилелерге кошуу процессинде пайда болгон бул факторлорду эске алуу менен, балдар ар бири коомдун башка мүчөлөрү менен ар кандай жагдайлардагы жана деңгээлдеги мамилелерге

катышып, андагы пайда болгон тоскоолдуктарга карабастан, туура мамиле курууга жардам берет деген ойдобуз.

Аннотация: В этой статье дается краткий обзор исследований, где показывается, что развитие и обучение учащихся зависят от позитивных отношений, имеющих в позитивной дошкольной образовательной среде. В ней описывается, как такая среда может обеспечить всем детям чувство безопасности и сопричастности к обществу путем создания безопасных и учитывающих все особенности групповых сообществ, связи с семьями, обучения социально-эмоциональным навыкам. Учитывая этих особенностей, которые возникают в процессе включения детей в общий процесс взаимоотношений, помочь им преодолевать барьеров, которые вероятнее всего будут возникать в течение всей их жизни, когда каждый из них будет вступать во взаимоотношения с другими членами общества на разном уровне и в различных обстоятельствах.

Annotation: This article provides a brief overview of research showing that student development and learning depend on the positive relationships found in a positive preschool educational environment. It describes how such an environment can provide all children with a sense of security and community by creating safe and inclusive group communities, connecting with families, and teaching social-emotional skills. Given these characteristics that arise in the process of including children in the general process of relationships, help them overcome the barriers that are likely to arise throughout their lives, when each of them will enter into relationships with other members of society at different levels and in different circumstances.

Негизги сөздөр: билим берүү чөйрөсү, социалдык чөйрө, социализация, социалдык климат, коомго кошулуу.

Ключевые слова: образовательная среда, социальная среда, социализация, общественный климат, включение в общество.

Keywords: educational environment, social environment, socialization, social climate, inclusion in society.

Проблема образовательной среды и ее влияния на качество и эффективность образования занимает одно из центральных мест в современной педагогической науке и практике. В настоящее время исследования показали, что позитивный дошкольный климат улучшает академическую успеваемость и снижает негативное влияние других факторов на развитие и успеваемость детей, повышая их самооценки, о которых свидетельствуют результаты тестов об уровне вовлеченности детей в общие процессы взаимодействия с обществом. Действительно, новые знания об обучении и развитии человека демонстрируют, что позитивная дошкольная среда не является «излишеством», наоборот, это основной путь к эффективному включению в общую образовательную среду.

Далее, поскольку дети учатся, когда чувствуют себя в безопасности и при поддержке, а их обучение ухудшается, когда они напуганы или травмированы, им нужна как поддерживающая среда, так и хорошо развитые способности справляться со стрессом. Поэтому важно, чтобы дошкольные учреждения обеспечивали благоприятную среду, которая позволяет детям осваивать социально-эмоциональные навыки, а также академическое содержание.

В этой статье мы рассматриваем, как дошкольные учреждения могут использовать эффективные методы, основанные на исследованиях, для создания условий, в которых здоровый рост и развитие детей занимают центральное место. Мы описываем основные результаты научных исследований обучения и развития, дошкольную практику, которая должна основываться на педагогической науке, и политические стратегии, которые могут поддерживать эти условия в широком масштабе.

В последние годы многое стало известно о том, как биологическое развитие и окружающая среда взаимодействуют в процессе обучения и развития человека. Исследования в области современной неврологии, науки о развитии и наук об обучении

указывает, что мозг растет и изменяется на протяжении всей жизни. Оптимальное развитие мозга определяется теплыми, постоянными отношениями; эмпатическими двусторонними общением; моделированием продуктивного поведения. Возможности мозга наиболее полно развиваются, когда дети чувствуют себя в эмоциональной и физической безопасности; когда они чувствуют связь, поддержку, участие; и когда у них есть широкие возможности, которые позволяют им исследовать мир вокруг себя.

Перемены в развитии человека – это норма, а не исключение. Темпы и профиль развития каждого ребенка уникальны. Поскольку опыт каждого ребенка создает уникальную траекторию роста, существует множество путей — и нет одного лучшего пути — к эффективному обучению. Вместо того, чтобы предполагать, что все дети будут одинаково хорошо реагировать на одни и те же подходы к обучению, опытные воспитатели персонализируют поддержку для разных детей. Когда дошкольные учреждения пытаются приспособить всех детей к одному темпу и последовательности, они упускают главное, возможность достучаться до каждого ребенка, и они могут привести к тому, что у детей возникнет закомплексованное представление о себе и своем собственном учебном потенциале, что подорвет их развитие.

Взаимодействия людей являются важным компонентом, который катализирует здоровое развитие и обучение. Поддерживающие, отзывчивые отношения с заботливыми взрослыми необходимы для здорового развития и обучения. Позитивные, стабильные отношения могут смягчить потенциально негативные последствия, даже серьезных нарушений в развитии. Когда взрослые обладают осознанностью, сочувствием и культурной компетентностью, чтобы ценить и понимать детскую самостоятельность, их личный опыт, потребности в общении, они могут способствовать развитию позитивного отношения и поведения, а также их укреплять самоуверенность.

Проблемы детей влияют на их обучение — и то, как дошкольные учреждения реагируют на них, имеет большое значение. Почти каждый день дети могут подвергаться насилию и жестокому обращению, что приводит к психологическим травмам. Эти неблагоприятные детские переживания создают стресс, который влияет на внимание, обучение и поведение. В дошкольных учреждениях, где дети сталкиваются постоянными наказаниями за дисциплину и не чувствуют понимания и поддержки в преодолении возникающих проблем, их стрессовое состояние усиливается. Дошкольные учреждения должны смягчать последствия таких стрессов, для этого необходимо организовать постоянную целенаправленную совместную деятельность и общения, которые помогают детям справляться со многими проблемами.

Обучение может быть социальным, эмоциональным и академическим. Эмоции и социальные отношения влияют на обучение. Положительные отношения, в том числе доверие к воспитателю и учителю, а также положительные эмоции, к примеру, такие как интерес и волнение, создают благополучные условия для разумного отношения детей для их обучения. Отрицательные эмоции, такие как страх неудачи, тревога и неуверенность в себе, снижают способность мозга усваивать, обрабатывать информацию и учиться. Обучение осуществляется как внутри личностным осознанием, включая способность справляться со стрессом и направлять энергию продуктивным образом, так и навыками межличностного общения, включая способность позитивно взаимодействовать с другими, разрешать конфликты и взаимодействовать в группе сверстников. Этим навыкам можно научить, своевременно начиная в дошкольных учреждениях. [1]

Дети активно строят знания на основе своего опыта, отношений и социального контекста. Ребенок динамично формирует свое собственное обучение. Он сравнивает новую информацию с тем, что он уже знает, чтобы научиться. Этот процесс работает лучше всего, когда дети участвуют в активном практическом обучении и когда они могут связать новые информации с личными значимыми для них знаниями и жизненным опытом. Наши исследования показали, что многие опытные воспитатели устанавливают эти связи, создают увлекательные задания, наблюдают за усилиями детей и направляют

их, а также предлагают конструктивную обратную связь с возможностью попрактиковаться и пересмотреть работу. Воспитатели предоставляют детям возможность ставить цели и оценивать свою работу и работу своих сверстников, чтобы они становились все более самостоятельными, сознательными, уверенными и независимыми.

Учитывая эти выводы, исследования показывают, что дошкольные учреждения должны уделять внимание четырем основным областям, описанным ниже, чтобы поддерживать успеваемость, достижения и поведение детей.

Благоприятные условия окружающей среды, которые создают положительный дошкольный климат и укрепляют отношения в сообществе. Эти условия, на наш взгляд, могут быть выполнены за счет:

- заботливое, учитывающее культурные особенности среды, в котором все дети ценятся и свободны от угроз социальной идентичности, которые подрывают успеваемость;

- структуры, обеспечивающие преемственность в отношениях и последовательность в практике;

- доверительные отношения и уважение между сотрудниками, семьями, обеспечиваемые коллегиальной поддержкой сотрудников и активной работой с родителями.

Персонализация образовательной среды, чтобы дети могли быть хорошо изучены и получали поддержку, что является одним из самых существенных факторов для изменения траекторий развития детей. Часто именно тесные отношения между взрослыми и детьми позволяют детям из группы риска приобщиться к общей группе и получить помощь, необходимую им для достижения успеха. [2] Но развитие этих отношений может быть затруднено в большинстве дошкольных учреждениях, где воспитатели видят 40-50 детей каждый день, на примере детских садов г. Бишкек, из-за переполненности детей в группах.

По нашему мнению, одним из способов выхода из этого является создание малых групп или небольших учебных сообществ, включающих в себя такие структуры, в которых психологи-консультанты работают с небольшой группой детей в течение нескольких лет, группы воспитателей, которые работают с одними и теми же детьми не менее двух лет. Нами было обнаружено, что такие подходы улучшают социализацию детей, повышаются их привязанность и отношения друг другу.

Позитивный подход к общественным нормам показывает, что поведение детей свидетельствует о навыках, которым необходимо обучать и развивать, а не добиваться через наказания. Процесс обучения навыкам межличностного общения, разрешению конфликтов и решению проблем создает благотворный круг ответственного поведения. Исследования показали, что даже в дошкольных учреждениях дети, которые учатся и практикуют навыки разрешения конфликтов, становятся более склонными к решению проблем между собой до того, как проблемы обострятся в дальнейшем.

Сегодня ожидания того, что дети обладают навыками решения проблем и межличностного общения, необходимыми для успеха в 21 веке, требуют сосредоточения внимания на обучении, направленном на достижение таких результатов, как мышление более высокого порядка, совместное решение проблем и развитие мышления роста. Эти способности не могут быть развиты путем пассивного заучивания, направленного на запоминание разрозненных фактов. Они требуют более глубокого понимания, которое поддерживает использование знаний в новых ситуациях. Конкретные педагогические шаги, которые поддерживают более глубокое обучение и мотивацию, включают:

- выбор задач, которые имеют правильный уровень сложности, требуют анализа, чтобы ответить на вопрос или разработать продукт, с поддерживающим руководством и обратной связью;

- хорошо разработанные вопросы, чтобы стимулировать исследования и участие, а также помочь детям собрать информацию вместе, чтобы найти ответы и закрепить понимание;
- разнообразные представления понятий, которые позволяют детям «зацепиться» за понимание по-разному;
- разработка учебных бесед и совместной работы, которые позволяют детям обсуждать возникающие мысли и слышать другие идеи, развивая концепции, задавая дополнительные вопросы в процессе;
- мотивировать детей разрабатывать, задавать вопросы и объяснять себя. [3]

Восстановительные практики, которые создают системы, позволяющие детям размышлять над любыми ошибками, получать консультации, когда это необходимо, улучшают отношения между воспитателем и ребенком. Напротив, принудительная дисциплина, при которой дошкольные учреждения управляют поведением детей в основном с помощью наказаний, усугубляет положения детей.

Ключевой вывод из этого заключается в том, что обучение является процессом, как преподавания, так и восприятия детьми самих себя как учащихся. Дети будут усерднее работать, чтобы достичь понимания, и добьются большего прогресса, если поверят, что они могут добиться успеха. Установка на рост — вера в то, что усилия приведут к повышению компетентности, что необходима для мотивации и обучения. Основным принципом, согласно которому навыки всегда можно развить, согласуется с доказательствами того, что мозг постоянно растет и изменяется в зависимости от полученного опыта. Предоставление конструктивной обратной связи и возможности для практики и повторения — это методы, которые позволяют детям, расти и развиваться.

Сегодняшняя образовательная среда должна поддерживать мотивацию, когда упор делается на цели обучения и мастерства, а не на оценки или цели по успеваемости, и когда воспитатели оказывают поддержку, замечают усилия детей и их развития. Воспитатели должны рассматривать допущенные детьми ошибки как возможности для обучения, таким образом, предоставить детям возможность осмыслить свои ошибки и исправить их. Так воспитатели делают акцент на обучении при оценивании труда ребенка, группировать учащихся по темам, интересам или выбору. [4]

Наконец, оценивание играет важную роль в мотивации и обучении учащихся. Исследования показали, что подход к оцениванию, ориентированный на мастерство и подчеркивающий цели обучения, помогает учащимся прилагать усилия и сосредоточиться на повышении компетентности и глубоком понимании выполняемой ими работы. более высокий уровень когнитивной вовлеченности. Напротив, исследователи обнаружили, что оценочное, ориентированное на сравнение тестирование, сосредоточенное на суждениях об учащихся, приводит к снижению интереса большинства учащихся к школе, дистанцированию от учебной среды и снижению чувства уверенности в себе и личной эффективности.

Во многих дошкольных учреждениях, ориентированных на обучение, оцениваются по рубрикам, которые ярко описывают параметры качества. Когда они сочетаются с возможностями обратной связи и пересмотра, оценки способствуют обучению и мастерству, а не пытаются ранжировать учащихся друг против друга. Эти оценки успеваемости поощряют мышление, оценку, синтез, дедуктивное и индуктивное мышление более высокого порядка, требуя от учащихся демонстрации понимания, мышление роста и способность выстоять перед лицом трудностей.

Индивидуальная поддержка, обеспечивающая здоровое развитие, отвечающая потребностям учащихся и устраняющая барьеры в обучении. Это включает:

доступ к комплексным услугам, обеспечивающим здоровое развитие детей;

расширенные возможности обучения, которые укрепляют позитивные отношения, способствуют обогащению и совершенствованию обучения, а также устраняют пробелы в

достижениях; а также многоуровневые системы академической, медицинской и социальной поддержки для устранения барьеров в обучении как в классе, так и вне его.

Эффективная школьная среда предполагает системный подход к развитию детей во всех аспектах школы и ее связей с обществом. Стресс — это нормальная часть здорового развития, но чрезмерный стресс в любой из этих ситуаций — дома, в школе или в других аспектах общества — может подорвать обучение и развитие и оказать серьезное влияние на благополучие детей. Хорошо продуманная поддержка, в том числе специальные программы и вмешательства, которые защищают детей от чрезмерного стресса, могут обеспечить устойчивость и успех даже для детей, которые столкнулись с серьезными невзгодами и травмами.

Ключевым аспектом создания поддерживающей среды является общая структура развития для всех взрослых в школе в сочетании с процедурами, обеспечивающими получение детям дополнительной помощи для удовлетворения социальных, эмоциональных или академических потребностей, когда они в ней нуждаются. Все более успешным средством поддержки детей становится использование многоуровневых систем поддержки. Большинство таких систем включают в себя три уровня. Первый уровень является универсальным — его испытывают все. В идеале, он использует стратегии обучения, основанные на универсальных схемах обучения, которые в целом успешны у детей, которые учатся по-разному, а также использует явные социально-эмоциональные модели обучения и позитивные поведенческие стратегии поддержки, компетентные в культурном и языковом отношении. [5]

Услуги и поддержка Уровня 2 удовлетворяют потребности обучающихся детей из группы повышенного риска или нуждающихся в определенной дополнительной поддержке. Риск может быть продемонстрирован поведением (например, количеством отсутствия) или из-за известного фактора риска (например, потери родителя). Услуги могут включать академическую поддержку (например, восстановление чтения, репетиторство по математике, продление времени обучения) или работу с семьей, консультирование и поведенческую поддержку. В дошкольных учреждениях могут работать консультационные группы для поддержки детей, переживших утрату, насилие или другие травмирующие события, а также тех, кому необходимо научиться справляться с конфликтами и гневом.

Уровень 3 включает интенсивные вмешательства для детей с особенно высоким уровнем риска или чьи потребности недостаточно удовлетворяются вмешательствами уровня 2. Услуги уровня 3, часто предлагаемые в сотрудничестве с общественными организациями, могут включать индивидуальную поддержку в области здравоохранения и психического здоровья, эффективное специальное образование и социальных работников, которые помогают детям, а иногда и их семьям, получить доступ к поддержке и услугам.

Вмешательства, а не обучающиеся дети, являются многоуровневыми, и поддержка может и должна предоставляться в нормативной среде. Дети не являются «детьми 2-го или 3-го уровня»; они получают услуги по мере необходимости до тех пор, пока это необходимо, но не дольше. Воспитатели должны опираться на сильные стороны и активы детей, а не сосредотачиваться исключительно на недостатках. Поскольку услуги уровня 2 и 3 требуют большего участия детей и семей, особенно важно, чтобы они реализовывались с учетом потребностей самих детей и семей и учитывали культурные особенности. Ключевым моментом является использование целостного детского подхода; с детьми работают связно, а не фрагментарно; и уход персонализирован в соответствии с потребностями людей.

Эта растущая база знаний предполагает, что для создания дошкольных учреждений, поддерживающих здоровое развитие молодых людей, наша система образования должна сосредоточиться на трех основных действиях:

Рекомендация № 1: Сфокусируйте систему на поддержке развития молодых людей.

Государства направляют внимание дошкольных учреждений и специалистов посредством создания систем подотчетности, предоставления рекомендаций и предоставления финансирования, чтобы обеспечить благоприятную для развития образовательную среду:

Включите показатели дошкольного климата, социально-эмоциональной поддержки, чтобы они были в центре внимания дошкольного учреждения, а данные были регулярно доступны для руководства постоянным улучшением.

Примите стандарты или другие руководства по социальному, эмоциональному и когнитивному обучению, разъясняющие виды компетенций, которые следует развивать детям, и виды практик, которые могут помочь им достичь этих целей.

Замените политику нулевой терпимости в отношении дошкольной дисциплины политикой дисциплины, ориентированной на четкое обучение социально-эмоциональным стратегиям и практикам восстановительной дисциплины, которые помогают детям осваивать ключевые навыки и развивать ответственность за себя и свое сообщество.

Включите компетенции педагогов в отношении поддержки социального, эмоционального и когнитивного развития, а также восстановительных практик в требования лицензирования и аккредитации для учителей и администраторов, а также консультирующего персонала.

Обеспечить финансирование дошкольных климатических исследований, программ социально-эмоционального обучения, а также изменить практику лицензирования (включая соответствующие оценки) для поддержки этих реформ. Как предложено ниже, необходимы дополнительные инвестиции для многоуровневых систем поддержки, интегрированных услуг для учащихся, расширенного обучения и профессионального обучения педагогов, чтобы обеспечить прогресс в дошкольных учреждениях.

Рекомендация № 2: Дизайн дошкольных учреждений для обеспечения условий для здорового развития.

Чтобы обеспечить дошкольных учреждений условия для здорового развития в продуктивной политической среде, педагоги и политики могут:

Проектируйте дошкольные учреждения для крепких, персонализированных отношений, чтобы дети могли быть хорошо известны и получать поддержку (например, путем создания небольших групп), объединения учителей-воспитателей, создания консультационных систем, поддержки преподавательских групп и т. д. организация дошкольных учреждений с более длительными сроками обучения — все это укрепляет отношения и повышает посещаемость и успеваемость детей.

Разрабатывайте обще дошкольные нормы и поддержку, учитывающих культурные особенности, которые дают детям чувство физической и психологической безопасности, самоутверждения и принадлежности, а также возможности для изучения социальных, эмоциональных и когнитивных навыков.

Обеспечьте доступность комплексной поддержки детей для поддержки их здоровья, психического здоровья и социального обеспечения с помощью моделей общественных школ или общественных партнерств в сочетании с программами участия родителей. Создание многоуровневых систем поддержки для обучения и персонализированного обучения, продолжая более интенсивной академической и неакадемической поддержкой, чтобы гарантировать, что дети могут получать правильный вид помощи, когда это необходимо, без ярлыков или задержек.

Обеспечьте увеличенное время обучения, чтобы гарантировать, что дети не отстают, в том числе умелое обучение и академическая поддержка, такая как восстановление чтения; летние программы, чтобы избежать потерь в учебе летом.

Разработать работу с семьями как часть основного подхода к образованию, включая посещения на дому и гибко запланированные встречи детей, учителей и родителей, чтобы узнать от родителей о своих детях; информационная работа с целью вовлечения семей в

мероприятия; и регулярное общение через положительные телефонные звонки домой, электронные письма и текстовые сообщения.

Рекомендация №3: Обеспечить обучение преподавателей для поддерживающего развитие образования. [6]

Чтобы помочь педагогам узнать, как перепроектировать дошкольные учреждения и разработать методы, поддерживающие положительный дошкольный климат и программы подготовки педагогов могут:

Инвестируйте в хорошее самочувствие педагогов за счет серьезной подготовки и наставничества, которые повышают эффективность и снижают стресс, обучения внимательности и управлению стрессом, программ социально-эмоционального обучения, которые приносят пользу как взрослым, так и детям, и поддерживающего администрирования.

Разрабатывать программы предварительной подготовки как для учителей, так и для администраторов, которые обеспечивают прочную основу для развития и обучения детей и подростков; знание того, как создать увлекательное, эффективное обучение, учитывающее возрастные и культурные особенности; навыки реализации программ социально-эмоционального обучения; и понимание того, как работать с семьями и общественными организациями для создания общего подхода, поддерживающего развитие.[7] Включите контролируемый клинический опыт в дошкольных учреждениях, который моделирует, как создать (а для администраторов, как разработать и способствовать) позитивный, поддерживающий развитие дошкольный климат для всех обучающихся детей.

Предлагайте широкодоступные разработки без отрыва от производства, которые помогают преподавателям постоянно развивать и совершенствовать методы, ориентированные на детей; научиться использовать данные о дошкольном климате и широком спектре результатов детей для постоянного совершенствования; решение проблем вокруг потребностей отдельных детей; и участвовать в обще дошкольных инициативах в коллегиальных командах и профессиональных учебных сообществах.

Инвестируйте в принятие на работу и удержание преподавателей, включая безвозмездные ссуды и стипендии за услуги, которые поддерживают хорошую подготовку, пути с высоким уровнем удержания в профессии, такие как резиденции, которые диверсифицируют рабочую силу преподавателей, высококачественное наставничество для начинающих и коллегиальную среду для практики. Сильный, стабильный, разнообразный, хорошо подготовленный педагогический и руководящий персонал, возможно, является наиболее важным компонентом позитивного дошкольного климата, поддерживающего эффективное всестороннее образование детей.

Возникающая проблема в обучении и развитии ясно показывает, что целостный детский подход к образованию, который начинается с позитивного дошкольного климата, который само утверждает и поддерживает всех детей, необходим для поддержки академических достижений, а также для здорового развития детей. Исследования и практический опыт дают разработчикам политики и преподавателям важную информацию о том, как создать такую образовательную среду. Общая задача состоит в том, чтобы собрать все дошкольные учреждения, организации здравоохранения, агентства по работе с детьми и семьями, государственные и местные органы власти, благотворителей и семьи — для совместной работы, чтобы каждый ребенок получил пользу от того, что известно о том, как поддержать его на пути к продуктивному будущему.

Список использованной литературы:

1. Сергиенко, Е. А. Социально-эмоциональное развитие детей. Теоретические основы / Е. А. Сергиенко, Т. Д. Марцинковская, Е. И. Изотова и др. — М. : Дрофа, 2019. — 248 с.

2. 2.Шиян О.А. Новые представления о качестве дошкольного образования и механизмы его поддержки: Международный контекст. /Современное дошкольное образование. Теория и практика. 2013 – С.68-78
3. Универсальные компетентности и новая грамотность: от лозунгов к реальности / под ред. М. С. Добряковой, И. Д. Фрумина ; при участии К. А. Баранникова, Н. Зиила, Дж. Мосс, И. М. Реморенко, Я. Хаутамяки ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2020. — 472 с.
4. Кучумова О.П. Особенности образовательной среды в условиях цифротричности. /Современные проблемы науки и образования. – 2022. – № 5 – Электронный ресурс: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=32092>
5. Политика семьи и детства в постсоциализме: коллектив. моногр. / под ред. В. Шмидт, Е. Ярской-Смирновой, Ж. Черновой (Библиотека «Журнала исследований социальной политики»). М.: ООО «Вариант»: ЦСПГИ, 2014.
6. Обзор системы оценивания качества образования в Кыргызской Республике (СОКО): от концептуальных рамок к инструментам управления качеством. – Бишкек, 2016 -115с
7. Общая Страновая Оценка для Кыргызской Республики. Электронный вариант/ <https://kyrgyzstan.un.org/sites/default/files/2019>

Сведения об авторе: **Кашымбекова А.Э.**- магистрантка кафедры педагогики высшей школы.

Мамбетакунов Э., Шумкарбекова И.

Ж. Баласагын атындагы КУУ ^{1,2}

Мамбетакунов Э., Шумкарбекова И.

КНУ им. Ж.Баласагына ^{1,2}

Mambetakunov E., Shumkarbekova I.

KNU J.Balasagyn ^{1,2}

КЫРГЫЗЫСТАНДА ТАБИЯТ ЖӨНҮНДӨ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ТҮПТӨЛҮШҮ СТАНОВЛЕНИЕ ЕСТЕСТВОЗНАНИИ В КЫРГЫЗЫСТАНЕ FORMATION OF NATURAL SCIENCE IN KYRGYZYSTAN

Аннотация: Макалада Кыргызстанда башталгыч мектептин окуучуларына табият жөнүндө билим берүүнүн башталышы жана алгачкы окуу китеби жөнүндөгү маалыматтар берилген.

Аннотация: В статье приводятся материалы по преподаванию природоведения в начальной школе Кыргызстана и о первом учебнике для учащихся начальных классов.

Annotation: The article provides materials on the teaching of natural history in elementary school in Kyrgyzstan and the first textbook for elementary school students.

Негизги сөздөр: табият, табигый билим берүү, мектеп, институт, окуучу, мугалим, мугалимдерди даярдоо.

Ключевые слова: природа, естествознание, школа, институт, ученик, учитель.

Keywords: nature, natural science, school, institute, student, teacher.

Азыркы учурдагы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алгачкы негизи катарында 1932-жылы түзүлгөн Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтун эсептесе болот. Анын башаты 20-жылдарда республика үчүн

окутуучулук кадрлар маселесин чечүү максатында түзүлгөн адистештирилген окуу жайлардан башталат.

1925-жылдын 30-мартында болуп өткөн Кара-Кыргыз автономиялык областынын Кеңешинин уюштуруу съездинде Кара-Кыргыз агартуу институтун ачуу тууралуу маселе каралган. Даярдоо ишин жүргүзгөндөн кийин, 1925-жылдын октябрь айында Пишпек шаарында Кыргыз агартуу институту (КАИ) ачылган [1].

1928-жылы Кыргыз агартуу институту Борбордук педагогикалык техникум (БПТ) болуп кайра түзүлгөн.

Өткөн кылымдын 30-жылдардын башында автономиялык областтын бийлик түзүмдөрүндө жана борбордук партиялык уюмдарда Кыргыз АССРинде пединститутту ачуу тууралуу маселе көтөрүлүп, кызуу талкууланган. Натыйжада 1932-жылдын 13-январында Кыргыз АССРинин эл комиссарлар Кеңеши 1932-1933-окуу жылында Пишпек шаарында Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтун (КМПИ) ачуу тууралуу токтом кабыл алган. Токтомго ылайык КМПИ 4 факультеттен турууга тийиш болгон. Алар: педолого-педагогикалык, физика-математикалык, коомдук-экономикалык жана адабий-лингвистикалык.

Демек, Кыргызыстанда табият таануу илими, анын ичинде физика предмети 1928-жылы түзүлгөн Борбордук педагогикалык техникум болгон кезинен баштап окутула баштаган. Кыргыз Республикасында башталгыч мектептин окуучуларына табият жөнүндө билим берүүнүн башталышынын мисалы катары Э.И.Арабай уулу менен Д.Шамгун уулунун 3-4-класстын окуучуларына арналган “Табыйат таануу алип бееси” [2] окуу китебин алсак болот. Ал 1932-жылы латын ариби менен Москвадан басылып чыккан. Бул китепти И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жетекчилиги колго алып, азыр биз колдонуп жүргөн арипке которуп, 2013-жылы жарыкка чыгарган.

Китеп киришүүдөн жана алты бөлүмдөн турат.

Киришүү бөлөмүндө жерибиздин географиялык сүрөттөлүшү Социалисттик Кеңештер Республикаларынын Союзунун (СКРС) түндүк жактары, Жер үстүндөгү кургактык менен суулардын бөлүнүшү, Түндүк жакта жашаган жаныбарлар жөнүндө кыскача маалыматтар берилген.

Биринчи бөлүк «Жер тобу» деп аталып, Жердин тоголок экени, Күн менен түндүн алмашуусу, жылдын төрт мезгили, Күн жана анын тегерегинде айланып жүрүүчү планеталар, Күндүн жана Айдын тутулуусу, учуучу жылдыздар жөнүндө маалыматтар келтирилген.

Экинчи бөлүк «СКРСнун түштүк жактары» деп аталат. Анда аба ырайы – климат түшүнүгү, ысык алкакта өсүүчү өсүмдүктөр, деңиз агымдары, Жер тобунун тарыхы, Жердин борборундагы от, жанар тоолор, Жер титирөө сыяктуу кубулуштар сүрөттөлгөн.

Үчүнчү бөлүк «СКРСнын айыл, кыштак чарбасы» деп аталат. Анда топурак жана анын түзүлүшү, жерди иштетүү, аны семиртүү, көп айдоо кезүүсүнө көчүрүү, себүү, отоо чөптөр, зыяндуу жаныбарлар жана алар менен күрөшүү, жашылча бакчасы, жемиш багы, бал челекчилик, мал чарбачылыгы, алардын түрлөрү, эгиле турган өсүмдүктөр менен багылуучу малдардын келип чыгышы, жасалма тандоо жана өзгөрүүчүлүк, жаратылышта көбөйүү жолдору, киши жана жаныбарлар, жер жүзүндө кишилердин пайда болушу жана азыркы абалга келиши жөнүндө фактылар жана пайдалуу кеңештер, тажрыйбалар жана табыйатка байкоо жүргүзүүнүн мисалдары бар.

Төртүнчү бөлүк «СКРС да Токой чарбачылыгы» деп аталат да, ал өзүнө төмөнкү темаларды камтыйт: Токойлордун турмушу, Жыгачтардын түзүлүшү, Эл чарбачылыгында токойлордун керектиги.

Бешинчи бөлүк «СКРСнын өнөр жайы жана соодасы» деп аталып, анда Жер үстүндөгү таштар кайдан чыккан? Ак чопо жана шише, Аки таш, Жер ичинин байлыгы, Металл жана кендер, Таш көмүр жана анын жасалышы, Чым көң, Жер майы, Туз жана аны чыгаруу жолдору, Иликтрик (Электр) күчү жана анын турмушта келтире турган

пайдасы, Чагылган жана иликтрик, Тилигрём (телеграф), Ырадыйо, Маданый өсүмдүктөр жана Чай жыгачы өндүү темалар боюнча окуу материалдары берилген.

«Кишинин дене курулушу» деген алтынчы бөлүк, кишинин денеси кандай үлүштөрдөн курулат, мээ жана уйку, биз эмне үчүн тамак ичебиз, тиштер жана алардын тазалыгын сактоо, жүрөк жана кан, кычкыл туумду жана көмүр кычкылын табуу, биз эмне үчүн дем алабыз, ден соолук үчүн үй кандай болушу керек, дене-машина деген темаларды камтып, кишинин ден соолугу жана анын жашоосуна керек болуучу кызыктуу маалыматтар камтылган.

Аталган китеп мындан 90 жыл мурун жазылып чыгарылса дагы, анда азыркы учурда эске ала турган бир топ керектүү материалдар жана методикалык ыкмалар бар экендигине күбө болдук. Алар төмөнкүлөр:

1. Китептеги табият жөнүндөгү материалдардын байлыгы жана көп кырдуулугу. Анда адамзаттын алтын бешиги болгон Жер, Күн системасындагы планеталардан баштап түндүк уюл жакта жашаган жаныбарлар, ысык алкактагы өсүмдүктөр, айыл кыштак чарбалары, токой чарбачылыгы, өнөр жайлары жана электрдин колдонулуштары балдарга жеткиликтүү чагылдырылган.
2. Дагы бир баса белгилей турган нерсе, адамдын өз дене түзүлүшү, анын ар бир түзүлүшүнүн аткарган милдети, организмдин жетилүүсү жана чарчоосу, дем алуу, тамактануунун мааниси, кан айлануунун жүрүшү жана башкалар жөнүндөгү маалыматтар окуучуларга өтө керек деп эсептейбиз.
3. Китепти окуганда кыргыз элинин азыркы учурда пайдаланылбай калган терминдеринин жыш колдонулганын байкайбыз. Азыркы табият таануу жана башка табият жөнүндө окуу китептерин жазган авторлор көңүл көйөп окуп, түшүнүп, алардын айрымдарын орду менен пайдаланууну сунуш кылаар элек. Бирок илим-билимдин, техниканын, медицинанын жетишкендиктерине ылайык мааниси азыркы учурга туура келбеген айрым терминдерди зордоп пайдалануунун зарылдыгы жок экенин да белгилемекчибиз.
4. Сөздүн башында белгилегендей улуу педагог - агартуучу Э.Арабаевдин аталган китеби башталгыч мектептин 3-4-классынын окуучуларына арналган. Аталган жылдары башталгыч мектептин балдарынын окууга даярдыгынын сапаты анча жогору болбогонун эске алсак, окуу китебиндеги айрым материалдар алар үчүн татаалыраактай сезилет. Бирок азыркы окуучулар 90 жыл мурункулар эмес. Ошондуктан учурдагы башталгыч мектептин 1-2-класстарында «Мекен таануу» предметин окутуп, ал эми 3-4-класстарда эки жылга арналган «Табият таануунун» системалуу курсун жаңыдан түзүп чыгуусун сунуш кылабыз. Ал предметтин программасын түзүү жана ал боюнча окуу китебинин жаңы муунун сапаттуу иштеп чыгуу боюнча даярдыктар жетишээрлик деген ойдобуз.
5. Биз сөз кылып жаткан окуу китебинин методикалык түзүлүшү да өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Анда окуучулардын кызыгуусун, өз алдынча изденүүсүн жандандыруучу, практикалык ыкмаларын калыптандыруучу проблемалык суроолор, байкоо жүргүзүүгө жана тажрыйба жасоого арналган тапшырмалар, экскурсия жүргүзүү, анда байкагандардын класстагы окуу иштери менен тыкыз айкалыштырууга арналган дидактикалык материалдар өтө көп. Ушундай ыкманы жаңы көз карашта кайрадан иштеп чыгуу, ага жаңы мазмун берүү, азыркы маалыматтык-телекоммуникациялык технологиялардын мүмкүнчүлүгүн пайдалануу жаш муундарга табигый илимдер боюнча сапаттуу билим берүүгө, тийиштүү практикалык компетенцияларын калыптандырууга шарт түзөт деп эсептейбиз.
6. Э.Арабай уулу менен Д.Шамгун уулунун «Табыйат таануу алип бееси» башталгыч мектептин мугалимдерин даярдоочу университеттерде жана колледждерде да окутулушу максатка ылайык келет [3]. Ал Табият таануу боюнча, окуу китептеринин жана окуу методикасынын тарыхы менен тыкыз байланышта, Кыргызстандын педагогдорунун кийинки топтогон бай тажрыйбасын эске алуу менен жүргүзүүлүгө

тийиш. Компетенттүү мугалимди даярдабай туруп, жаштардын билим сапатын көтөрүү мүмкүн эмес.

Список использованной литературы:

1. Измайлов А.Э. Очерки по истории советской школы в Киргизии за 40 лет. – Ф.: 1957. - 283 с.
2. Е. Арабай уулу, Д. Шамгун уулу. Табыят таануу алип бееси. - Б.: 2013. -296 б.
3. Мамбетакунов Э. Таалим-тарбия процесси: теория, технология, практика. - Б.: “Техник” Басма борбору, 2017. -269 б.

Автор жөнүндө маалымат: Мамбетакунов Э.,- педагогика илмдеринин доктору, профессор, физиканы окутуу технологиялары жана табият таануу кафедрасы.

Шумкарбекова И.- физиканы окутуу технологиялары жана табият таануу кафедрасынын магистранты.

УДК:377.09(575.2)(04)

Каныбек кызы Мээрим

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Каныбек кызы Мээрим

КНУ им. Ж.Баласагына

Kanybek kyzy Meerim

KNU J. Balasagyn

ЖОЖдо СТУДЕНТТЕРДИН СОЦИАЛДЫК АКТИВДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ ПРАКТИКАЛЫК АБАЛЫН ИЗИЛДӨӨ ИЗУЧЕНИЕ СОСТОЯНИЯ ПРАКТИКИ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ STUDY OF THE STATE OF PRACTICE OF FORMATION OF SOCIAL ACTIVITY OF STUDENTS AT THE UNIVERSITY

Аннотация: Биз сунуш кылган макалада ЖОЖдордо студенттердин социалдык активдүүлүгүн калыптандырууну уюштуруу үчүн алардын мүмкүнчүлүктөрүн жана кемчиликтерин аныктоо үчүн окуу-тарбия иштеринин абалын деталдуу карап чыгуу зарылдыгына багытталган. Окуу, илимий, административдик бөлүнүштөр жана студенттик бирикмелер тарабынан жүзөгө ашырылуучу окуу-тарбиялоо процесси кесиптик билимге, кызматташууга жөндөмдүүлүккө, өз алдынча өнүгүүгө умтулууга, чыгармачыл демилгеге жана индивидуалдуулукка, социалдык активдүүлүккө, кесиптик өзүн-өзү баалоого жана өзүн-өзү контролдоого, жоопкерчиликке, коомдун жашоо-турмушунун ар түрдүү чөйрөлөрүнө кошулуу каалоосуна ээ компетенттүү адисти калыптандыруу милдетин коет. Бул макала биз ар түрдүү компетенцияларды ийгиликтүү өздөштүрө ала турган окуу-тарбия иштерин уюштуруу маселерине токтолобуз.

Аннотация: В представленной нами статье подчеркивается необходимость детальной проверки состояния работы студентов для образования в вузах с целью выявления их возможностей и недостатков для организации формирования общественной деятельности. Для образования процесс, осуществляемый научными, административными отделами и студенческими ассоциациями, предполагает наличие компетентного

профессионала с профессиональным образованием, способностью к сотрудничеству, желанием самосовершенствования, творческой инициативой и индивидуальностью, общественной деятельностью, профессиональной самооценкой и самоконтролем, ответственностью, желанием участвовать в различных сферах жизни общества выполняет воспитательную функцию. В этой статье мы сосредоточимся на организации работы для образования, которое может успешно овладеть любой компетенцией.

Annotation: The article presented by us emphasizes the need for a detailed check of the state of students' work for education in universities in order to identify their opportunities and shortcomings for organizing the formation of social activities. For education, the process carried out by scientific, administrative departments and student associations presupposes the presence of a competent professional with a professional education, the ability to cooperate, the desire for self-improvement, creative initiative and individuality, social activities, professional self-esteem and self-control, responsibility, the desire to participate in various spheres of society performs an educational function. In this article, we will focus on organizing work for an education that can successfully master any competence.

Негизги сөздөр: социалдык активдүүлүк, калыптандыруу, баалуулук багыттары, өзүн-өзү контролдоо, жоопкерчилик.

Ключевые слова: социальная активность, формирование, ценностные ориентации, самоконтроль, ответственность.

Keywords: social activity, formation, value orientations, self-control, responsibility.

Дүйнөлүк коомчулуктун өнүгүүсүндөгү өзгөрүүлөр олуттуу кризистик кырдаалдарды (социалдык, экономикалык, демографиялык, экологиялык, энергетикалык, этникалык ж.б.) жаратат жана жарандардын биргелешкен күч-аракеттерин, алардын реалдуу социалдык активдүүлүгүн талап кылат. Булар жөнүндө төмөнкү документтерде: Кыргыз Республикасынын 30-апрель 2003-жылдагы Билим берүү жөнүндө Мыйзамы, 2010-жылга чейин Кыргызстандын жаштарын өнүктүрүү боюнча "Жаштык" улуттук программасы, Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен бекитилген 18-июнь 2000-жыл жана №152 ж. б. чагылдырылган[1].

Студент жаштар жеке өсүү жана заманбап жашоо шартында социалдык активдүү позицияны ишке ашыруу боюнча чоң күчкө ээ, анткени дал ушул жаштар жашоонун жаңы шарттарына тезирээк көнүшөт жана позитивдүү потенциалга ээ болушат (мобилдүүлүк, ийкемдүүлүк, коомдун заманбап чакырыктарына каршы турууда туруктуулук ж.б.). "Мамлекеттик жаштар саясатынын негиздери жөнүндө "Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын долбоору тууралуу" документте бул түшүнүккө төмөнкүдөй аныктама берилет: «Мамлекеттик жаштар саясаты - жаш жарандар тарабынан өздөрүнүн конституциялык укуктарын ийгиликтүү ишке ашыруу, жаштардын коомдук мамилелер системасына катышуусу жана мамлекеттин жана коомдун кызыкчылыктарында өздөрүнүн экономикалык, интеллектуалдык жана руханий потенциалын ишке ашыруу үчүн укуктук, экономикалык, социалдык, уюштуруучулук шарттарды түзүүгө багытталган чаралардын системасы. 31-жылдын 2009-июлундагы №256 "Мамлекеттик жаштар саясатынын негиздери жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамында кесиптик даярдыкты (кайра даярдоону) жана квалификацияны жогорулатууну уюштуруу, иш менен камсыз кылууга көмөктөшүүчү программаларды даярдоо, жаштар проблемалары боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүнү камсыз кылуу, ошондой эле мамлекеттик жаштар саясаты жаатындагы программалардын долбоорлоруна экспертизалардын адистештирилген түрлөрүн жүзөгө ашыруу жөнүндө айтылат.[2] Ошондуктан мамлекеттик жаштар саясаты туруктуу өсүүнү камсыз кылуу, жаштарды позитивдүү аракеттерге, жеке жана кесиптик өнүгүүгө шыктандырууга; өз Мекенин сүйгөн жана анын кызыкчылыктарын коргоого

даяр, күчтүү жана көз карандысыз өлкөнү динамикалуу өнүктүрүү үчүн күч-аракет жумшаган жарандарды тарбиялоо милдеттерин коет.

Акыркы жылдарда коомдогу мамилелердин, социалдык-саясий жана социалдык-экономикалык системанын негиздеринде өзгөрүүлөр көп болуп жатат, ошондуктан адамдын социалдык дүйнөгө багыт алуу көйгөйү өзгөчө актуалдуулукту билдирип, инсандын социалдык активдүүлүгүнүн мааниси өсүүдө. Бүгүнкү күндө өлкөнүн мамлекеттик саясатынын артыкчылыктуу багыты болуп жаш адамды – өз өлкөсүнүн жаранын тарбиялоо саналат. Мамлекет жана коом бул функцияны көбүнчө кесиптик билим берүү мекемелерине жүктөшөт. Бирок бүгүнкү күндө биз билим берүү жана тарбия берүү системасы коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөргө тийиштүү түрдө жооп берүүгө, билим берүүнүн жаңы муктаждыктарын эске алып, технологияларды, жолдорду жана актуалдуу көйгөйлөрдү чечүү жолдорун иштеп чыгууга дайыма эле үлгүрбөй турганын түшүнөбүз.

Жаштардын социалдык активдүүлүгүн калыптандыруу процесси инсандык өзгөчөлүктөрдү (кызыкчылыктарды, муктаждыктарды, дөөлөттүк багыттарды ж.б.) эске алуу менен ишмердүүлүк мамилеге негизделээрин аныктайбыз.

Биз студент жаштардын социалдык активдүүлүгүнүн калыптанышына таасир этүүчү эң маанилүү ички факторлор төмөнкүлөр экендигин аныктадык: өзүн-өзү көрсөтүүгө жана жарандык өзүн өзү аныктоого муктаждык, баалуулук багыттарын ишке ашыруу, социалдык иш-аракет менен жашоонун оң тажрыйбасы, муктаждыктар жана мотивациялар. Маанилүү тышкы факторлор болуп: ЖОЖдун тарбиялык иши, ЖОЖдогу тарбиялоо процессинин субъекттеринин өз ара мамилелеринин стили; студенттердин социалдык активдүүлүгүн өнүктүрүүнү маалыматтык колдоо саналат. Ошентип, биз ички жана тышкы факторлорду комплексте карайбыз, анткени илимий адабияттарды талдоо, ошондой эле практика алардын бири-бирине байланыштуу жана бири-бирине көз каранды экендигин көрсөтөт.

Биз жаш адам - студенттин социалдык активдүүлүгүн калыптандыруу деңгээлин өнүктүрүү менен байланышкан критерийлерге көңүл бурдук: теориялык-жарандык билимдердин болушу, ачык айтылган муктаждык, социалдык позицияны көрсөтүүгө кызыкчылык жана каалоо, коомдун жарандык - дүйнө тааным маселелери боюнча өз пикирибиздин болушу, жарандык ишти жүзөгө ашырууга даярдык жана жөндөмдүүлүк, жарандык милдеттерди аткаруу тажрыйбасы.

Окуу-тарбия иштерин уюштуруунун ички же тышкы факторлоруна гана таянуу студенттердин социалдык активдүүлүгүн калыптандыруу менен байланышкан маселени түп-тамырынан чечүүгө мүмкүндүк бербейт деп эсептейбиз. Буга байланыштуу биз университеттин окуу-тарбиялоо ишинде студент жаштардын социалдык активдүүлүгүн калыптандыруунун теориялык жактан аргументтүү комплекстүү моделин иштеп чыктык, анын негизги компоненттери болуп таанып билүү, муктаждык - мотивациялык, инсандык-рефлексивдүү (процессуалдык) саналат. Структуралык компоненттер катары бул модель төмөнкүлөрдү камтыйт: максат, милдеттер, принциптер, функциялар, этаптар, деңгээлдер, иш багыттары ж. б.

Теориялык талдоо студенттердин коомдук катышуу маселесин түшүнүү үчүн негиз болуп калды жана анын аныктамасын иштеп чыгууга мүмкүндүк берди. Биз жарандык активдүүлүктү адамдын коомдук пайдалуу иш-аракеттерге жеке катышуусуна даярдыгын билдирген комплекстүү касиет катары карайбыз, анын структурасы төмөнкү компоненттер менен көрсөтүлгөн:

Таанып-билүү компоненти коомдук иш-мазмуну жана мазмуну жөнүндө теориялык - жарандык билимдердин жыйындысын, коомдук-саясий жараяндарды жана кубулуштарды түшүнүүнү, социалдык кырдаалдарды жана көйгөйлөрдү талдай билүүнү камтыйт.

Муктаждык-мотивациялык компонент инсандын коомго, эмгекке, адамдарга жана өзүнө болгон мамилесинин гуманисттик багытталышынын болушу менен; анын социалдык жүрүм-турум ченемдерин өздөштүрүүсүн камсыз кылуучу жарандык

баалуулук багыттарын калыптандыруу, алардын инсандык маанилүүлүгүн аңдап билүү; өз көз карашын айта билүү жөндөмдүүлүгү; социалдык ишке кызыкчылыктын жана мотивациянын болушу менен мүнөздөлөт.

Инсандык-рефлексивдүү (процесстик) компонент – студенттин социалдык активдүүлүктү дүйнөнүн маанилүү байланыштарынын системасына кабыл алуусу, инсандын өзүнүн жарандык милдеттерин аткарууга, социалдык-укуктук ченемдерди сактоого жөндөмдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Бул компонент адамдын иш жүзүндөгү (чыныгы) жүрүм-турумун жана анын ар кандай коомдук иштерге катышуусун билдирет.

Жаштар мектепте окуп жүргөндө социалдык иш-аракеттердин жетиштүү тажрыйбасына ээ болбогонун аныктадык. ЖОЖдун тарбиялоо процесси бул көйгөйдү чече алат жана студент жаштардын социалдык активдүүлүгүнүн издөө-таанып билүү, субъективдүү-баалоо жана социалдык-инсандык деңгээлин калыптандырууну комплекстүү ишке ашыруу менен этап-этабы менен ишке ашырылышы керек деп эсептейбиз, мында тарбия субъекттеринин активдүүлүгүнүн принциптерине, бүтүндүгүнө, системалуулугуна жана башкаларга негизделген окуу-тарбия ишинин инсанга багытталган, трансформациялык-рефлексивдүү жана практикалык-багытталган формалары артыкчылыктуу катары чыгат.

ЖОЖдо окуу-тарбия иштерин уюштуруу тажрыйбасын үйрөнүү үчүн "окуу-тарбия мейкиндиги" деген терминден баштайбыз. Аны биринчи жолу Л.И. Новикова белгилеп, окутуунун жана тарбиялоонун натыйжалуулугун жогорулатуу максатында жетишилген иштин натыйжасы катары түшүндүрдү деген [3].

Биз үчүн кызыктуу изилдөө М.Г. Резниченконун изилдөөсү болду, анткени ал ЖОЖдун окуу-тарбия мейкиндигинин калыптанышынын үч деңгээлин аныктаган: адаптациялоо (мүнөздөмөсү: студенттерде кесиптик ишмердүүлүккө мотивациянын төмөн деңгээли, окутуу жана баарлашуу көндүмдөрүнүн жана тажрыйбасынын жоктугу, окуу-тарбия мейкиндигинин субъекттеринин өз ордун жана андагы жеке маанисин баалоосунун жоктугу), интеграция (мүнөздөмөсү: окуу-тарбия мейкиндигинин субъекттеринин ЖОЖдун окуу-тарбия системасынын максаттарын түшүнүүсү, ЖОЖдо болуунун маанилүүлүгүн түшүнүү, окуу жайдын билим берүү мейкиндигинин субъекттери менен окуу жана сабактан тышкаркы карым-катнаштарга оң же бейтарап баа берүү, өзүн-өзү жөнгө салуу (мүнөздөмөсү: ЖОЖдун окуу-тарбия системасынын максатына оң баа берүү, жогорку мектепте болуунун маанилүүлүгүн түшүнүү, окуу-тарбия мейкиндигинин субъекттери менен окуу жана окуудан тышкаркы байланыштарга канааттануу) [4, 32-42-бб].

Адаптациялоо деңгээлинде окуу-тарбия мейкиндигинин субъекттеринин ЖОЖдун шартында жаңы чөйрөгө ыңгайлашуусу жүрөт; интеграция деңгээлинде субъекттин окуу-тарбия системасын баалуулуктар системасына кабыл алуу процесси ишке ашырылат; өзүн өзү жөнгө салуу деңгээли жогорку мектептин тарбия мейкиндигиндеги субъекттердин муктаждыктарына ылайык келген жаңы баалуулуктарды түзүүгө жана кабыл алууга жардам берет.

ЖОЖдо окуу-тарбия системасын өнүктүрүү Концепциясы жана программасы Окумуштуулар кеңеши тарабынан бекитилет. Ал мугалимдер менен студенттердин өз ара аракеттенүү ыкмаларын жана формаларын, демилгелерди колдоо жана өнүктүрүү, жамаатты окутуу жана тарбиялоо жаатындагы инновациялык идеялар, баалуулук негиздеринин багыты, жамааттын бирдиктүү окуу-тарбия мейкиндигин түзүү.

Мындан тышкары ЖОЖдордо окуу-тарбиялоо функциясын ар кандай борборлор, студенттик клубдар, кызматтар, кеңештер, кызыкчылыктар боюнча клубдар, илимий-техникалык коомдор, курулуш отряддары, студенттик отряддар, укук тартибин сактоо боюнча кошундар, волонтердук отряддар, психологиялык жардам кызматтары, музейлер жана башка түзүмдөр ишке ашырышат.

Заманбап ЖОЖдордун тажрыйбасын талдап жатып, биз кыргыз улуттук университетиндеги окуу-тарбия иштерин уюштуруу түзүмүн изилдөөгө токтолдук. Ж.

Баласагын. ЖОЖдун билим берүү, илимий жана окуу-тарбия иштеринин негизги багыттары Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин буйругу менен бекитилген университеттин уставында чагылдырылган.

Университеттин Окумуштуулар Кеңешинен тышкары, окуу жана окуу-методикалык бөлүмдөрдөн, анын ичинде кафедралардан тышкары, студенттердин адеп-ахлактык, жарандык, патриоттук жана жалпы маданий сапаттарын бекемдөөгө көмөктөшүүчү инсанды өнүктүрүү жана социалдык-маданий процесстерди башкаруу үчүн түзүлгөн бир катар бөлүмдөр жана коомдук уюмдар бар.

Студенттик жаштардын өзүн-өзү актуалдаштыруу мүмкүнчүлүгү катары окуу жайдын окуу-тарбия мейкиндигин изилдөө максатында биз төмөнкүдөй изилдөө жүргүздүк. Биз ЖОЖдун ишмердүүлүгүнүн ар кандай багыттарындагы студент жаштардын жеке каалоолорун жана активдүүлүк деңгээлин аныктадык (биринчи курстун анкетасы тиркелет). Биринчи курстун студенттери (23 адам) катышкан сурамжылоого окуу, илимий, коомдук, маданий (чыгармачылык) жана спорттук иш-чаралар кирген.

Биринчи суроо: "мектептен тышкаркы жашоого катышууну пландап жатасызбы?", суралып жаткандардын жигердүүлүгү жогору экендигин көрсөттү: 33,4% сөзсүз катышам деп жооп беришти; 47% убакыт болсо катышам деп айтышты; 8,6% азырынча пландаштыра элек; 1,4% окуудан башка эч нерсе кызыктырбагандыгын, 9,6% берилген суроого жооп бербегенин белгилешти. Студенттердин жооптору студенттердин ЖОЖдогу сабактан тышкаркы иштерге катышууга жана алардын активдүү жашоо позициясын көрсөтүүгө кызыкдарлыгын аныктоого мүмкүндүк берет.

Андан ары суроолор белгилүү бир иш-аракеттерге тиешелүү: окуу жана илимий, коомдук, маданий (чыгармачылык), спорттук. Университеттин окуу жана илимий жашоосунун кайсы багытына кошулууга даяр экендиги жөнүндө суроодо студенттердин 68,4% жигердүүлүгүн көрсөтүштү (31,6% бул маселени четке кагышты). Алардын ичинен 23,4% өз алдынча иштерди уюштурууну каалашат, 17% студенттик илимий коомдун курамына кирүүнү каалашат, студенттердин 14,7% окуу процессин уюштурууда деканатка көмөк көрсөтүүнү кызыктуу деп эсептешет, 13,3% кошумча тренингдерге катышууну пландаштырышат.

Студенттер институттун коомдук турмушуна кошулуу каалоосу жөнүндө суроого жооп бергенде эң активдүү болушкан. Белгилей кетсек, бул маселеде студенттер дароо эле алар кошулууга даяр болгон ишмердүүлүктүн бир нече багыттарын белгилешкен: сурамжылангандардын жалпы санынын 36,9% үчүн волонтердук ишмердүүлүк кызыктуу; 36,1% студенттик отряддардагы иштерге кызыктырат; 18,2% студенттик өз алдынча башкарууну уюштурууга жакын; 14,1% студенттердин укуктарын коргоо жана профсоюздук иштер менен алектенүүнү каалайт; 13,7%-студенттик клубда өзүн көрсөтүү жана 0,6% гана бул иш багытына кызыкдар эмес. (3-таблицаны караңыз). Жаштардын маданий турмушта өзүн көрсөтүүгө болгон активдүү каалоосу 3-таблицада чагылдырылган. Театр жана бий студиялары эң кызыгууну жаратты. Университеттин спорттук жашоосу чоң кызыгууну жаратса да, жооптордун саны боюнча коомдук жана маданий сыяктуу популярдуулукка ээ болгон эмес (1-таблицаны караңыз). Сурамжылангандардын жалпы санынын 13,2% спортко кызыкпай турганын көрсөттү.

Таблица 1

Студенттер үчүн спорттук ишмердүүлүктүн артыкчылыктуу багыттары, сурамжылангандардын жалпы санынын %

Спорттун түрү	волейбол	футбол	теннис	баскетбол	Жеңил атлетика
%	32 %	13,3 %	11,7 %	10,6 %	9,6 %

Жүргүзүлгөн сурамжылоо көрсөткөндөй, студенттер университеттин класстан тышкаркы турмушунун ар кандай иш-чараларына катышууга жогорку кызыгышат.

Респонденттер үчүн эң кызыктуусу-коомдук турмушка, андан кийин маданий жана спорттук жашоого катышуу, илимге болгон кызыгуусун окуучулардын 50%-дан ашыгы билдирген.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын талдоо бизге студенттердин арасында процесстин ар бир катышуучусунун өзүн-өзү өнүктүрүүгө багытталган алардын каалоолорун эске алуу менен тарбия иштерин уюштурууга мүмкүндүк берди. Студенттерге сабактан тышкары ишмердүүлүктүн ар кандай багыттарына катышуу мүмкүндүгү тууралуу маалымат берилди.

Спорттук багыттын алкагында студенттер үчүн окуу жылында спорттук клубдар: баскетбол (балдар, кыздар), волейбол (балдар, кыздар), стол тенниси, самбо (дзюдо), футбол (балдар), жеңил атлетика, шахмат.

ЖОЖдун базасында чыгармачыл студенттер үчүн ар кандай клубдар жана ийримдер иш алып барышты: КВН мектеби, бий ийрими, театралдык чыгармачыл өзүн-өзү актуалдаштыруунун жаштар студиясы, адабий-музыкалык бирикме, интеллектуалдык оюндар клубу, дебаттар, өлкө таануу ийрими жана башкалар.

Окуу жылы аяктагандан кийин биз биринчи курстун студенттеринин арасында кайрадан сурамжылоо жүргүздүк жана студенттер жыл ичинде өздөрүн көрсөткөн иш багыттарын аныктадык. Изилдөө көрсөткөндөй, респонденттердин 31,25% спорттук иш-чараларга катышкан, студенттердин 23,1% илимге кызыккан, маданий (чыгармачылык) иш-чаралар сурамжылоого катышкандардын 31,25% бириктирген (5-таблицаны караңыз). Сурамжылангандардын 58,1%-ы ЖОЖдун коомдук турмушуна тартылган: 18%-ы волонтердук кызматка, студенттик отрядга 9,75% студенттер кирген, студенттик өз алдынча башкарууга 9,1% балдар кирген, биринчи курстун 9,75% студенттери профсоюздук ишке тартылган, студенттик дискуссиялык клубга 5,75% студенттер катышкан, коомдук ишмердүүлүктүн башка багыттарына 5,75% студенттер тартылган (2-таблицаны караңыз).

Таблица 2

Окуу жылынын башталышында жана аягында биринчи курстун студенттеринин активдүүлүгүнүн салыштырма анализи, сурамжылангандардын жалпы санынын %

Ишмердиктин түрү	Жылдын башында катышууну пландаштыруу	Жылдын аягында катышууну жыйынтыгы
Коомдук иштер	100 %	58,1 %
Маданияттык иштер	99,4 %	31,25 %
Спорттук иштер	86,8 %	31,25 %
Илимий иштер	68,4 %	23,1 %

Таблица 3

Окуу жылынын башталышында жана аягында биринчи курстун студенттеринин коомдук ишиндеги активдүүлүгүнүн салыштырма анализи, сурамжылангандардын жалпы санынын %

Ишмердиктин түрү	Жылдын башында катышууну пландаштыруу	Жылдын аягында катышууну жыйынтыгы
Волонтердук иш-чаралар	36,9 %	18 %
Студенттик отряддарда ишмердик	36,1 %	9,75 %

Студенттик өзүн-өзү башкаруу	18,2 %	9,1 %
Студенттердин укугун коргоо	14,1 %	9,75 %
Талкуу студенттик клубу	13,7 %	5,75 %
Башкалар	0,6 %	5,75 %

Окуу жылындагы студенттердин активдүүлүгүнүн салыштырма анализи окуу жылынын жыйынтыгы боюнча жигердүүлүктүн пайызы биз мурда пландаштыргандан төмөн болгонун көрсөттү. Эмес, бардык студенттер башында артыкчылыктuu деп эсептеген иш-аракеттердин аймактарында өздөрүн көрсөттү. Маданий, спорттук жана илимий иш-аракеттердин пайыздык пландаштырылган дээрлик 3 эсеге төмөн болгон. Студенттер коомдук ишмердүүлүктө эң көп жигердүүлүгүн көрсөтүштү: респонденттердин бул багыттагы активдүүлүгү студенттердин каалоолорунан бир топ төмөн болсо да, бирок иштин башка түрлөрүнө салыштырмалуу сурамжылануучулар ага чоң кызыгуу көрсөтүштү (2-таблицаны караңыз) .

Жүргүзүлгөн диагностика студент жаштардын активдүүлүгүнүн жана аны реалдуу ишке ашыруунун күтүүлөрүнүн дал келбөө проблемасын белгиледи. Активдүү жашоону каалаган студенттердин бардыгы эле өздөрүн социалдык Активдүү субъект катары көрсөтүшкөн жок.

Изилдөө көрсөткөндөй, бул куракта көбүнчө куру сөз болгон студенттердин "жакшы каалоолору" гана жетишсиз. Ошондуктан биз студенттерди тигил же бул иш-аракетке катышуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө жөн гана маалымдоо жетишсиз, аларды практикалык иш-аракеттерге тартуунун жолдорун издөө, алардын жаш курагын жана потенциалын эске алуу менен кызыктыруу керек деген тыянак чыгарабыз. Студент жарандык активдүүлүккө муктаж болгон чөйрөнү түзүү керек.

Биз окуу-тарбия мейкиндиги ыңгайлуу экендигин жана студенттердин социалдык активдүүлүгүн калыптандыруу үчүн бардык шарттарды түзөрүн көрүп турабыз. Коомдук түзүмдөрдүн жана өз алдынча башкаруу органдарынын ар түрдүүлүгү студенттердин керектөөлөрүн, мотивацияларын, алардын кызыкчылыктарын толук эске алууга, окуучулардын коомдук мамилелеринин тажрыйбасын алууга көмөктөшүүгө Ж.Б. мүмкүндүк берет. Билим берүү Кеңеши, кураторлук институту жана башка административдик түзүмдөр биринчи курстун студенттеринин ийгиликтүү адаптацияланышына көмөктөшөт, студенттердин ишмердүүлүгүн конструктивдүү багытка багыттайт, негизги баалуулуктарды өздөштүрүүгө, студенттердин социалдык активдүүлүгүн калыптандырууга шарт түзөт.

Бирок, биздин оюбузча, студенттердин социалдык активдүүлүгүн калыптандырууга багытталган жогорку мектептин бардык бөлүмдөрүнүн ишин бириктирген жана системалаштырган түзүмгө муктаждык бар. Азыркы шарттарда жаштардын социалдык активдүүлүгүн калыптандыруу жана коомдук өз алдынча аныктоо процессинде аларды колдоого болгон муктаждык актуалдашууда, анткени дал ушул студент кезинде социалдык активдүүлүктү теориялык түшүнүүдөн практикалык ишке ашырууга өтүү жүрөт. Ошондуктан жагымдуу, ыңгайлуу чөйрөнү түзүү зарыл, анда социалдык Активдүү инсандын суроо-талабы актуалдаштырылмак жана ошого жараша жаш адам аны көрсөтүү зарылдыгын сезмек.

Студенттик жаштардын социалдык активдүүлүгүн калыптандыруу моделин изилдөөнүн теориялык бөлүгүндө биз иштеп чыккан ишке киргизүүнүн натыйжалуулугун диагностикалоо максатында биз студенттердин социалдык активдүүлүгүнүн деңгээлин изилдөө боюнча төмөнкүдөй изилдөө жүргүздүк.

Биз 2020-2023-жылдары Ж. Баласагын атындагы КУУнун социалдык-гуманитардык илимдер факультетинин 1-курсунун студенттери менен тажрыйба-эксперименталдык иштерди жүргүздүк.

Изилдөөнүн биринчи этабынын максаты - негиздөөчү эксперимент - студенттердин социалдык активдүүлүгүнүн калыптануу деңгээлин аныктоо болгон. Бул деңгээлди аныктоодо биз студенттердин социалдык активдүүлүгүнүн бардык компоненттеринин калыптанышына таяндык: таанып-билүүчүлүк, муктаждык-мотивациялык, инсандык-рефлексивдүү.

Студенттик жаштардын социалдык активдүүлүгүнүн биз сунуш кылган критерийлерин психологиялык-педагогикалык адабияттарды талдоонун, көйгөй боюнча илимий изилдөөлөрдүн жана азыркы этапта социалдык активдүүлүктүн калыптанышынын маңызын чагылдырган өздүк изилдөөлөрдүн негизинде белгиледик.

Критерийлердин негизинде социалдык активдүүлүктү калыптандыруунун үч деңгээли аныкталган: издөө-таанып билүү деңгээли, субъективдүү - баалоо деңгээли, социалдык-инсандык деңгээл. Издөө - таанып билүүдөн субъективдүү-баалоочу аркылуу социалдык-инсандык деңгээлге өтүү социалдык активдүүлүктүн бардык компоненттеринин калыптанышы жана алардын өз ара байланышы менен аныкталат.

Коомдук активдүүлүктүн таанып-билүү компонентинин калыптануу деңгээлин аныктоо үчүн биз студенттин жарандык-дүйнө тааным маселелери боюнча материалдарды билүүсүн аныктоонун негизинде биз иштеп чыккан тестти колдондук (сиз кайсы коомдук уюмдарды жана кыймылдарды билесиз, сиз билген саясатчыларды жана алардын саясий көз караштарын көрсөтүңүз, "социалдык активдүүлүк" терминин түшүнүүнү ачыңыз, сиз өлкөдөгү кырдаалга кызыгасызбы, маалымат алуу булагы, башкалар).

Социалдык активдүүлүктүн муктаждык-мотивациялык компонентинин калыптануу даражасын аныктоо үчүн биз Н.П. Капустин тарабынан сунушталган методиканын негизинде иштелип чыккан, анын негизинде Н.И. Монахованын, М.И. Шилованын, К. Вазиндойдун, Н.Е. Щуркованын идеялары негизделген анкеталарды колдондук. Көрсөткүч катары төмөнкүлөр чыкты: Мекенге карата мамиле; Ата Мекенге карата таандыктык; мамлекеттин саясий-укруктук чөйрөсүнө, шайлоо кампанияларына карата мамиле; кесиптик ишке карата мамиле; коомго, жалпы адамзаттык проблемаларга карата мамиле.

Социалдык активдүүлүктүн инсандык-рефлексивдүү компонентинин калыптануу деңгээлин аныктоо үчүн биз студент үчүн социалдык активдүүлүктүн маанилүүлүгүн жана кабыл алынышын жана коомдук ишке жеке катышууну чагылдырган анкеталарды, ошондой эле Е.С. Федоров, О.В. Еремин тарабынан даярдалган, Т.А. Миронова тарабынан даярдалган "Мен-лидермин" методикасын, жигердүүлүктүн жана үстөмдүк кылууга ыктуулуктун инсандык анкетасын колдондук.

Анкетанын жыйынтыгы боюнча биз сурамжылоого катышкандардын социалдык активдүүлүгүнүн деңгээлине жараша белгилүү бир топко кирген студенттердин санын аныктадык (изилдөөнүн теориялык бөлүгүндө биз сүрөттөгөн критерийлерге ылайык) (4-таблицаны караңыз).

Таблица 4

Эксперименттин башталышына карата студент жаштардын социалдык активдүүлүгүнүн деңгээли, сурамжылангандардын жалпы санынын %

Деңгээлдер	%
Социалдык-инсандык деңгээл	10,2 %
Субъективдүү-баалоо деңгээли	39,6 %
Издөө-таанып билүү деңгээли	50,2 %

Биринчи топ үчүн (социалдык активдүүлүктүн социалдык-инсандык деңгээли) төмөнкүлөр мүнөздүү: өлкөнүн турмушуна активдүү кызыгуу жана катышуу каалоосу; коомдук ишке катышуунун практикалык тажрыйбасынын болушу; турмуштук оор кырдаалда тургандарга жардам көрсөтүүгө муктаждык; "саясат" аныктамасын түшүнүү жана бул процесске жаштардын электоратынын катышуусунун маанилүүлүгүн түшүнүү; саясий маалымдуулукка муктаждык; шайлоо кампанияларына, жаштар уюмдарына оң мамиле кылуу; жаштардын коомдук ишмердигин активдештирүү боюнча аргументтүү ой жүгүртүү жана сунуштарды айта билүү; башка адамдардын пикирлерин, башка маданияттарды, каада-салттарды, жашоо образын, диндерди урматтоо; курчап турган адамдардын (ардагерлерге, майыптарга жана калктын социалдык жактан корголбогон башка категорияларына) көйгөйлөрүнө кайдыгер мамиле кылуу. Анкеталоонун жыйынтыгы боюнча сурамжылангандардын жалпы пайызынын 10,2% га жакыны гана ушул мүнөздөмөлөргө ээ. Алар жаштар саясатка жана өлкөнүн турмушуна активдүү катышуусу зарыл деп эсептешет, анткени бул өз пикирин билдирүүгө, өз укуктарын жана башкалардын укуктарын белгилөөгө мүмкүнчүлүк. Бул топтун өкүлдөрү өлкөдөгү саясий кырдаалдын өнүгүшүнө үзгүлтүксүз көз салып турушат, жашоонун коомдук-саясий чөйрөсүнө, мамлекеттик бийликке, анын башкаруу органдарына карата өз көз караштарын талкуулашат жана билдиришет. Берилген студенттер коомдук турмуштун татаал дүйнөсүндө жүрүм-турумун курчап турган чындыкка ылайык өз алдынча кура алышат. Балдар өз өлкөсү үчүн сыймыктануу сезимин сезишет, өз мекенинин патриоттору болуп саналышат, Кыргызстанды сыйлашат жана сүйүшөт.

Экинчи топтогу студенттер (субъективдүү-баалоо деңгээли) коомдук ишмердүүлүктүн уюштуруучусу болууну каалабагандыгына, саясий процесстерге өз көз карашынын болушуна, аны жактай жана талаша албагандыгына жараша бул маселеге кызыгуунун басымдуулугу менен айырмаланат. Бул топко өлкөнүн саясий турмушуна болгон кызыгуу; бул процесске жаштардын электоратынын катышуусунун маанилүүлүгүн түшүнүү; саясий маалымдуулукка муктаждык; турмуштук оор кырдаалда тургандарга жардам көрсөтүүнү каалоо мүнөздүү; шайлоо кампанияларына, жаштар уюмдарына карата жакшы мамиле; башка адамдардын, башка маданияттардын, каада-салттардын, жашоо образынын, диндердин пикирин сыйлоо; курчап турган адамдардын (ардагерлердин, майыптардын жана калктын социалдык жактан корголбогон категорияларынын) көйгөйлөрүнө кайдыгер мамиле кылуу. Бирок бул топтун өкүлдөрү дайыма эле коомдук иштин лидерлери жана демилгечилери боло бербейт, коомдук ишти активдештирүү боюнча аргументтүү ой жүгүртүүнү жана сунуштарды айтууну билишпейт, социалдык ишти жүзөгө ашырууга даярдыгы калыптанган эмес. Респонденттердин арасында биз сурамжылоого катышкандардын жалпы санына окшош мүнөздөмөлөргө ээ студенттердин 39,6% белгиледик. Бул студенттер өлкөдөгү саясий кырдаалдын өнүгүшүнө байкоо салып, аны достору менен талкуулашат, саясий лидерлерди жана өлкөнүн коомдук кыймылдарын атай алышат, мезгил-мезгили менен кайрымдуулук акцияларына жана коомдук практиканын башка формаларына катышышат, жаш муун активдүү болушу керек деп эсептешет. Топтун өкүлдөрү шайлоодо добуш беришет, бирок бул эч нерсени өзгөртө аларына күмөн санашат, жаштардын шайлоо кампанияларына катышуусун кантип активдештирүүгө болот деген ойлорун айта алышпайт. Алар жаштар уюмдарына катышуунун маанилүүлүгүн түшүнүшөт, бирок жаштардын бул катышуудан кандай пайда алып келерин так негиздей алышпайт.

Үчүнчү топтун өкүлдөрү үчүн (издөө-таанып билүү деңгээли) башкалардын көйгөйлөрү маанилүү маселелердин катарына кирбейт. Студенттерде коомдук иш-чараларга катышууга демилгелүүлүк жана даярдык жок, алардын бул көйгөйгө болгон кызыгуусу эпизоддук мүнөзгө ээ. Бул топтун мүнөздөмөлөрү: теориялык-жарандык билимдердин анча чоң эмес деңгээлинин болушу, саясий маалымдуулукка муктаждыктын начардыгы, социалдык позицияны көрсөтүүгө мезгил-мезгили менен кызыгуу, жаштар электоратынын саясий процессине катышуунун маанилүүлүгүн түшүнбөгөндүгү, коомдук

ишке катышуунун практикалык тажрыйбасынын жоктугу, коомдун турмушунун жарандык-дүйнө тааным маселелери боюнча өз пикиринин жоктугу; өз көз карашын аргументтештирип ойлоно албагандыгы жана коргой албагандыгы. Анкеталоонун жыйынтыгы боюнча биз сурамжылоого катышкандардын жалпы санынан окшош мүнөздөмөлөргө ээ өкүлдөрдүн 50,2%-ын аныктадык. Бул студенттер кээде телевизордон (интернеттен) саясат тууралуу жаңылыктарды көрүшөт, бирок өлкөдөгү саясий кырдаалдын өнүгүшүн көзөмөлдөбөйт, бул тема боюнча талашпайт, саясат деген эмне деген суроого жооп берүү кыйынга турат, региондо иштеп жаткан жаштар уюмдарына кызыкпайт. Алар саясий лидерлерди чакырышат, бирок өлкөнүн коомдук кыймылдары жөнүндө билими жок, саясатты жетилген адамдар, жаштар саясат менен алектенбеши керек деп эсептешет. Топтун өкүлдөрү кээде шайлоодо добуш беришет (шайлоо кампаниясынын деңгээлине жараша), бирок бул эч нерсени өзгөртө албайт деп эсептешпейт, жаштардын шайлоо кампанияларына катышуусун кантип активдештирүүгө болот деген өз идеяларын айта алышпайт, жаштар уюмдарына катышуунун зарылдыгын түшүнүшпөйт. Ата Мекендин жараны болуу алар үчүн эмнени билдирет деген суроо кыйынчылык жаратат.

Ошондой эле төмөнкү көйгөйлүү аспектилерди аныктадык:

- сурамжылоого катышкандардын 40% га жакыны саясат - бул коомдун керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган адамдардын иши деп эсептешет, бирок респонденттердин 60% дан ашыгы бул көз карашты колдошкон эмес (27,9% саясат - бул бийликти өз кызыкчылыгына пайдалануу максатында адамдардын иши деп эсептешет, 21,15% бул суроого жооп берүү кыйын, 12,9% саясат деген эмне экенин эч качан ойлошкон эмес);

- саясат жөнүндө маалымдоо булактарынын ичинен студенттер негизинен интернет жана телекөрсөтүүнү бөлүп көрсөтүшкөн, айрымдары гана саясий кызыкчылыктын активдүү формаларын баса белгилешкен (гезит окуу, саясатчылар менен жолугушуу ж.б.).

- 40% га жакыны жарандык активдүүлүктү көрсөтүп, шайлоодо добуш берип, кээде саясий окуялар тууралуу жаңылыктарды сыналгыдан же Интернеттен көрөрүн айтышат. Бирок, жигердүүлүктүн жогорку деңгээлин респонденттердин (сурамжылангандардын 10% га жакыны) өлкөдөгү саясий кырдаалдын өнүгүшүнө жигердүү көз салып жатышканын, ар кандай партиялардын чогулуштарына катышып, талапкер катары шайлоого катышууга уруксат берип жатышканын билдиришүүдө. Сурамжылоого катышкандардын 16,3% саясатка такыр кызыкдар эмес экенин айтышкан.

- шайлоо - бул жаштардын саясий активдүүлүгүнүн айкын формасы, бирок алар көбүнчө формалдуулук катары кабыл алынат. Студенттердин 20%-дан ашыгы өлкөнүн коомдук кыймылдарын, 15%-га жакынын Заманбап саясий лидерлерди атоо кыйынга турат. Жаш муун жалпысынан лидерлердин саясий программасын толук окубайт жана өлкөнүн коомдук кыймылдарынын ишмердүүлүгүнө анча кызыкдар эмес. Студенттердин саясий лидерлерге жана кыймылдарга болгон кызыгуусу көбүнчө сыналгыдан же интернеттен жаңылык блокторун көрүү менен гана чектелет. Мындан тышкары, сурамжылангандардын жооптору студенттердин саясий сабаттуулугунун төмөндүгүн көрсөтөт.

- студенттер шайлоо кампанияларына активдүү катышышат (алардын катышуусун сурамжылангандардын 50%-га жакыны тастыкташты, алардын 30%-ы дайыма катышат, 10%-ы шайлоого мамлекеттик деңгээлде гана катышат жана респонденттердин 5%-ы регионалдык же муниципалдык деңгээлде добуш беришет). Бирок, сурамжылоого катышкандардын 50% шайлоо кампанияларына ишенишпейт жана алардын шайлоого катышуусу саясий күчтөрдүн түзүлүшүн өзгөртө албайт жана өлкөдөгү кырдаалга олуттуу таасир эте албайт деп эсептешет. Шайлоо кампанияларына катышуунун 30%-га жакыны жарандык милдетин аткарбастан, биринчи кезекте жеке пайда (акчалай сыйлык, белектер ж.б.) алууну каалашат.

- көпчүлүк студенттер сыймыктануу, патриоттуулук, өз мекенине болгон сүйүү жана урматтоо сезимдерин сезишет. Бирок, студенттердин жетишерлик чоң пайызы терс (уят, таарыныч, коркуу), кээде агрессивдүү сезимдерин билдиришкен, респонденттердин 10%-га жакыны өлкө жөнүндө сөз болгондо эч кандай сезим жок экенин айтышкан, сурамжылоого катышкандардын 24,1% жооп берүү кыйын болгон. Ата Мекендин жараны болуу деген эмне деген суроо студенттердин 30%-ын кыйындатты.

- студенттердин болжол менен 30% өзүн эркин сезишет же өздөрүн эркин өлкөдө жашашат деп эсептешет. Бирок, ошондой эле 25% өз эркиндигинин кандайдыр бир чектөөлөрүн сезишет же такыр эркин сезишпейт. Студенттер үчүн эң маанилүү укук жана эркиндик - бул сөз жана басма сөз (12,4%). 30%-дан ашыгы тапшырманы аткарууда жана алар үчүн эң маанилүү укуктарды атоодо кыйынчылыктарга туш болушкан.

- респонденттердин 30%-га жакыны саясий кызыкчылыктарды коргоо үчүн нааразылыктын активдүү формаларын сунушташат, 20%-га жакыны нааразылыктын пассивдүү формаларын кабыл алышат, дээрлик 20%-ы өз позициясын билдирүүдө кыйналышат жана сурамжылангандардын 30%-га жакыны гана саясий нааразылыкты өз кызыкчылыктарын коргоонун натыйжалуу формасы деп эсептешпейт. Анкеталар студенттердин саясий кызыкчылыктарын коргоодо, ошондой эле өз өлкөсүнө карата нааразычылыгын көрсөттү, студенттер жеке эркиндик деңгээлинин чектөөлөрүн сезишет.

Изилдөө көрсөткөндөй, көптөгөн студенттер жаштар уюмдарынын ишине оң көз карашта болушат жана алардын ишинин зарылдыгын көрүшөт. Респонденттер бул жаштарды активдүү ишке кошууга, тажрыйба алууга, алардын саясий сабаттуулугун жогорулатууга, толеранттуулукка, жоопкерчиликке, жарандыкка тарбиялоого өбөлгө түзөрүн белгилешти. Бирок бардык эле студенттер мындай уюмдардын ишинин пайдасын түшүнүшпөйт, ошондой эле айрым кыймылдардын иштешине күмөн санашат. Айрым студенттер аймактагы жаштар уюмдарынын начар ишмердүүлүгүн белгилешти.

Биз студенттердин жигердүүлүгүнүн жана активдүүлүгүнүн дал келбестигин аныктадык. Респонденттер жаштар уюмдарынын маанилүүлүгүн белгилешет жана аларга кызыгышат, бирок мындай иш-чараларга катышпайт. Анкеталоо ошондой эле респонденттердин жаштар уюмдарынын ишмердүүлүгүндөгү активдүүлүгүнүн төмөндүгүн көрсөттү, анткени студенттер коомдук уюмдарга катышуудан кандай пайда ала аларын так түшүнүшпөйт.

Биз ошондой эле студенттер "иш-аракет" деген түшүнүк жетиштүү жогорку тилкесин деп белгиледи. Мугалим адис катары зарыл болгон сапаттардан тышкары (билим, жөндөм) студенттер социалдык Активдүү адамдын (саясий турмушка катышуу, адилеттүүлүк, окуудан тышкаркы ишмердүүлүктү уюштуруу, активдүү жашоо позициясы ж.б.) сапаттарын да белгилешти. Респонденттер заманбап активдүү студенттин образын түзүүгө талап коюу менен мамиле кылышты, ал гумандуу, жоопкерчиликтүү, демилгелүү, максатка умтулган ж.б. болушу керек. Бүгүнкү күндө жогорку мектеп билим гана бербестен, коомдук активдүү жаштарды тарбиялашы керек.

Бирок, изилдөөнүн уландысы көрсөткөндөй, студенттер "социалдык катышуу" аныктамасында начар багыт алышкан. 40%-дан ашыгы жарандык активдүүлүк эмне болушу керек деген суроого жооп берүүдө кыйынчылыктарга туш болушкан, 23,2% жооп берүүдөн таптакыр баш тартышкан, калган респонденттер социалдык активдүүлүктүн көрүнүштөрүнүн варианттарын карашат, бирок көбүнчө түшүнүктү тарытышат: шайлоолорго, конференцияларга, акцияларга катышуу, тартипти сактоо ж.б. менен гана чектелишет.

Изилдөөнүн жыйынтыктары активдүүлүк көрүнүштөрүндөгү айырмачылыктарды көрсөттү: маанилүү иш-аракеттерди жасоого даяр болуу же талап жана көрсөтмө боюнча активдүү болуу; иш-аракет кылуу, катышуу, же аны гана каалоо. Айрым студенттер саясий жашоого кызыгышат, бирок ошол эле учурда так социалдык позицияга ээ эмес, алардын аракеттери жана каалоолору иш-аракеттер менен бекемделбейт, иш-аракеттер талап боюнча гана көрүнөт жогору.

Студент жаштарда социалдык активдүү позицияны калыптандыруу боюнча окуу-тарбия иштерин уюштуруу долбоорун иштеп чыгуу процессиндеги аныкталган көйгөйлүү аспектилерди жана карама-каршылыктарды эске алуу зарыл.

Жоопторду талдоо ЖОЖдун ишмердүүлүгүнүн маанилүү векторун аныктоого мүмкүндүк берди:

- жаштарды билимин жогорулатуу боюнча окуу-тарбия иштерин уюштурууну, иштин сандык көрсөткүчтөрүн гана эмес, сапаттык көрсөткүчтөрүн да эске алуу менен окуу-тарбия иштеринин мазмунун кеңейтүүнү камтыган жарандык тарбия (волонтердук кыймылды өнүктүрүү);

- өз алдынча башкаруу органдары; коомдук практика;

- коомдук иш-чараларды иштеп чыгууга катышуучулардын жеке салымы.

Мындан тышкары, эгерде инсандын потенциалын байытуу субъектин өзүн-өзү ишке ашырууга, өзүн-өзү өнүктүрүүгө умтулуусуз жүрсө, студенттерде социалдык активдүүлүктү калыптандыруу боюнча окуу-тарбия иштерин уюштуруу анча натыйжалуу болбойт. Ошондуктан окуу-тарбиялоо иши өзүнө формалардын жана методдордун ар түрдүүлүгүн камтууга тийиш, анткени социалдык активдүү инсан предметтик-жемиштүү ишке катышууну, белгилүү бир билимге ээ болууну гана эмес, ошондой эле адамдын бул иштин өз алдынча, демилгелүү жана жоопкерчиликтүү катышуучусу катары, өнүгүүгө, өзүн өркүндөтүүгө, өзүнүн иш-аракеттерине жана ниеттерине сын көз менен баа берүүгө жөндөмдүү позициясын да калыптандырат жана мүнөздөйт.

Бул проблеманы чечүү студент жаштардын социалдык активдүү позициясын калыптандыруу шарттарын эске алуу менен таанып билүү, муктаждык-мотивациялык жана инсандык-рефлексивдүү компоненттин өз ара аракеттенүүсүнүн негизинде түзүлгөн окуу-тарбия иштерин уюштуруунун биз иштеп чыккан моделин апробациялоону сунуш кылат. Мында алып баруучу жаш аудиториянын жаш өзгөчөлүгүнө, алардын өз оюн билдирүүгө жана өзүн ырастоого болгон муктаждыгына жараша ишмердүүлүк компоненти болушу керек.

Айтылгандарды ишке ашыруу студент жаштардын социалдык активдүүлүктү көрсөтүүгө теориялык, практикалык жана жеке даярдыгын калыптандыруу маселесин чечет деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттар:

1. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/202686?cl=ky-kg>
2. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/158226/10?cl=ky-kg>
3. 3.Электронный ресурс http://motiway.com/topic_2.html. Электронный ресурс <http://www.science-education.ru/110-9763>. Электронный журнал «Современные проблемы науки и образования». Дата обращения 12.03.2014г.
4. Резниченко, М.Г. Формирование воспитательного пространства вуза: критерии эффективности [Текст] /М.Г. Резниченко//Педагогическое образование и наука. – 2009. - № 8. С. 32-42. (0,5 п.л.).

Авторлор жөнүндө маалымат: Каныбек кызы Мээрим- жогорку мектептин педагогикасы кафедрасынын магистранты.

Садамкулова А.Б.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Садамкулова А.Б

КНУ им. Ж.Баласагына

Sadamkulova A.B

KNU J. Balasagyn

**АРАЛЫКТАН ОКУУ ШАРТЫНДА МУГАЛИМДЕРДИН ПЕДАГОГИКАЛЫК
ТЕХНИКАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕХНИКИ УЧИТЕЛЕЙ В УСЛОВИЯХ
ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ
DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL TECHNIQUE OF TEACHERS IN DISTANCE
LEARNING CONDITIONS**

Аннотация: Акыркы мезгилдерде билим берүү системасын реформалоо мугалимдерди даярдоонун методдорун сапаттык жактан жаңыртуу зарылдыгын аныктады. Окуу процессинде турдуу техникаларды жана технологияларды жигердүү колдонууга байланыштуу окуучулар менен өз ара аракеттенүүгө жөндөмдүүлүк жана даярдыгы сыяктуу мугалимдердин компетенттүүлүгүн калыптандыруунун негизги ыкмаларын кайра карап чыгуу зарыл. Өз ара аракеттенүүнү уюштурууда окуу процессинин бардык катышуучуларынын мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруу үчүн жагымдуу шарттардын жыйындысы катары ыңгайлуу шарттарды камсыз кылуу зарыл деген ойдобуз. Мугалимдин педагогикалык техникасын калыптандыруу жана андан ары өнүктүрүү салттуу түрдө сезимталдык деңгээлде оз алдынчалык жанан чыгармачылык болуп саналат. Мындай шартта натыйжаны алдын ала айтуу кыйын. Мугалимдин педагогикалык техникасын өнүктүрүүгө багытталган педагогикалык система бул маселени чечүүгө, ошондой эле окуу процессин санариптештирүү жана маалыматташтыруунун заманбап шарттарында педагогикалык техниканын натыйжалуулугун жогорулатууга тийиш.

Аннотация: В последние годы реформирование системы образования определило необходимость качественного обновления методов подготовки учителей. Необходимо пересмотр основных методов формирования компетентности педагогов, таких как умение и готовность к взаимодействию со студентами в связи с активным использованием различных приемов и технологий в процессе обучения. Мы считаем, что необходимо обеспечить благоприятные условия как совокупность благоприятных условий для реализации возможностей всех участников процесса обучения в организации взаимодействия. Формирование и дальнейшее развитие педагогической техники учителя традиционно представляет собой чувствительный уровень самостоятельности и творчества. В такой ситуации трудно предсказать исход. Педагогическая система, направленная на развитие педагогической техники учителя, должна решить эту задачу, а также повысить эффективность педагогической техники в современных условиях цифровизации и информатизации процесса обучения.

Annotation: In recent years, the reform of the education system has determined the need for a qualitative update in the methods of teacher training. It is necessary to revise the main methods of forming the competence of teachers, such as the ability and willingness to interact with students in connection with the active use of various methods and technologies in the learning process. We believe that it is necessary to provide favorable conditions as a set of favorable conditions for realizing the capabilities of all participants in the learning process in organizing interaction. The formation and further development of the teacher's pedagogical technique traditionally represents a sensitive level of independence and creativity. In such a situation, it is difficult to predict the outcome. The pedagogical system, aimed at the development of the pedagogical technique of the teacher, should solve this problem, as well as increase the efficiency of pedagogical technique in the modern conditions of digitalization and informatization of the learning process.

Негизги сөздөр: өнүктүрүү, педагогикалык техника, аралыктан окуу, эффективдүүлүктү жогорулатуу.

Ключевые слова: развитие, педагогическая техника, дистанционное обучение, повышение эффективности.

Keywords: development, pedagogical technique, distance learning, efficiency improvement.

Педагогикалык методология боюнча окуу процессин уюштуруу долбоорлоо стадиясында жогорку квалификацияны талап кылат, педагогикалык технологияга байланышкан маселелерди изилдөөчү окумуштуулардын алдыңкы тобу – мугалимдер педагогикалык технологиянын эрежелеринин жана принциптеринин негизинде усулдук материалдарды иштеп чыгышат. Мындай материалдар бар болгондо, мугалимдин ролу негизинен уюштуруу жана кеңеш берүү болуп саналат (айрым чыгармачылык өзгөртүүлөрдү киргизүү мүмкүнчүлүгү менен). Билим берүүнүн максатын так чагылдыруу, окуучунун активдүүлүгүнүн негизинде окутуу, окуу учурунда студент канчалык деңгээлде билим алганын билүү педагогикалык технологиянын маанилүү маселелеринен болуп саналат.

Мугалимдин милдети окуучуну материалдын мазмунун түшүнүүгө, өздөштүрүүгө жана колдонууга үйрөтүү.

Коомдун жалпы билим берүү тармагындагы тартиби (максаты) мамлекеттик документтерде, мамлекет башчысынын эмгектеринде жана докладдарында чагылдырылган. Ал тургай, окуу максаттары, адатта, түшүнүү кыйын бир же эки сүйлөм менен айтылат. Коомдук тартиптин негизинде – билим берүү системасынын максаттарына жана милдеттерине жараша билим берүү мекемеси, субъекттери, анын бөлүмдөрү, темалары, конкреттүү билим берүү маселелери, конкреттүү максаттардын системасы түзүлөт.

Учурда санариптештирүү жана маалыматташтыруу коомдун бардык чөйрөлөрүнө активдүү киргизилүүдө. Коомдун динамикалуу өзгөрүп жаткан керектөөлөрүн эске алуу менен билим берүү технологиялары ар бир студенттин жеке маалыматтарын алууга, анын кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн эске алууга багытталышы керек. Алынган маалыматка ылайык, окуу-тарбия процессинин максаттары, мазмуну жана методдору мүмкүн болушунча тезирээк жөнгө салынышы керек. Ар кандай технологияларды колдонуунун максатка ылайыктуулугу жөнүндө түшүнүктөр аралык технологияларды колдонуу менен окутууну ишке ашыруунун педагогикалык методдорунун методдорун иштеп чыгуу үчүн калыптанган.

Дистанттык окутууга жүктөлгөн борбордук милдеттердин бири окуу процессинин бардык субъекттеринин интерактивдүү (координацияланган) өз ара аракеттенүүсүн уюштуруу зарылчылыгы болуп саналат, ал өз кезегинде мугалимдин педагогикалык техникасынын учурдагыларды кайра карап чыгууну жана жаңы ыкмаларын иштеп чыгууну талап кылат.

Ар кандай технологияларды колдонуу менен салттуу окутуудагыдай эле дистанттык окутууда да мугалим окуучуларды алардын педагогикалык ыкмаларын, анын ичинде виртуалдык мейкиндикте өз ара аракеттенүүгө тартуу менен алардын коопсуздугун камсыз кылууга тийиш [1]. Дистанттык технологиялар – бул кызматкерлердин ишинин педагогикалык дидактикалык жана технологиялык аспектилерин, анын ичинде студенттердин өз алдынча ишин пландаштыруу, уюштуруу жана контролдоо, алардын таанып-билүү ишмердигинин жекече мамилесин жана мотивациясын эске алуу менен [1].

Дистанттык окутуу менен милдет татаалдашат: мугалим сабакка ылайыктуу маанайды түзө билүү, окуучулардын психологиялык маанайын жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо, аралыкта алардын өз алдынчалыгын жана аң-сезимин сактап калуусу керек. Заманбап илимпоздор жана педагогдор бүгүнкү күндө дистанттык окутуу инсандар аралык өз ара аракеттенүүнүн салыштырмалуу аз изилденген түрү экенин белгилешет.

Жаңы педагогикалык методологияга ылайык окуу процессиндеги маанилүү өзгөрүүлөрдүн багыттары төмөнкүлөр:

- Диагностикалык максаттардын негизинде окуу максаттарын тактоо; өзүнчө учурдагы жана акыркы баалоо;

- пландаштырылган окуу натыйжаларына жетишүүнү камсыздоо;
- шарттарга, педагогикалык ишмердүүлүктүн формаларын жана мугалим менен окуучунун өз ара аракеттенүү каражаттарын тандоого жараша;
- Репродуктивдүү тапшырмалар аркылуу окуу материалдарын иштеп чыгуу;
- Стандарттык натыйжаларды табуу үчүн өзүн-өзү көзөмөлдөөчү чакан топтордо иштөө.

Педагогикалык техника көбүнчө «жеке окуучулардын да, бүтүндөй топтун да педагогикалык методдор системасын эффективдүү колдонуу үчүн зарыл болгон көндүмдөрдүн жана көндүмдөрдүн жыйындысы» деп түшүнүлөт [1].

С.Б. Элканов, В.М. Мындыкан, В.А. Слостенин, Н.Н. Тарасевич, Н.Е. Щуркова жана башка изилдөөчүлөр педагогикалык технологиянын ролун мугалимдин педагогикалык процессти уюштуруусунда жана башкаларга тийгизген таасиринде көрүшөт.

Шарттуу түрдө көндүмдөрдүн эки тобу бөлүнөт: 1) өзүн-өзү башкаруу (басуу, мимика, ишараттар, пантомима), эмоционалдык абалды башкаруу (ашыкча психологиялык стрессти жоюу, чыгармачылык ден соолук абалын түзүү), сүйлөө техникасы (дем алуу, үн чыгаруу, дикция), темп кеп); 2) окуучуларга жана бүтүндөй топко таасир этүү жөндөмдүүлүгү (байланыш уюштуруунун, педагогикалык байланышты башкаруунун ыкмалары; презентациялоонун ыкмалары ж.б.).

Чет элдик авторлордун эмгектеринде педагогикалык техниканы иштеп чыгуу проблемасын талдоодо конкреттүү күнүмдүк маселелерди чечүүдө мугалимдердин далилденген стратегиялары, ишмердүүлүгү жана аракеттери баяндалат. Мындай сунуштар практикада эң жакшы кабыл алынат[1].

Негизги көйгөйлөрдүн бири – класста тартипти сактоо [2]. Ал үчүн мугалим айрым окуучулардын күчтүү жана алсыз жактарын изилдейт, окуучунун «көздөрү», дене кыймылдары, жаңсоолору ж.б. Мындан тышкары, ар бир мугалим өзүн окуучуларынын көзү менен көрүшү (андан кийин эске алуусу) керек [3].

Ошондой эле студенттер үчүн окуу процессин кызыктуу жана жаңычыл кылуу үчүн технологияларды колдонуу сунушталат; Мугалимдерди окутуунун эң кеңири таралган ыкмаларын жана/же технологияларын автоматташтырууга жана чыгармачылык менен өркүндөтүүгө жетектөө максатка ылайыктуу деп табылды. Ошол эле учурда студенттерге эң кыска мөөнөттө максаттарына жетүүгө мүмкүндүк берген методдорго артыкчылык берүү керек [4].

Кээ бир чет элдик авторлордун эмгектеринде бул тема боюнча пайдалуу кеңештер, ошондой эле педагогикалык чеберчилик боюнча ата мекендик окуу китептеринде берилген методдор сыяктуу окуу процессин башкаруунун атайын ыкмалары бар.

Чет элдик авторлордун, ошондой эле ата мекендик мугалимдердин китептерин талдоодон биз жалпысынан мугалимдерди педагогикалык каталарды азайтуу, мугалимдердин педагогикалык методдорун иштеп чыгуу жана окуучулар үчүн эң жакшы натыйжаларга жетишүү боюнча ушул сыяктуу көйгөйлөр кызыктырат деген жыйынтыкка келдик.

Биздин оюбузча, педагогикалык техниканы өздөштүрүү маселесин чечүүнүн салттуу ыкмасы – бул көбүнчө педагогикалык каталарга, окуу процессинин бардык катышуучуларынын убактысынын жана аракетинин негизсиз көбөйүшүнө алып келген сезимтал мамиле кылуу болуп эсептелинет.

Система адистердин жамааттык пикири боюнча мугалимдердин педагогикалык техникасынын оң жана терс ыкмаларын аныктоо идеясына негизделген [5]. Пайдалуу деген сөз мугалимдин сөзүн колдогон, жок дегенде терс ыкмага карама-каршы келбеген ыкманы билдирет.

Педагогикалык методдор талдоого алынып, оң жана терс ыкмаларды пайда кылган себептер эсепке алынбастан аныкталды. Ал убакта бул себептердин түшүндүрмөсү же көнүлгө алынбай калган же бул изилдөө үчүн каралбай калган.

Мугалимдин профессионалдык ишмердигине ар кандай баа берүү, мотивдердин, күтүүлөрдүн дал келбестигин, адекваттуу эмес баалоо көптөгөн тобокелчиликтердин пайда болушу менен байланышкан.

Мугалимдин ишинин чыгармачылык мүнөзү формалдаштыруу менен айкалышкан эмес жана ар кандай окуу кырдаалында чечимдерди издөөнү талап кылат, бул «формалдуу-нормативдик, психологиялык, когнитивдик жана маданий-социологиялык мамилелер» (Г.Беманн) сыяктуу тобокелдик топторунун болушун билдирет.) [6].

Окуу процессинде жеке, физикалык жана технологиялык тобокелдиктер биринчи орунда турат. Мугалимдин педагогикалык техникасын өнүктүрүүнүн жеке тобокелдиги тарбиянын максаттары жеке максаттар менен дал келбеген учурда келип чыгат. Педагогикалык ишмердикте өзүн-өзү ишке ашыруу жана кыйынчылыктарды издөө, мугалимдин инновациялык ишмердүүлүккө катышууга болгон мотивациясын жогорулатуу, мугалимдин окуучулардын бири-бири менен жана чоңдор менен болгон мамилесинин өзгөчөлүктөрүн түшүнүү жөндөмү мугалимдердин жеке тобокелдигин төмөндөтүүгө жардам берет.

Физикалык тобокелдик, мисалы, мугалимдер менен окуучулардын курдаштары менен болгон оор мамилелери менен байланышкан; мугалимдин организминин (мисалы, угуу аппаратынын ж.б.) жана окуучулардын организминин (окуучулардын жаш жана инсандык өзгөчөлүктөрүнө ылайык келбеген) физикалык мүмкүнчүлүктөрүн туура эмес пайдалануу.

Технологиялык тобокелдик мугалимдин тигил же бул окутуу ыкмасын тандоосунун натыйжалуулугу менен байланышкан. Ошол эле убакыттын ичинде, бир эле учурда бир нече тобокелдик факторлорунун таасири барган сайын маанилүү болуп баратат.

Билим берүү кызматкерлеринин кесиптик даярдыгынын сапатын жогорулатуу системасында консультациялар, тренингдер, семинарлар, жеке жана топтук сүйлөшүүлөр аркылуу ар кандай иш-чаралар түрүндө илимий-методикалык иштер жүргүзүлдү. Каралып жаткан маселелер: билим берүү чөйрөсүн уюштуруунун сапаты (окуу-методикалык, кадрдык, маалыматтык, техникалык камсыздоо); процедуралык компонент (формалар, методдор, мугалимдер колдонгон технологиялар, алардын ишинин деңгээли); натыйжанын компоненти (максаттарга жетүү, кесиптик компетенттүүлүгүн жогорулатуу). Мониторингдин көп тапшырмалуулугу мугалимдердин курстук даярдыгынын сапатын анализдөөгө мүмкүндүк берет, бул интегралдык системаны түзүүгө алып келет.

Мугалим тарабынан сунушталган жеке педагогикалык ыкмаларды оң жана терс техникалардын маалымат банкынын элементтери менен салыштыруу жөндөмү бардыгын орточо кылууга умтулууга багытталбагандыгын белгилей кетүү керек. Тескерисинче, өзүн сырттан карап, ар бир мугалим өзүнүн техникасынын оң жактарын күчөтүп, терс жактарын азайтып, ошону менен аны ого бетер жекелештире алат.

Компьютердик программаны колдонуу мугалимге каталары менен ага эң ыңгайлуу шарттарда: ыңгайлуу убакта жана керектүү жерде, сырттан психологиялык басымсыз иштөөгө мүмкүндүк берет, анткени баалоо процедурасынын түз катышуучулары жок. . Белгилей кетсек, учурда мугалимдин коррекциялык ишмердүүлүгүнө ыңгайлуу шарттарды түзүү үчүн музыкалык аспаптарды колдонуу боюнча изилдөөлөр жүрүп жатат [7].

Мугалимдин педагогикалык технологиясын иштеп чыгуу системасын ишке ашыруунун сүрөттөлүшү төмөнкү алгоритм боюнча берилет:

- 1) мугалим менен окуучулардын өз ара аракеттенүүсүн каттоо ыкмалары;
- 2) Компьютердик программа менен эмпирикалык маалыматтарды талдоо:
  - изилденген педагогикалык методду банктын элементтери менен салыштыруу;
  - оң жана терс ыкмалардын маңызын, мүнөзүн, белгилерин аныктоо;
  - педагогикалык технологиянын оң жана терс ыкмаларын бекемдөө боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;
- 3) сунуштарды эске алуу менен мугалимдин кесиптик жүрүм-турумун өз алдынча оңдоо;

4) Оңдоо иштеринин натыйжалуулугун өз алдынча талдоо. Натыйжада, эскертүүлөр алынып салынбаса же азайтылбаса, өзүн-өзү оңдоо аракеттери кайталанышы керек.

Педагогикалык системаны текшеруу оң натыйжаларды көрсөттү. Педагогикалык техниканы өнүктүрүү проблемасын изилдөөнүн актуалдуулугун эксперименталдык түрдө ырастады.

Эмпирикалык маалыматтар мугалимдердин техникасын өнүктүрүү зарылдыгы билим берүү системасындагы ар кандай инновацияларга байланыштуу экендигин көрсөттү: жаңы стандарттарды киргизүү; окуу процессине маалыматтык технологияларды активдүү киргизүү; окутуунун жаңы формалары (аралыктык жана электрондук окуу); ар кандай социалдык тармактардын пайда болушуна байланыштуу өзгөчө популярдуулукка ээ болгон алыскы өз ара аракеттенүүнүн заманбап шарттарында инсандар аралык мамилелердин мүнөзү.

Ошондой эле педагогикалык техниканы өнүктүрүүнүн иштелип чыккан системасын ишке ашыруу технологиясы квалиметрикалык процедураларды колдонууну камтыйт. Аны практика жүзүндө ишке ашыруу «Мугалимдин педагогикалык техникасын инструменталдык баалоо» окуу-методикалык колдонмосунда баяндалган [8]. Андагы келтирилген көрсөтмөлөр эксперттердин корутундусунун негизинде мугалимдин педагогикалык техникасына ар тараптуу баа берүүгө мүмкүндүк берет.

Натыйжаларды мугалимдин кесиптик стандартынын талаптары менен салыштыруу мугалимдин квалификациясынын жетишилген деңгээли жөнүндө түшүнүк түзүүгө мүмкүндүк берет. Алынган маалымат мугалим үчүн кандайдыр бир кызыкчылыкты жаратат, анткени педагогикалык кызматкер педагогикалык техниканы окутуунун позитивдүү ыкмаларына ээ экендиги жөнүндө жүйөлүү тастыктоо алат. Эгерде баа терс болсо, анда мугалим өзүнүн техникасын өркүндөтүүгө укуктуу боло алат.

Мугалимдин педагогикалык техникасын өнүктүрүү системасы, аны ишке ашыруу процессинде оң жана терс маалыматтык ыкмалар калыптанат, бул болсо ар бир мугалимге өзүнүн техникасында оң жагын бекемдеп, терс жактарын азайтууга мүмкүнчүлүк берүүгө багытталган.

Мугалимдин педагогикалык техникасын өнүктүрүүнүн сүрөттөлгөн системасы мугалимдерди даярдоонун ыкмаларын заманбапташтыруунун жолдорунун бири болуп саналып, педагогикалык иштин натыйжалуулугун өлчөөнүн жана жогорулатуунун негизи болуп саналат. Натыйжада окутуунун жана бүтүндөй окуу процессинин сапатын башкаруунун жолу катары кызмат кылат.

Ошентип, мугалимдин педагогикалык техникасын өнүктүрүү системасынын алкагында мугалимдин педагогикалык техникасынын методдорун изилдөөдөн алынган кээ бир натыйжалардын психологиялык-педагогикалык мүнөздөмөлөрүнө токтололу.

1. Кесипкөй мугалим окуучулардын көңүлүн буруу үчүн негизги нерсени бөлүп көрсөтүүдө интуитивдик түрдө сүйлөө ыргагын төмөндөтүп, көңүл буруп, кыскача айтууга аракет кылат. Үн дененин кыймыл-аракетинен жана мимикасынан ажырагыс техникасы болгондуктан, негизги ойду баса белгилегенде, көрүнүш табигый түрдө токтоп, бир абстракттуу чекитке бекип, сезимталдыкка үстөмдүк кылууну билдирет. Мугалим бир окуучудан экинчи окуучуга бурулуп кароодо башын чукул бурбаганга аракет кылуусу керек, анткени көңүлдү буруу үчүн үндүн катуулугу өзгөрүп, баштын чукул бурулушу колдонулат. Же, мисалы, окуучулар менен баарлашуу учурунда экти эки мүнөттөн ашык кармап турууга же тескерисинче, сабактын жарымынан көпкө созулганга чейин бетти эңкейтүүгө болбойт.

2. Баарлашуу учурунда окуучуларды кароо сунушталат. Окуучулардын көзүнө эмес, башынын таажысына кароо туура. Монологдун мазмунунда айтылгандын структурасын жана логикасын карманган психологиялык “казык чекиттери” болушу керек, аларды мүмкүн болсо, ото жакшы билиш керек. Айтылышы угуучуга так жана түшүнүктүү болушу керек, ал эми берилген материал кызыктуу жана мугалимдин өзүнүн терең тушунуктуу болушу керек, бул так маалыматтарды берудо жана түшүндүрүүдө, ошондой

эле аларды түзүүдө да мугалимге өзүнө кошумча ишеним берет. Жаңы маалыматтарды түшүндүрүү майда бөлүктөргө бөлүнүшү керек, аларды түшүндүрүү 7-8 мүнөттөн ашык эмес (башталгыч класстар үчүн - 2 мүнөттөн ашык эмес). Ар бир болуктун аягында окуу материалынын сапатын аныктоо үчүн экиден ашык эмес суроолорду берүү керек.

3. Мугалим менен окуучунун көз байланышынын узактыгы 4-5 секунддан ашпашы керек, анткени бул окуучулардын психологиялык жактан оң пикирлерин калыптандырууга тоскоол болушу мүмкүн. Бирок, өзүнүн ой-пикири менен гана алектенген мугалим окутулуп жаткан дисциплинаны терең билгендигине карабастан анча эффективдүү эмес сабак отушу мүмкүн, анткени маалыматты жеткирүү процессинде козмо-коз байланышы иш жүзүндө аз болот. Аудитория менен баарлашууда көз менен байланыштын ортосундагы тең салмактуулук сакталышы керек, бул ишенимдин жана ачык болууга даярдыктын көрсөткүчү, ал эми көздөр менен байланышуудан качуу бөтөндүктү жана ишенбөөчүлүктү билдирет.

Адабияттар тизмеси:

1. Губина С.Т., Югова Н.Л. Восприятие информации в Интернете молодежью: профилактика интернет-зависимого поведения. - Обсуждение. 2014.- №1 (42) - с.111-117.
2. Трефилова А.Ю., Югов Н.Л. Повышение квалификации учителей в области внедрения дистанционных образовательных технологий в современных школах. - Международный исследовательский журнал. 2016. № 5-4 (47) - с.89-91.
3. Педагогика: учебник для студентов педагогических учебных заведений / В. А. Свитенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов. - М.: Школа-Пресс, 2002. - 512 с.
4. Уткина, О.Н. Педагогический прием в произведениях зарубежных авторов / О.Н. Уткина // Современные проблемы науки и образования. - 2014. - № 2; URL: <http://www.science-education.ru/116-12199>
5. Томпсон Дж. Г. Руководство по выживанию для учителя первого года обучения — Готовые к использованию стратегии, инструменты и мероприятия для решения проблем каждого школьного дня. - Джосси-Басс, 2013. - 560 с.
6. Марцано Р. Дж. Искусство и наука преподавания. - Ассоциация надзора и разработки учебных программ, 2007. - 221с.
7. Уткина О. Н. Обеспечение качества педагогических приемов учителя средствами информационных технологий // Индийский журнал науки и технологий. – 2016. – Том (14); URL: <http://www.indjst.org/index.php/indjst/article/view/91098>
8. Беманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний. - М.: Логос, 2010. – 248 с.

Автор жөнүндө маалымат: Садамкулова А.Б- жогорку мектептин педагогикасы кафедрасынын магистранты.

Ырыскадыр кызы Айпери
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Ырыскадыр кызы Айпери
КНУ им. Ж.Баласагына
Yryskadyr kyzy Aiperi
KNU J. Balasagyn

**ОКУУЧУЛАРДЫН ИНСАНДЫК КАСИЕТТЕРИНИН ЖАНА САПАТТАРЫНЫН
ӨСҮП-ӨНҮГҮШҮНӨ АДЕП-АХЛАКТЫК БААЛУУЛУКТАРДЫН ЖАНА БАШКА
СЕБЕПТЕРДИН ТААСИРЛЕРИН ДИАГНОСТИКАЛОО**
**ДИАГНОСТИКА МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ И КЛЮЧЕВЫХ
ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА РАЗВИТИЕ СВОЙСТВ И КАЧЕСТВ ЛИЧНОСТИ**
**DIAGNOSTICS OF STUDENTS MORAL VALUES AND FACTORS INFLUENCING
THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY TRAITS AND QUALITIES**

Аннотация: Бул макалада окуучулардын адеп-ахлактык баалуулуктар жөнүндө түшүнүктөрүн жана алардын жүрүм-турумуна кандай факторлор таасир этерин изилдөө максатында жүргүзүлгөн диагностикалык иш-чаралар жөнүндө сөз болот. Изилдөө Кыргыз Республикасынын Тоң районунун Кара-Талаа айылындагы Болот Алаков атындагы орто мектептин 3 жана 4 класстардын окуучуларынын башталгыч класстан орто мектепке өтүү баскычында кабыл алуу жөндөмдөрүнө негизделген. Маалыматтар, диагностикалык иш-аракеттердин жүрүшүндө: интервью, анкета жана документалдуу материалдарды талдоо ыкмаларын колдонуу менен чогултулган. Алынган маалыматтар окуучулардын адеп-ахлактык баалуулуктарды жакшы түшүнөрүн көрсөтүп турат. Алар ишенимди жана чынчылдыкты бардык баалуулуктардан жогору баалашат. Толеранттуулук жана сылыктык азыраак бааланган. Окуучулар ошондой эле адеп-ахлактык аң-сезимдин жогорку деңгээлин жана "жакшы" адам кантип пайда болоорун түшүнүшөт. Башталгыч класстын окуучулары орто мектеп окуучуларына караганда мугалимдерине ишенип, аларды маанилүү моралдык үлгү катары кабыл алышкан. Бул позитивдүү үлгү болбогон үй-бүлөлөрдөн келген балдар үчүн маанилүү. Эгерде мектептер жана мугалимдер окуучулардын инсандык сапаттарын калыптандырууга катышкысы келсе, анда бул ишенимди жана сый-урматты бекемдөө үчүн көбүрөөк күч-аракет жумшашы керек болот. Мында мугалимдер өздөрү окуучуларда көргүсү келген жүрүм-турумду моделдөө менен аларга жардам бере алышат. Биздин оюбузча, мындан аркы кошумча изилдөөлөр мугалимдердин жүрүм-туруму окуучулардын адеп-ахлак баалуулуктарына кандай таасир этиши мүмкүн экендигин аныктаганга жардам берет.

Аннотация: В данной статье говорится о проведенной диагностической деятельности, с целью изучения представлений учащихся о моральных ценностях и о том, какие факторы влияют на их поведение. Исследование основано на восприятии детей, учащихся 3 и 4 классов средней школы имени Болота Алакова села Кара-Талаа Тонского района Кыргызской Республики, на этапе перехода из начальной в среднюю школу. Данные были собраны в ходе диагностической деятельности, с применением методов: интервью, анкетирования и анализа документальных материалов. Полученные результаты свидетельствуют о том, что учащиеся хорошо понимают моральные ценности. Они ценят доверие и честность превыше всех ценностей. Терпимость и вежливость ценились меньше. Учащиеся также демонстрируют высокий уровень морального сознания и понимание того, что делает "хорошего" человека. Ученики начальных классов чаще, чем ученики средних школ, доверяли своим учителям и рассматривали их как важным моральным примером. Это важно для детей, которые приходят из семей, где не хватает

позитивных примеров подражания. Если школы и учителя хотят играть определенную роль в формировании личности учащихся, необходимо приложить большего усилия для укрепления этого доверия и уважения. И сами учителя могли бы помочь, моделируя то поведение, которое они хотят видеть у молодых людей. На наш взгляд, дальнейшие исследования могли бы диагностировать того, как поведения учителей могут влиять на представления учащихся о морали ценностях.

Annotation: This article talks about the diagnostic activities carried out in order to study students' ideas about moral values and what factors influence their behavior. The study is based on the perception of children, students of the 3 and 4 grade of the Bolota Alakov secondary school in the village of Kara-Talaa, Tonsky district of the Kyrgyz Republic, at the stage of transition from primary to secondary school. The data were collected in the course of diagnostic activities, using the following methods: interviews, questionnaires and analysis of documentary materials. The results obtained indicate that students have a good understanding of moral values. They value trust and honesty above all values. Tolerance and politeness were valued less. Students also demonstrate a high level of moral consciousness and an understanding of what makes a "good" person. Primary school students were more likely than secondary school students to trust their teachers and see them as an important moral example. This is important for children who come from families where there are not enough positive role models. If schools and teachers want to play a role in shaping the personality of students, more effort must be made to strengthen this trust and respect. And the teachers themselves could help by modeling the behavior they want to see in young people. In our opinion, further research could diagnose how teachers' behaviors can influence students' perceptions of moral values.

Негизги сөздөр: диагностика, диагностикалык иш-аракет, адеп-ахлак, этика, окуучулардын баалуулуктары, инсан, мүнөз, өткөөл баскыч, окуучулардын келечеги, мугалимдердин ролу.

Ключевые слова: диагностика, диагностическая деятельность, мораль, этика, ценности учащихся, личность, характер, переходный этап, перспективы учащихся, роль учителей.

Keywords: diagnostics, diagnostic activity, morality, ethics, values of students, personality, character, transitional stage, prospects of students, the role of teachers.

За последние десятилетия поведение нашей молодежи как образовательный вопрос стало частью политической повестки дня в Кыргызстане.

В этом исследовании мы используем термин "личность" в широком смысле для обозначения набора поведения, убеждений и установок, которые формируются в соответствии с теми ценностями, которых придерживается человек. Эти ценности либо формируются, либо усваиваются в процессе взаимодействия с другими людьми, понимается как склонность индивида действовать, вести себя, думать и чувствовать этически и социально приемлемыми способами. В этом исследовании моральные ценности понимаются как ценности, которые обычно ассоциируются с этическим поведением. К ним относятся честность, лояльность, терпимость, доверие, самоконтроль, доброта, великодушие, уважение и справедливость. [4] Таким образом, на наш взгляд, под хорошим человеком понимается тот, кто демонстрирует эти черты характера.

Основное внимание в исследовании нами уделяется переходному этапу, когда дети переходят из начальной в среднюю школу. Этот период, также известный как предпубертативный возраст, считается ключевым в развитии характера учащихся. Столкновение с новым окружением учеников и новыми учителями, которые могут придерживаться ценностей, значительно отличающихся от тех, с которыми они сталкивались в начальной школе, и могут расходиться с теми, которыми они, возможно, обладают, может стать источником замешательства и разочарования.

В психолого-педагогической литературе о переходном периоде предполагается, что многие поведенческие проблемы, связанные с ранним подростковым периодом, такими

как прогулы, несоблюдение требований и неподобающее поведение, часто могут быть отнесены к этим изменениям. Существуют также свидетельства того, что негативные последствия переходного периода могут оказывать влияние на сохранение и развитие характера личности. Именно из-за важности этого периода в развитии личности ребенка и отсутствия согласованности в обеспечении воспитания характера в нашем государстве, мы решили сосредоточиться на диагностике ценностей учащейся молодежи в переходный период, связанный с возрастом. Есть надежда, что понимание представлений учащихся о ценностях и важных влияниях, формирующих их моральный облик, обеспечит более четкие стратегии решения проблем поведения, связанных с переходным периодом. [1]

Возможно, стоит упомянуть, что цель данной статьи не в том, чтобы предлагать или переписывать моральный кодекс. Здесь мы пытаемся уловить представления учащихся о том, что они понимали бы, к примеру, под «хорошим человеком», какие ценности важны для них и расходятся ли они с общепринятым пониманием хорошего поведения. Моральные ценности - это субъективное понятие, и понимание человеком того, что является моральным, а что нет, может отличаться от понимания другого человека. Таким образом, понимание детьми того, что делает их хорошими людьми, и ценностей, которые они считают важными, может не совпадать с пониманием взрослых. Основные ценности одной культуры могут отличаться от ценностей другой. Понимание их восприятия и факторов, влияющих на их поведение, является первым шагом к тому, чтобы помочь молодым людям в развитии их личности. Целью данной статьи не является вдаваться в философские дебаты о том, что такое «хорошие» или «правильные» моральные ценности. Это была бы совершенно другая статья. В любом случае, ценности, выявленные в ходе интервью и ответов на анкеты, созвучны ценностям, которые превозносил Аристотель, и широко признаны в качестве хороших моральных ценностей влияет на развитие их личностных свойств и качеств. Эти пункты были созданы после разработки концептуальной основы формирования характера, которая была определена на основе обобщения результатов обсуждений с учителями. Также были собраны данные о демографических характеристиках учащихся, с целью изучения влияния этих факторов на ответы учащихся. [2]

Первая анкета посвящена восприятию учениками хорошего человека и тому, считают ли они, что оправдали ожидания о понятии хороший человек. Опросник состоит из 55 пунктов. В первых 7 пунктах собрана информация о демографическом происхождении учащихся. Остальные 48 пунктов представляют собой вопросы с пятью ответами в диапазоне от 1 (полностью согласен) до 5 (категорически не согласен). Пункты с 1 по 21 представляют собой список черт характера, призванных сформировать у учащихся представление о том, что, по их мнению, делает человека хорошим. Например, спорно, делает ли человека хорошим человеком посещение места поклонения или забота об окружающей среде. Есть надежда, что ответы на эти вопросы позволят лучше понять представление учащихся о нравственной личности. Здесь мы не пытаемся предписывать учащимся, как они должны себя вести, а пытаемся понять, почему они ведут себя так, как они ведут себя.

В вопросах с 22 по 42 спрашивайте, считают ли учащиеся, что обладают ли сами этими качествами (например, «Я добрый и заботливый»; «Мне можно доверять»; «У меня религиозная вера»). Вопросы с 43 по 48 диагностируются влияния взглядов окружающих их людей на ценности и характер учащихся. Был включен вопрос о религиозной вере ученика, поскольку часто считается, что религия и мораль тесно связаны и могут рассматриваться как важный фактор, влияющий на восприятие человеком того, что такое «хорошо» и «плохо».

Целью второго вопросника было выяснить, какие ценности важны для учащихся и как средства массовой информации, школы, учителя и сверстники влияют на их восприятия ценностей общества. Он состоит из 83 пунктов. Примеры вопросов включают: «Мои учителя учат меня, как быть хорошим человеком»; «Учителя спрашивают меня о

моем мнении в школе”; “Телевидение влияет на мое поведение”; “Мои друзья влияют на то, как я поступаю”.

Для этой статьи были использованы только избранные вопросы из двух анкет и интервью с учениками, которые имеют отношение к теме данной статьи. Например, вопросы, касающиеся гражданства, в этом документе не обсуждаются. Пункты 44a-f вопросника 2 содержат ответы на исследовательский вопрос 1 о том, какие ценности важны для детей. Пункты 18-20 оценивают понимание учащимися таких ценностей, как справедливость (пункт 18) и честность (пункты 19 и 20). Чтобы получить представление о моральной осведомленности молодых людей, мы спросили их об общих моральных проблемах, с которыми они сталкивались в школе. Они были представлены в виде виньеток в пунктах 6 и 7 интервью (приложение А), которые помогли определить черты характера детей, такие как самоконтроль (пункт 6 расписания интервью), сострадание и сопереживание (пункт 7 расписания интервью).

Пункты 1-21 вопросника 1 касаются представлений учащихся о хорошем человеке (исследовательский вопрос 1). Пункты 43-48 имеют отношение к исследовательскому вопросу 2. В этих вопросах детям предлагается определить ключевые факторы, влияющие на развитие их нравственных ценностей. Ответы на исследовательский вопрос 3 взяты из вопросника 2, пункты 2, 7, 24, 25, 55, 56 и 57 и вопросник 1, пункты 46 и 47.

Анкета номер один была разослана 17 ученикам со 100%-ным процентом ответов. В таблице 1 представлена разбивка выборки по годам, группам и полу. Второй вопросник был разослан 20 учащимся школы, при этом доля ответивших составила 88,5%. Всем участникам были гарантированы анонимность и конфиденциальность. Участники были:

- Проинформированы о цели исследования и анкете;
- Попросили их разрешения на участие посредством информированного согласия и письма родителей;
- Проинформированы о том, что вся информация будет обрабатываться конфиденциально и анонимно;
- Уведомлены о правах на отзыв;
- Рекомендованы о том, что надо заполнить анкету в период регистрации или на уроке.

Таблица 1. Выборка по годам, группам и полу

Группа по годам	Мальчики		Девочки		Все
6	54%	55%	46%	45%	14
7	57%	57%	43%	43%	15
Всего	2	4	6	8	8

Все интервью были записаны на цифровое аудиооборудование и затем расшифрованы. Данные интервью были классифицированы и обобщены в соответствии со следующими темами:

- Понимание учениками того, что именно создает хорошего человека.
- Мнения учеников о влиянии на их поведение.

Затем был подготовлен описательный отчет о результатах по каждой из этих тем. Ответы, полученные в ходе этих групповых интервью, помогли сформулировать пункты вопросника, а также осветили результаты анкетирования. Как только данные были собраны, была разработана таблица кодирования, элементы вопросов были закодированы, а ответы учащихся занесены в статистический пакет. Простая описательная статистика была выполнена по данным, собранным с использованием статистического пакета. Ответы сравнивались по группам за год с использованием процесса перекрестных вкладок в статистический пакет. Там, где это было уместно, для освещения результатов опроса использовались данные групповых интервью. Поскольку выборка не была случайной, а

включала всю когорту учащихся 6 и 7 лет в участвующих школах, тщательное тестирование было нецелесообразным. Для категориальных переменных, таких как вид ценностей, которые ученики считают важными, сравнения проводились с использованием коэффициентов вероятности, то есть с какой вероятностью ученики начальной школы оценят эти ценности как важные по сравнению с учениками средней школы. Пятибалльная шкала была свернута, чтобы сформировать двоичную шкалу (Согласен и не согласен). "Категорически согласен" и "Соглашаюсь" были объединены и перекодированы как "Согласен", в то время как "Категорически не согласен", "Не согласен" и "Ни то, ни другое" были объединены и перекодированы как "Не согласен". Согласно этому, такое перекодирование не привело бы к какой-либо потере внутренней структуры при сохранении внутренней согласованности и сопоставимых значений по шкале.

Чтобы получить представление о моральных ценностях учащихся, мы использовали шесть пунктов, которые у большинства людей ассоциируются с этичным поведением. Учеников попросили оценить, насколько это было важно для них. Для этих учащихся такие ценности, как доверие и честность (таблица 2), считались очень важными, в то время как вежливость и терпимость считались менее важными (таблица 2). В целом, во взглядах учеников 3-го и 4-го классов была небольшая разница. Однако младшие ученики 3-го класса чаще, чем старшие ученики 4-го класса, сообщали, что вежливость для них важна.

Таблица 2. Ценности, с которыми учащиеся согласны, были важными (%)

Ценности	Значения согласуются		Не согласуются		Коэффициенты шансов
	3 класс	4 класс	3 класс	4 класс	
Доверительность	85	89	15	11	.79
Честность	79	85	21	15	.70
Лояльность	77	79	23	21	.89
Справедливость	68	72	32	28	.81
Вежливость	67	65	33	35	1.1
Толерантность	58	60	42	40	.89

Далее мы попросили их в ходе интервью определить характеристики, ассоциирующиеся с хорошими людьми. Они назвали 49 различных качеств, которые упоминались в общей сложности 190 раз в ходе групповых интервью. Наиболее часто упоминаемыми качествами в порядке частотности были: услужливость, заботливость, чувство юмора, доброта, забота о других, справедливость, поддержка, дружелюбие, интеллект.

Хотя ученики в целом имели общее представление о том, что представляет собой хороший человек, существовали некоторые различия в восприятии учащихся 3-класса и от учеников 4-класса. Ученики 4-класса не считали такие качества, как "чувство юмора", "честность" и "решительность", столь важными для хорошего человека, как это считали ученики 3-класса. С другой стороны, такие качества, как внимательность, дружелюбие и понимание, которые не были упомянуты учениками 3-класса, фигурировали в ответах учащихся 4-класса.

Как правило, ученики воспринимали добрых людей как тех, кто «уделит вам время», будет «полезен», «ставит других на первое место» и «великодушен». К примеру, один ученик сказал: «Например, если бы у них была большая пачка конфет, они бы просто поделились ими с людьми, даже с теми, кто им не нравится. Они будут делать что-то, не ожидая ничего взамен. Если кто-то расстроен, они снова сделают так, чтоб он снова чувствовал себя счастливым».

Ученики также определили хорошего человека как того, кто заботится о них и поддерживает их, является терпеливым, добрым и услужливым. Выдержки из групповых

интервью: «Как и наша эже (классный руководитель), она помогает нам, она подталкивает нас, и причина, по которой она это делает, заключается в том, что она заботится. Она никогда не отказывается от нас. Когда у нас футбольные матчи, она всегда поддерживает нас. И даже когда другая команда побеждает, она все равно поддерживает нас. Кроме того, когда мы на уроке и она повторяет что-то много-много раз, она все равно повторит это снова, чтобы убедиться, что мы это поняли».

Такие ответы отражают чувство моральной осведомленности среди учащихся и предполагают, что они смогли определить соответствующие качества, связанные с хорошим нравом. Большинство учеников также верили, что они обладают этими качествами. Семьдесят процентов учеников считали себя "ответственными", "дружелюбными", "услужливыми" и "гостеприимными", в то время как 66% считали себя "заслуживающими доверия" и "лояльными". Более половины (64%) считали себя "добрыми", "заботливыми" и "любящими".

Чтобы выяснить, в какой степени ученики разделяют качества, которые они описали как качества хорошего человека, им был предоставлен выбор. Ученикам было предложено выбрать между походом в местный магазин за молоком для соседа-пенсионера, который обратился к ним за помощью, или пойти поиграть со своими друзьями. Ответы учеников свидетельствуют о таких качествах, как эмпатия и сострадание. Почти все ученики сказали, что помогут своему пожилому соседу. Комментарии включали: "слабый пожилой человек", "пожилым людям трудно двигаться", "представьте, что это были наши родители". Некоторые ученики сказали, что они сделали бы это из чувства долга перед своим соседом, другие сказали, что это было из-за доверия, которое сосед оказал им. Не было заметной разницы в диапазоне ответов на сценарий между учениками 3-класса и 4-класса, хотя в некоторых ответах, данных младшими учениками, наблюдался определенный уровень зрелости.

Когда учеников спросили об их мотивации совершать добрые дела, они ответили: "Это заставляет вас чувствовать тепло внутри. Я чувствую себя хорошо, потому что это заставляет [моего отца] чувствовать себя хорошо. Вы можете помогать другим. Если вы будете милы, другие люди будут милы в ответ. У вас возникает приятное чувство, что вы кому-то помогли.

Чтобы понять представления учеников о дружбе и доброте, их спросили, как бы они отреагировали на ситуацию, в которой непрекращающаяся болтовня их друга мешала им выполнять школьную работу. И здесь ученики снова продемонстрировали уровень зрелости в том, что может привести к разрешению конфликтной ситуации. Хотя они осознавали важность выполнения школьных заданий, они также были осторожны, чтобы не повредить такой дружбе. Вот некоторые ответы учеников:

- Если вы будете недобры, у вас не будет никаких друзей.
- Если бы они были вашими настоящими друзьями, вы, вероятно, вели бы себя лучше.
- Я бы не был к ним недобр, они ваши друзья, и они всегда рядом с вами. Это люди, которые будут играть с вами, будут присматривать за вами, а другие люди не сделают этого за вас.
- Многие также заявили, что сделают это с тактом и дипломатичностью.

Когда учеников спросили, считают ли они себя хорошими людьми, большинство ответили, что они хорошие, но было общее признание того, что быть хорошим - это вопрос выбора, и что человек может выбирать, быть хорошим или нет.

Для большинства учеников термин "хороший" рассматривался в контексте "делать добро", а не "быть хорошим". Они интерпретировали то, что хорошо справляются с тем, что от них хотят взрослые, например, делают домашнее задание, убирают спальню, не разговаривают на уроке, не бегают по коридору. Комментарии учеников наводили на мысль, что они воспринимают постоянное хорошее поведение как противоположность веселью и что такое поведение будет раздражать друзей, что подвергнет их риску исключения из групп дружбы.

Следующие комментарии иллюстрируют это восприятие:

- Да, я действительно хочу быть хорошим человеком, но не все время, я хочу весело проводить время со своими друзьями.
- Я не хочу иметь репутацию всегда хорошего человека.
- Ряд учеников увидели определенные личные преимущества в том, чтобы быть хорошими, например, успевать в учебе и иметь больше друзей: «Мне действительно нравится быть хорошим человеком, и да, я хочу быть хорошим человеком, потому что, если бы я был плохим, я бы не получил хороших оценок на уроке».
- Если ты будешь недобрым, у тебя не будет никаких друзей.

Однако, когда учеников попросили рассмотреть качества, которые, по их мнению, присущи хорошему человеку, в негативном свете (например, бесполезный, неумолимый, нелюбящий и т.д.) и применить их к себе, все они согласились, что не хотели бы быть таким человеком.

Теория нравственного развития предполагает, что чувство морали у учащихся формируется в результате их взаимодействия с другими. Исследования указывают на несколько ключевых внутриличностных факторов, которые повышают риск проблем с поведением у ребенка. Эти факторы риска включают плохой родительский надзор, общение с агрессивными сверстниками и подверженность насилию в обществе.[5]

Таким образом, образцы для подражания занимают центральное место в нравственном развитии. В этом исследовании в ходе опроса учащихся попросили подумать о том, кто и что помогло им стать хорошими людьми, и о том, каким образом им помогли. Сообщалось, что семья (родители и карьера) оказывает наибольшее влияние на развитие их ценностей (таблицы 3 и 4).

Таблица 3. О тех, кто помогает учащимся понять, как быть хорошим человеком

Кто помогает мне узнать, как быть хорошим человеком	Процент согласия (%)	
	3 класс	4 класс
а) Мать/женщина, осуществляющая уход/опекун	85	89
б) Отец/мужчина, осуществляющий уход/опекун	76	79
с) Сестры/братья	55	53
д) Бабушки и дедушки	70	74
е) Друзья	60	63
ф) Учителя	72	50
г) Школа	57	51
h) Люди на телевидении	33	27
і) Иду в свое место поклонения	27	30
ј) Никто, я сам знаю, как быть хорошим	32	26

Таблица 4. О тех, кто помогает учащимся понять, как быть хорошим человеком

Кто помогает мне вести себя как хороший человек	Процент согласия (%)	
	3 класс	4 класс
а) Мать/женщина, осуществляющая уход/опекун	82	86
б) Отец/ мужчина, осуществляющий уход/опекун	75	74
с) Сестры/братья	49	52
д) Бабушки и дедушки	68	70
е) Друзья	56	61
ф) Учителя	66	51
г) Школа	55	51
h) Люди на телевидении	29	26
і) Иду в свое место поклонения	26	31
ј) Никто, я сам знаю, как быть хорошим	26	26

Это согласуется со многими более ранними исследованиями, которые предполагают сильное влияние родителей, их воспитания на развитие характера. Согласно этому, стиль воспитания оказывают мощное влияние на моральные умозаключения детей, самооценку, самоконтроль, уступчивость, альтруизм, совесть, эмпатию и социальную ориентацию. Это объясняется тем, что родители могут помочь развить у детей такие ценности как совесть и моральные устои, создавая теплую и взаимовыгодную основу для взаимодействия. [3]

Ученики объяснили, что именно примеры, которые подавали им воспитатели, помогли развить их личностные ценности. Например, одна ученица 4 класса сказала, что «семья добрая и любящая», а другая предположила, что ее мать учила ее быть хорошей, "всегда была рядом с ней" и была хорошим человеком. И ученики 4 класса также объясняли, что их мамы оказали на них большее влияние, потому что «она укрепляет вашу уверенность», «она помогает с домашним заданием» и проявляет «большой интерес». Одной из причин сильного влияния семьи является количество времени, которое ученики проводят с ними, как объяснили некоторые ученики:

- мои родители формируют мой характер, потому что я чаще вижу со своими родителями, чем с бабушкой.
- люди, которые влияют на меня больше всего, - это мои родители, потому что я вижу их каждый день и провожу с ними много времени.

Наше диагностическое исследование показало, что в отличие от 3 класса для учащихся 4 класс «друзья» были следующим по значимости фактором, влияющим на их нравственное развитие, после «семьи». Это согласуется с предыдущими исследованиями, в которых подчеркивается влияние друзей на благополучие, достижения и идентичность учащихся, особенно на переходном этапе. В ходе групповых бесед учащиеся объясняли, как их сверстники могут влиять на их поведение. Например:

- если ваши друзья - хорошие люди, которые поощряют вас быть хорошими, тогда вы хотите быть похожими на них, чтобы дружить с ними;
- если вы общаетесь с плохими людьми, это может сделать вас плохим;
- мои друзья добрые, и они подаю мне хороший пример. Но если бы они были плохими, я был бы плохим.

Ученики 3 класса, с другой стороны, чаще, чем их старшие сверстники, оценивали своих учителей как более важных, чем их друзья, влияющих на их поведение. Ответы некоторых учеников 4 класса дают представление о том, почему это может быть так. Они верили, что наличие единственного учителя в начальной школе помогло им завоевать доверие к этому человеку. В старшей школе бывает много учителей, и даже при том, что

они все еще могли бы доверять своим учителям, они вынуждены больше "думать" самостоятельно о моральных ценностях. Это объясняет о переменах в отношениях с учителями.

Вопреки распространенному мнению, телевидение и религия не оказали большого влияния на представления ученика о морали. Но интересно, что дети также ссылались на влияние других людей, окружающих их. Например, один ребенок объяснил, как люди, с которыми они общались, могут влиять на их собственное поведение: «Если вы находитесь рядом с хорошими людьми, вы хотите быть похожими на них, чтобы естественным образом "быть" больше хорошим человеком; а если вы находитесь рядом с плохими людьми, то я не думаю, что ваше желание было бы направлено на то, чтобы быть хорошим».

Таким образом, можно сделать вывод о том, что школа в целом, по-видимому, оказывала большого влияния на формирование личности учеников. Только половина учеников участвующих в диагностическом исследовании сообщили в ходе опроса, что учителя помогли им развивать личностные ценности. Однако учащиеся 3 класса с большей вероятностью, чем их сверстники из 4 класса, воспринимали своих учителей как способствующих развитию их личностных свойств и качеств. Они также с большей вероятностью согласились с тем, что именно их учителя помогли им узнать, как быть хорошим человеком и как вести себя в обществе.

Список использованной литературы:

1. Ананьева, Н. Диагностика и рейтинговая оценка в сельской школе /Н. Ананьев. Школьные технологии 2004, №2.
2. Анастаси, А. Психологическое тестирование / под редакцией К.М. Горевича, В.И. Лубовского.- 2-е изд., перераб.- М.: Просвещение, 2005.-102с.
3. Байбородова Л.В. Изучение эффективности воспитательной системы школы/ Бейбородова Л.В. - М.: 2005.- 45с.
4. Битинас, Б.П. Педагогическая диагностика: сущность функции, перспективы [Текст]: учебное пособие для классного руководителя /Б.П. Битинас, Л.И. Катаева.- 2007. - 258с.
5. Ингенкамп, К. Педагогическая диагностика /К. Ингенкамп. - М.: Владос,2006.-с.28-36

Сведение об авторе: Ырыскадыр кызы Айпери- магистрантка кафедры педагогики высшей школы.

Апыкеева Н.И.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Апыкеева Н.И.

КНУ им. Ж. Баласагына

Apykeeva N.I.

KNU J. Balasagyn

МЕКТЕПТЕГИ СОЦИАЛДЫК ИШТЕРДИ УЮШТУРУУ: ТЕОРИЯ ЖАНА ПРАКТИКА

ОРГАНИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В ШКОЛЕ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

ORGANIZATION OF SOCIAL WORK IN SCHOOL: THEORY AND PRACTICE

Аннотация: Азыркы кыргыз коомунда бардык балдарга мектепте толук билим берүү жөндөмдүүлүгү социалдык көрсөткүч болуп саналат. Демек, коомдун өзүнүн ден-соолугу жана анын туруктуу өнүгүүсүнүн зарыл шарты - бул өсүп келе жаткан жаш муундарга сапаттуу билим берүү. Бирок Кыргызстанда балдарга мектепте билим берүүдө көптөгөн кыйынчылыктар бар, алар негизинен тарбиялык милдеттерди ишке ашырууга багытталган, ошол эле учурда мектеп окуучуларынын психологиялык жана инсандык өзгөчөлүктөрү, алардын үй-бүлөсү эске алынышы керек. Маклада мектепте социалдык иштерди уюштурууда балдардын көйгөлөрүнүн негизин талдоо, балдарга кылдап мамиле жасоо маселелери каралат. Азыркы заманга ылайыктуу социалдык иштердин натыйжалуу формаларын жана методдорун колдонуу маселелеринин теориялык жана практикалык шарттары каралат.

Аннотация: В современном кыргызском обществе возможность обеспечить всех детей полноценным школьным образованием является социальным показателем. Поэтому необходимым условием здоровья общества и его устойчивого развития является качественное образование подрастающего молодого поколения. Однако в школьном образовании детей Кыргызстана существует множество трудностей, которые в основном направлены на реализацию воспитательных задач, и в то же время следует учитывать психологические и личностные особенности школьников и их семей. В статье проводится основной анализ детских проблем в организации социальной работы в школе, рассматриваются вопросы работы с детьми. Рассмотрены теоретические и практические положения вопросов использования эффективных форм и методов социальной работы, подходящих в современном обществе.

Annotation: In modern Kyrgyz society, the ability to provide all children with a full-fledged school education is a social indicator. Therefore, a necessary condition for the health of society and its sustainable development is the quality education of the rising young generation. However, there are many difficulties in the school education of children in Kyrgyzstan, which are mainly aimed at the implementation of educational tasks, and at the same time, the psychological and personal characteristics of schoolchildren and their families should be taken into account. The article provides a basic analysis of children's problems in the organization of social work at school and discusses issues of working with children. Theoretical and practical provisions of the issues of using effective forms and methods of social work, suitable for the present, are considered.

Негизги сөздөр: социалдык кызмат, мектеп, теория, практика, балдар, билим берүү, тарбия..

Ключевые слова: социальная работа, школа, теория, практика, дети, получения образования, воспитания.

Keywords: social work, school, theory, practice, children, education, upbringing.

Билим берүү системасы коомдо эң байыркы коомдук институттардын бири, анын функциялары (экономикалык, саясий, социалдык, маданий) өтө ар түрдүү болуп саналат. Билим берүү тармагында пайда болгон социалдык көйгөйлөр анын азыркы дүйнөдөгү аткарган ролуна, функцияларына жана ушул чөйрөгө тартылган социалдык топтордун көйгөйлөрүнө байланыштуу болот. Билим берүүнүн “чөйрөсү” деген түшүнүктүн тегерегинде ой жүгүртсөк, анда: биринчиден, бул тарбиянын негизги функциялары, экинчиден, билим берүү системасынын өзгөчөлүгү, үчүнчүдөн, мектепте уюштуруу жана башкаруу структурасы, төртүнчүдөн, билим берүү секторунун инфраструктурасы, бешинчиден, билим берүү процессине катышкан социалдык топтордун өзгөчөлүктөрү.

Негизинен бүт деңгээлдеринде билим берүүнүн мазмуну жана өндүрүмдүүлүгү ушул конкреттүү иштердин уюштурулушуна жараша аныкталат. Ал эми билим берүү концепциясы анын багытын аныктайт. Билим берүү тармагында иштеген бир катар курактык жана кесиптик топторду бөлүүгө болот: мектепке чейинки жана кичүү окуучулар, улуу студенттер, мектеп окуучулары, студенттер, мугалимдер, мектеп окуучуларынын ата-энелери, жогорку окуу жайлардын окутуучулары, билим берүү инфраструктурасында иштеген кызматкерлер. Бул топтордун ар бири жаш курагы жана кесиби боюнча гана айырмаланбастан, ар биринин өзүнүн өзгөчө милдеттери жана социалдык кызматкер чечүүгө тийиш болгон өзүнүн өзгөчө социалдык, психологиялык жана башка көйгөйлөрү бар. Бул билим берүү тармагындагы социалдык иштин негизги объектиси болуп саналат. Билим берүү чөйрөсүндөгү социалдык иштин өзгөчөлүгү билим берүү тармагында гана көрүнбөстөн, андан келип чыккан көйгөйлөр менен байланыштуу. Бул технологиялардын өзгөчөлүгүнө баа берүү үчүн билим берүү тармагынын социалдык көйгөйлөрүн кароо зарыл.

Мектепте социалдык иш боюнча адистин квалификациясынан көп нерселер көз каранды, Кыргызстандын шартында алар кесиптик квалификациясын дайыма жогорулатуу туруусу абдан зарыл. Анткени бул кесип Кыргызстанда жаңы гана институтционалдашып жатат. Ошондуктан социалдык кызматкердин квалификацияга жана этикага адекваттуу жүрүм-турум жана жеке сапаттар кесиптик стандарттар талап кылынат[1, 36.]. Социалдык жумушту кесиптик ишмердүүлүктүн сейрек кездешүүчү түрлөрүнө кошууга болот, мында көбүнчө кесиптик билим жана көндүм эмес, бирок адистин жеке сапаттары негизинен анын ийгилиги жана натыйжалуулугун аныктайт.

Мектептеги ар кандай социалдык кыйынчылыктардын себептери бар, аларды аныктоо кыйынчылыгы алардын ар бир бала үчүн уникалдуу жүрүм-турумдарды жаратуучу көрүнүштөдү (факторлорду) экиге бөлсөк болот. Ал факторлордун эки негизги тобун: экзогендик (тышкы) жана эндогендик (ички) деп бөлүү адатка айланган. Кээ бир авторлор экөөнүн тең айкалышы болгон аралаш факторлорду да далилдеп келишүүдө. Тышкы факторлордун арасында баланын өсүп-өнүгүшүндө балдарга көп көңүл бурулбай, мээримдүүлүктүн жоктугунан жапа чегишет. Андай балдар функционалдык жана психикалык өнүгүүдө, социалдык жардамга муктаж болуу менен өзү менен тең балдардан бир топ артта калышат. Ошондой эле (ашыкча көңүл буруу), бул да өспүрүмдөргө терс

таасирин тийгизет. Азыркы шарттарда дагы белгилеп кетүүчү нерсе баланын өнүгүшүнө терс таасирин тийгизип жаткан факторлор-бул оор экологиялык шарттар, ал эми педагогикалык факторлор (мугалимдердин квалификациясынын жетишсиздиги, ата-энелерден керектүү билимдин жетишсиздиги, окутуу усулдарынын жеткилеңсиздиги). Мектептеги кыйынчылыктарды пайда кылган эндогендик факторлордун арасында, баланын психикалык, физиологиялык жетишсиз калыптанбай калышы себеп болот [2]. Билимдин жана тарбиянын маселелери негизинен: диагностикалык, психокоррекциялык, ден – соолук, билим берүү, илимий-методикалык, социалдык-укуктук, консалтинг (медициналык жана социалдык), социалдык-аналитикалык, билим берүү [3]. Социалдык иштин негизги теорияларында пикир калыптанган, ага ылайык билим берүү мекемелериндеги социалдык-педагогикалык иштин негизги максаты болуп балага тез өзгөрүп турган шарттарда туура багыттоого үйрөнүүгө шартталган кесиптик аракеттер болуп саналат.

Социалдык иштин теориясы жана практикасы билим берүү мекемелериндеги социалдык-педагогикалык иштин төмөнкүдөй функцияларын камтыйт: 1. баланы, анын психосоциалдык абалын көзөмөлдөйт, үй-бүлөдөгү, мектептеги, топ менен, жашаган жериндеги мамилелерин изилдөө (социалдык диагностикалык функциясы); 2. турмуштук оор кырдаалда турган балага социалдык жардам көрсөтүү (социалдык-терапевтик функция); 3. баланы курчап турган жана ага таасир этүүчү түрдүү социалдык чөйрөдөгү социалдык тарбиянын абалын талдоо (социалдык-педагогикалык функция); 4. баланын ишмердүүлүгүн өз алдынча тарбиялоого, өз алдынча тарбиялоого, өз иш-аракети үчүн жоопкерчиликти өнүктүрүүгө багыттоо (социалдык өнүгүү функциясы); 5. алдынкы тажрыйбаны талдоо, жалпылоо, жайылтуу, баланын көйгөйлөрүн чечүүчү ар кандай адистердин ишин координациялоо (уюштуруу-координациялык функция); 6. баланы социалдык тарбиялоо жана өнүктүрүү маселелерин изилдөө (аналитикалык функция). Социалдык ишти педагогикалык ишмердүүлүк жөнүндөгү илимий-теориялык билимдердин көз карашынан алганда, жогоруда аталган функциялардын бардыгын үч негизги топко топтоо аркылуу кыскартууга болот: 1. баланы тарбиялоо; 2. баланы социалдык-укуктук жактан коргоо; 3. баланы социалдык реабилитациялоо [4, б. 28-29]. Ошентип, социалдык иштерди уюштурууда, билим берүү мекемелеринде да балдар менен болгон социалдык-педагогикалык иштин эң маанилүү өзгөчөлүгүн - улуттук стандарттардын негизинде социалдык жардам, көзөмөл уюштуруу болуп эсептелинет. Билим берүү мекемелериндеги социалдык-педагогикалык иштеги негизги компоненттердин мазмунунун мүнөзүнө кайрылсак, сапаттык жактан бири-биринен айырмаланган, иерархиялык жактан өз ара байланышкан үч деңгээл бөлүнөт. Макродеңгээлде билим берүү мекемелеринде балдар менен социалдык-педагогикалык иш - бул балдардын коомдогу туруктуу укуктук жана социалдык абалын камсыз кылуу үчүн мамлекетте белгилүү мыйзам чыгаруу, жөнгө салуу, аткаруу, экономикалык, уюштуруучулук жана башка шарттарды түзүү. Мындай социалдык-педагогикалык иштерге балдардын жашоосу жана иш-аракети үчүн социалдык жактан сергек чөйрөнү камсыз кылуу, балдарды социалдык жактан коргоо системасын түзүү, мамлекеттик башкаруунун бардык деңгээлдеринде (айылдарда, шаарларда, жалпысынан бардык региондордо) социалдык саясатты түзүү жана ишке ашыруу кирет, ошондой эле оор турмуштук кырдаалда турган баланы колдоо болуп саналат. Бул деңгээлдеги балдар менен социалдык-педагогикалык иш социалдык башкаруу менен байланышкан, анткени ал мыйзамдык чараларды, балдарга социалдык жардам жана социалдык колдоонун

инфраструктурасын уюштурууну, социалдык өнүгүүнү жана социалдык тарбияны жөнгө салуунун коомдук жана мамлекеттик маселелерин, социалдык балдардын жана жаштардын проблемалары менен байланышкан.

Билим берүү мекемелериндеги социалдык-педагогикалык иш мезо деңгээлде башкача айтканда үй-бүлөгө жана ар кандай профилдеги билим берүү мекемелеринен жана уюмдарынан келген балдардын ар кандай топторуна социалдык жардам көрсөтүү боюнча иш катары эсептесе болот. Мындан тышкары, социалдык-педагогикалык колдоого муктаж балдардын топтору мамлекеттик түзүмдөр, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аймактык органдары же айрым өкмөттүк эмес уюмдар тарабынан да түзүлүшү мүмкүн. Бул деңгээлде балдар менен социалдык-педагогикалык иштин предмети болуп социалдык-педагогикалык иш-аракеттерди (мамлекеттик, коомдук, кайрымдуулук) жүзөгө ашыруучу конкреттүү социалдык кызмат саналат. Ошол эле учурда объект болуп бул иш-аракет багытталган балдардын максаттуу тобу саналат (мисалы, тобокел тобундагы балдар, социалдык жетимдер, ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү балдар ж.б.).

Микродеңгээлде билим берүү мекемелериндеги социалдык-педагогикалык иш – бул социалдык кызматкердин жеке бала менен, бала жашап жана өнүгүп жаткан, анын ийгиликтүү социалдашуусуна өбөлгө түзгөн же тоскоолдук кылган белгилүү бир социалдык-билим берүү чөйрөсү менен түздөн-түз кесиптик өз ара аракеттенүүсү эсептелет. Мындай иш биринчи кезекте баланын коом, жакынкы социалдык чөйрө, чакан социалдык топ же жеке адам менен болгон байланышын камсыздоого, калыбына келтирүүгө, сактоого же чыңдоого багытталган [5, б. 278-279]. Демек бүгүнкү күндө билим берүү мекемелеринде (мектептерде) балдар менен социалдык иштерди уюштуруунун технологиялык жана уюштуруучулук аспектилерин анализдөөдө социалдык иштин теориясында да, практикасында да илимдер аралык изилдөөлөрдүн келечектүү чөйрөсүнө айлануу тенденциясын көрсөтүп турат. Бул тема азыркы күндүн эң актуалдуу темаларынан болуп кала берет [6, 167-б.]. Бирок, мектепке мүнөздүү болгон социалдык көйгөйлөрдү эске алуу менен анын иш-чараларына социалдык кызматкерлердин катышуусунун зарылдыгы барган сайын ачык-айкын келе жатат. Мугалимдерди да, айрым окуучуларды да түйшөлткөн кризистик кырдаалдан чыгууга социалдык кызматкер гана жардам бере алат. Бул окуу процессине да, административдик башкаруунун маселелерин чечүүдө да социалдык-педагогикалык ыкмаларды колдонууну карайт. Мектептеги социалдык кызматкер топтук кеңеш берүүгө, окуучулар менен түздөн-түз иштөөгө багытталган потенциалды өнүктүрүүгө, системалуу жана конструктивдүү кызматташтыгын уюштурууга жардам бере алат. Ошондой эле окуу процессин демократиялаштыруу шартында, административдик жактан өз алдынча педагогикалык иштерге салттуу жана жаңы пайда болгон мектеп көйгөйлөрүн чечүүгө милдеттүү. Социалдык кызматкердин мектеп чөйрөсүндөгү ролу жана орду билим берүү мекемелеринин өзгөчөлүктөрүнө жана башка бир катар факторлорго жараша аныкталышы керек. Билим берүү мекемелериндеги (мектептердеги) социалдык иш боюнча адистин ишмердүүлүгү, бир жагынан, балдардын жаш өзгөчөлүгүнө, экинчи жагынан, баланы билим берүү системасына ийгиликтүү киргизүүгө көмөктөшүүчү зарыл шарттар жөнүндөгү илимий идеяларга көз каранды. Демек, социалдык кызматкердин камкордугу мектеп окуучуларынын муктаждыктары жана алардын ата-энелеринин мүмкүнчүлүктөрү, айрыкча баланын жүрүм-туруму жана билим берүү ишмердүүлүгү, теңтуштары жана тарбиячылар үчүн көйгөй жараткан учурларда, же ал материалдык жана социалдык жактан коргоого муктаж болуп турган учурда өтө керек. Мындай кырдаалдарда

социалдык кызматкер баланын тагдырындагы кыйынчылыктын белгилерин алдын алуу жана жоюу боюнча чараларды иштеп чыгуу боюнча иш-чаралардын катышуучусу болуп калат, билим берүү мекемеси менен үй-бүлөнүн, бала менен ортомчу жана байланышчы ролун өзүнө алат.

Социалдык кызматкер окуучулардын мектепке баруусунун динамикасы, окуудагы көрсөткүчтөрү, тобокелдик тобундагы, биринчи кезекте аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн окуучуларынын материалдык жана социалдык абалы, ошондой эле алардын курдаштары, мугалимдери жана ата-энелери менен болгон мамилесин толук билиши зарыл. Мугалимдер жакырчылыктын себептерин, окуучулардын девианттык же укук бузуучу жүрүм-турумун, ошондой эле алардын социалдык жактан начардыгынын башка белгилерин жоюуга умтулууга милдеттүү эмес. Социалдык кызматкер окуучулардын үй-бүлөлөрүн кыдырып, баланын мектептеги жана класстагы абалын, анын муктаждыктарын жана көйгөйлөрүн билип, ата-энелерди мектептин билим берүү мүмкүнчүлүктөрүн максималдуу түрдө пайдаланууга, мисалы, мектепте инсандар аралык мамилелерди түзүүгө үндөйт. Мектеп психологунун жардамы менен үй-бүлө, социалдык кызматкер тарабынан уюштурулган коомдук иштерге катышууга, эгерде бала иш-аракеттин ар кандай түрүнө өзгөчө жөндөмдүүлүктөрүн көрсөтсө, кошумча билим берүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланууга; материалдык жардам берүү шарттарын издөө- бул социалдык кызматкердин иши болуп саналат. Демек, мектептеги социалдык кызматкер балдарга жана мугалимдерге алардын жеке укуктарын коргоодо реалдуу, квалификациялуу, ар тараптуу жана өз убагында жардам көрсөтүү менен бирге мектеп администрациясынын, мугалимдердин, окуучулардын жана ата-энелердин, ошондой эле алар менен тышкы коомдук активдүү кызматташуусун уюштурууга багытталышы керек.

Колдонулган адабияттар тизмеси:

1. Фирсов М. В. История социальной работы. М.: Академический Проект, Трикста, 2014. 65 с.
2. Павленок П. Д. Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П. Д. Павленок. - М.: ИНФРА-М, 1999. - 368 с.
3. Аникеева О.А. Социальная работа в сфере образования: понятие, теория, практика// Проблемы образования и воспитания Вестник МГУС №2 (2) / 2007 С. 56-60.
4. Краснова, В.Г. Педагогические аспекты в социальной работе: учебное пособие / В.Г. Краснова. - Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2004. - 60 с.
5. Штинова, Г.Н. Социальная педагогика: учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Г.Н. Штинова, М.А. Галагузова, Ю.Н. Галагузова // под общ. ред. М.А. Галагузовой. - М.: ВЛАДОС, 2008. - 447 с.
6. Шевцова, Э. А. Социально-педагогическое исследование: проблема междисциплинарного синтеза. / Э.А. Шевцова, Е.В. Еремина. // Междисциплинарные исследования. Современное состояние и перспективы развития: сб. ст. Международ. научн. студенчес. конф-ции. - Екатеринбург: Изд-во «ИМПРУВ», 2016. С.162-168.

Автор жөнүндө маалымат: Апыкеева Н.И.-Социология жана социалдык иштер” кафедрасынын магистранты.

**ДИНИЙ ЭСКТРЕМИЗМДИН ЖАШАР АРАСЫНДА ЖАЙЫЛУУ
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОСОБЕННОСТИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ РЕЛИГИОЗНОГО ЭКСТРЕМИЗМА
СРЕДИ МОЛОДЕЖИ
FEATURES OF THE SPREAD OF RELIGIOUS EXTREMISM AMONG YOUNG
PEOPLE**

Аннотация: Жалпысынан экстремизмге жана өзгөчө диний, экстремизмге каршы туруу дүйнөлүк коомчулуктун бардык өлкөлөрүнүн улуттук коопсуздугун камсыз кылуучу укук коргоо органдарынын алдында турган актуалдуу милдеттердин бири болуп саналат. Макалада жаштардын, студенттердин арасында кандай жолдор менен диний экстремизмди таркатып жатканы жөнүндө сөз болот. Ошол себептен макалада жаштар арасында, анын ичинде Интернет аркылуу жайылган диний экстремизмдин түшүнүгүн, маңызын жана өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн жыйынтыктары берилген. Жаштар арасында диний экстремизмдин жайылышына каршы аракеттенүү тажрыйбасын изилдөө жана студенттик аудиторияда байкоо жүргүзүүдө алынган маалыматтарды талдоонун негизинде, ички мыйзамдарды жана экстремизмдин алдын алуу жолдорун өркүндөтүү зарыл деген тыянакка келди.

Аннотация: Противодействие экстремизму и религиозному экстремизму в частности является одной из актуальных задач, стоящих перед правоохранительными органами и органами, обеспечивающими национальную безопасность всех стран мирового сообщества. В статье излагается о путях усиления религиозного экстремизма среди молодежи и в том числе студенческой молодежи. По этой причине в статье представлены результаты исследования понятия, сущности и признаков религиозного экстремизма, распространяющегося среди молодежи, в том числе через Интернет. Изучение опыта противодействия распространению религиозного экстремизма среди молодежи и анализ данных, полученных в результате наблюдения в студенческой аудитории, позволило сделать вывод о необходимости совершенствования отечественного законодательства и способов предупреждения экстремизма.

Annotation: Countering extremism and religious extremism in particular is one of the urgent tasks facing law enforcement agencies and agencies that ensure the national security of all countries of the world community. The article describes ways to strengthen religious extremism among young people, including student youth. For this reason, the article presents the results of a study of the concept, essence, and signs of religious extremism that is spreading among young people, including through the Internet. The study of the experience of countering the spread of religious extremism among young people and the analysis of data obtained as a result of observation in the student audience led to the conclusion that it is necessary to improve domestic legislation and ways to prevent extremism.

Негизги сөздөр: экстремизм, саясий жана диний экстремизм, жаштар, таркатуу, алдын алуу.

Ключевые слова: экстремизм, религиозный экстремизм, молодежь, распространения, предотвращения.

Keywords: extremism, religious and political extremism, youth, spread, prevention.

Жаштар арасындагы экстремизмдин жайылуусу эң курч көйгөйлөрдүн бири. Экстремизм (латын тилинен *extremus* – ашынган) коомдук-саясий, максаттарга жетүү, «чектен чыккан» максатты көздөгөн, практика, иш-чара. Бардык мүмкүн болгон ыкмаларга ылайык мыйзамдарды мыйзамсыз колдонуу, тартип, адамдын жана жарандын укуктарына жана эркиндигине кол салуу түшүнүлөт[2]. Бүгүнкү күндө кылмыштуулуктун саны өсүүдө, зордук-зомбулуктун деңгээли жогорулап, анын мүнөзү уламдан-улам уюшкандыкта болуп жатат. Жаштардын арасындагы экстремизминин басымдуу топтук мүнөзү, стихиялуулугу жана күтүлбөгөндүгү бул көрүнүштү өзгөчө коомдук коркунучка айландырууда. Жаштар өзгөчө социалдык-психологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болгон чоң социалдык-демографиялык топ катары каралат, жаштардын жүрүм-туруму, аң-сезими анын жаш өзгөчөлүгү менен аныкталат, ошондой эле алардын социалдык-экономикалык жана коомдук-саясий абалы эске алынышы керек. Кыргызстанда экстремизмге каршы күрөшүүнүн негизги жана маанилүү багыттарынын бири болуп анын алдын алуу – экстремисттик көрүнүштөргө каршы туруу боюнча түшүндүрүү жана профилактикалык иштер болуп саналат. Эгерде “диний экстремизмди алып көрсөк – ал ар кандай диний уюмдарга жана конфессияларга, топторго таандык болгон белгилүү бир диний идеологияга жана иш-аракеттерге негизделген, чечмелөөдө өтө радикалдык жана фундаменталдык көз караштарды кармануу менен айырмаланган экстремизмдин бир түрү. белгилүү бир догманын өкүлдөрү, алар коомдогу диний салттар менен элдешкис карама-каршылыкка (анын ичинде физикалык зомбулукту ар тараптуу колдонуу, бийликти күч менен басып алуу, мамлекеттик түзүлүштү күч менен өзгөртүү) кошулууга умтулушат”[1]. Бул көйгөй өзгөчө актуалдуу жана өсүп келе жаткан муундун арасында түшүндүрүү иштерин жүргүзүп туруу керек экендигинен кабар берет. Экстремисттик көрүнүштөргө каршы натыйжалуу күрөш, аларды пайда кылуучу себептерди жоюу жана экстремисттик ишти жоюуга көмөктөшүү боюнча максаттуу иш болмоюнча мүмкүн эмес. Экстремизмге жана терроризмге каршы күрөш бардык мамлекеттерде коомдук түзүмдөрдүн жана мамлекеттин өз ара аракеттенүүсүз натыйжалуу боло албайт. Өнөктөштүк гана дүйнө жүзү боюнча келе жаткан коркунучка каршы тура алат. Бул иштерди уюштурууда өзгөчө роль үй-бүлөгө, бардык окуу жайларга, жалпыга маалымдоо каражаттарына, салттуу диний уюмдарга, маданий, илимий уюмдарга берилет. Жаштарды тарбиялоо процесси экстремизмдин жана терроризмдин алдын алууга багытталган жаштар менен иштөөнүн колдонулуп жаткан ыкмалары жетиштүү деңгээлде эффективдүү болбой жатат. Кыргызстандагы диний кырдаал төмөнкү документтер менен жөнгө салынат: Кыргыз Республикасынын 2008-жылдын 31-декабрда кабыл алынган дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдары жөнүндөгү мыйзамы[3], 2021-2026-жылдарга КР диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын концепциясы [4]. Кыргыз Республикасынын 2009-жылдын 31-июлда кабыл алынган «Жаштар саясатынын негизги өзөгү»[5], 2020-2030-жылдарга карата кабыл алынган Кыргыз Республикасынын “Мамлекеттик жаштар саясатынын концепциясы”[6]. Экстремизмге жана анын ашынган көрүнүшү – терроризмге каршы күрөш бардык мамлекеттердин артыкчылыктуу милдети болуп

калышы керек. Терроризм мамлекеттин душманы, ошондуктан дүйнөнүн дээрлик бардык өлкөлөрү ага каршы согуш жарыялашкан. Бири-бирибизге сабырдуулук гана өзүбүздү башка адамдын ордуна коюуга жардам берет. Ал эми жаштарга өз сезимдерин жана тажрыйбасын чыр-чатаксыз жана зордук-зомбулуксуз билдирүү менен экстремалдык кырдаалдардан чыгууга жардам берет. Элге, өзгөчө жаштарга, мектеп окуучуларына билим берүү жана башка элдердин каада-салты, маданияты тууралуу билимдерди жайылтуу, билим берүү мекемелеринде тиешелүү толеранттуулук сабактарын өткөрүү менен экстремизмдин алдын алууда бул эң башкысы болушу керек. Улуттук ынтымактын, толеранттуулуктун жана өз ара түшүнүшүү атмосферасын түзүүчү жалпы аракеттер гана коомдо, анын ичинде жаштар арасында экстремизмди жок кылуу, кутулуу үчүн кубаттуу аянтча болуп калат. Экстремизмге жана терроризмге каршы багытталган чараларды көрүүдөн мурун «терроризм» түшүнүгүн аныктап алуу зарыл. Учурда Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында тыюу салынган радикалдык көз караштагы уюмдар тарабынан жаштардын арасында өзүлөрүнүн катарына тартуу иштери боюнча фактлар бар. . Экстремисттик уюмдардын мүчөлөрү чет элдик теологиялык борборлордун бүтүрүүчүлөрү болуп саналат, алар ал жактан дин, тагыраак айтканда, радикал ислам боюнча билим алышат. Демек, адамды экстремизм жолуна түшүүгө эмне түртүшү мүмкүн? Бул кылмыштарга ким көбүрөөк жакын? Радикалдуу уюмдун мүчөсүнүн психологиялык портрети бул курч суроолорго жооп берүүгө жардам берет. Психолог М.В. Вершинин «Деструктивдүү жана террористтик (радикалдык) топтордун мүчөлөрүнүн психологиялык мүнөздөмөлөрү»[7] деген макаласында: төмөнкүдөй социалдык-психологиялык мүнөздөмөлөрдү берген, террористтик уюмга кошулган адамдарда кескин өзгөрүүлөр болот, адам белгилүү бир социалдык топко кирүүдөн баш тартат, элден обочо жүрөт, андай адамдар жер астындагы, аркы дүйнө жашоосу жөнүндө көп сүйлөйт. Булар көбүнчө асоциалдык үй-бүлөлөрдөн чыккан адамдар. Көбүнчө мындай ахывалга адеп-ахлактык жана интеллектуалдык жактан жетилбегендиктен жана жаштар көбүрөөк кабылып калат. Радикалдык улутчулдук, социалисттик же диний идеяларды оңой кабыл алышат. Көбүнчө жаштар ИГИЛ сыяктуу тоталитардык (террордук) уюмдарга, «Аум Синрикё» сыяктуу идеологиялык секталарга же «Жабхат ан-Нусра» сыяктуу өңдүү диний радикалдык уюмдарга тартылышат. Террордук же диний-сектанттык уюмдарда көпкө болуу интенсивдүү психологиялык процесстен улам аң-сезимдин өзгөрүшүнө алып келет. Уюмдун идеологиясы жана анын максаттары менен сугарылган адам көзгө көрүнбөгөн, бирок туруктуу психологиялык басымдын атмосферасында болуу менен уюмдун тил алчаак куралына айланат [9]. Албетте, терроризм менен кантип күрөшүү керек деген суроо туулат. Бүгүнкү күндө, тилекке каршы, экстремизмдин жана терроризмдин алдын алууга багытталган жаштар менен иштөөнүн колдонуудагы ыкмалары жетиштүү деңгээлде эффективдүү эмес. С. Жунушованын пикири боюнча, Кыргызстандагы жаштардын ар кандай топтору экстремизминин проблемасы анын өнүгүү темпи боюнча жакынкы келечекте кылмыштуулуктун статистикасында алдыңкы орунга чыгышы мүмкүн, ошондуктан бул маселени чечүү үчүн бир катар жалпы жана атайын чараларды көрүү керек [8], дин коомдо өзгөчө социалдык институт катары бүгүнкү күндө ар кандай карама-каршылыктарга туш болууда. Бүгүнкү күндө биздин өлкөдө жаштардын экстремизмине каршы күрөштүн артыкчылыктануу багыты, биринчи кезекте, алардын пайда болушуна шарт түзгөн себептерди жана шарттарды жоюуга тийиш. Девианттык жүрүм-турум, алардын ичинен азыркы учурда эң актуалдуу болуп үй-бүлөнүн беделинин кулашы жана

үй-бүлөлүк дисфункция, коомдун руханий жана адеп-ахлактык ориентациясынын жоголушу, зордук-зомбулукка, баңгиликке, жек көрүүчүлүккө жана баюуга чакырыктарга үгүттөө болуп саналат. Мунун баары жаштар арасында ачууланууну, сабырсыздыкты, нааразычылыкты жана агрессианы пайда кылат. Биринчи кезекте баланын психикасынын жана бүтүндөй инсанынын калыптанышынын алгачкы этаптарына көңүл буруу зарыл. Социологдор менен психологдор өспүрүмдүн аң-сезиминин калыптанышына үй-бүлө, көчө жана мектеп түздөн-түз үч негизги факторлор катары таасир этет деген бүтүмгө келишкен. Мунун негизинде жок дегенде биринин оң таасирин күчөтүү керек. Үй-бүлө - бул жакын, тектеш адамдардын жабык микрокоомчулугу да таасир этет. Ошентип, балдарды тарбиялоо жана толеранттуу өз ара аракеттенүү, башкаларды сыйлоо жана коомдук пайдалуу багыт баалуулуктарын калыптандыруу биринчи кезекте ата-энелердин, туугандардын, андан кийин гана мектептин, коомдун жана мамлекеттин милдети. Үй-бүлөнүн дисфункциясы, ата-энелердин антисоциалдык жүрүм-туруму жана балдардын көзөмөлсүз жүрүм-туруму эрте кылмыштуулукка алып келет. Албетте, азыр өлкөдөгү демографиялык абалды, үй-бүлөнүн социалдык абалын жакшыртуу, ишке орноштуруу, үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыркагандарды психологиялык жактан колдоо жаатындагы иштерди активдештирүү зарыл. Толеранттуулукту жана улуттар аралык баарлашуу маданиятын тарбиялоо процессинин маанилүү куралы коомдук уюмдар, кызыкчылык клубдары жана биринчи кезекте спорттук клубдар болушу керек. Бокс, күрөш, каратэ, дзюдо сыяктуу спорттун түрлөрү агрессианы тынчтык багытка багыттоого жөндөмдүү. Мындан тышкары мектепте психологиялык жардам көрсөтүү институтуна муктаждык бар, ал жерде психологдор өздөрү иштеген чөйрөнү объективдүү изилдеп, балдарга гана кеңеш бербестен, балдар менен баарлашууда тоскоолдуктарды жоюу боюнча педагогикалык жамааттын аракеттерин координациялоого тийиш. Ар кандай бийлик органдары тарабынан жасалган экстремисттик кылмыштардын деңгээлин төмөндөтүүгө таасир этүүчү чаралардын ар кандай комплекстерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Экстремизм жана сабырсыздыктын, расизмдин жана ксенофобиянын экстремалдык формаларынын ар кандай көрүнүштөрүнүн көйгөйлөрү менен алектенген федералдык, региондук жана аймактык деңгээлдеги илимий борборлордун тармагын түзүү жана өнүктүрүү зарыл. Улуттук саясат жана мамлекет менен диний бирикмелердин ортосундагы мамилелер боюнча биргелешкен иш-чараларды алып баруу.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Алиев А. К., Арухов З. С., Ханбабаев К. М. Религиозно-политический экстремизм и этноконфессиональная толерантность на Северном Кавказе. — М.: Наука, 2007. — 583 с.
2. Залужный, А. Г. Экстремизм: сущность и способы противодействия / А. Г. Залужный // Семейное право. - 2014. - № 12. - С. 89-91.
3. Кыргыз Республикасынын мыйзамы 2008-жылдын 31-декабры № 282 Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдары жөнүндө <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/202498>
4. 2021-2026-жылдарга КР диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын концепциясы. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/430711>
5. Закон КР «Об основах государственной молодежной политике» от 31 июля 2009 года № 256, г. Бишкек. [Электронный ресурс]// <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202686>

6. 2020-2030-жылдарга Жаштар саясатынын концепциясы
<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/157204>
7. Вершинин М.В. Психологические особенности членов деструктивных и террористических (радикальных) групп» [Электронный ресурс]. - URL: <http://bookap.info/socio-psy/verhi-nin/gl3.shtm> (дата обращения: 20.04.2023).
8. Жунушова С. О. Распространение радикального ислама в среде молодежи как угроза национальной безопасности Кыргызстана //Социология и общество: традиции и инновации в социальном развитии регионов. – 2020. – С. 915-923.
9. Фридинский С.Н. Молодежный экстремизм как особо опасная форма проявления экстремистской деятельности [Электронный ресурс] // Интернет-журнал. Обзор. НЦПТИ. - 2015. - № 5. - URL: <http://cyberleninka.ru/article> (дата обращения: 20.04.2023).

Автор жөнүндө маалымат: Молдосанова А.С. -Социология жана социалдык иштер” кафедрасынын магистранты.

УДК. 316.62

Кабылбекова Т.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Кабылбекова Т.А.

КНУ им. Ж. Баласагына

Kabybekova T.A.

KNU J. Balasagyn

**СОЦИАЛДЫК КЫЗМАТКЕРЛЕРДИН КЕСИПТИК ЧАРЧООСУН
КОРРЕКЦИЯЛОО ЖОЛДОРУ
ПУТИ КОРРЕКЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ УСТАЛОСТИ СОЦИАЛЬНЫХ
РАБОТНИКОВ
THE WAYS TO CORRECT PROFESSIONAL FATIGUE OF SOCIAL WORKERS**

Аннотация: Бул макалада социалдык кызматкердин кесиптик чарчоо, күйүп кетүү, соолуу көйгөйлөрүн болтурбоо, алдын алуу боюнча эмгек шарттарын түзүү каралып, анализденип чыкты. Макалада социалдык кызматкерлердин жумуш чөйрөсүнө да, кесибине да канааттануу деңгээли, аны менен кошо, коомдогу аярдуу катмарларга эффективдүү жардам берүү жолдору каралат. Ошондой эле, азыркы учурда социалдык кызматкерлердин кесиптик күйүп кетүүсүнүн ички, сырткы факторлоруна анализ жүргүзүлдү. Эмоционалдык, моралдык чарчоо коркунучу менен байланышкан көйгөлөрдү эске алуу жана эмгек шарттарын жакшыртуу сунуштары каралды.

Аннотация: В данной статье рассматривается и анализируется создание условий труда для преодоления и предотвращения проблем профессиональной усталости, эмоционального выгорания социального работника. В статье рассматривается уровень удовлетворенности социальных работников своей работой и профессией, а также способы эффективной помощи уязвимым слоям общества. Также проанализированы внутренние и внешние факторы профессионального выгорания социальных работников. Рассмотрены проблемы, связанные с риском эмоционально-морального утомления и предложения по улучшению условий труда.

Annotation: This article discusses and analyzes the creation of working conditions to overcome and prevent the problems of professional fatigue, and emotional burnout of a social

worker. The article examines the level of satisfaction of social workers with their work and profession, as well as ways to effectively help vulnerable sections of society. Also analyzed are internal and external factors of professional burnout of social workers. The problems associated with the risk of emotional and moral fatigue and proposals for improving working conditions are considered.

Негизги сөздөр: социалдык кызматкер, күйүп кетүү, соолуп калуу, моралдык, эмоционалдык чарчоо.

Ключевые слова: социальный работник, выгорание, моральное и эмоциональное , выгорания, усталость.

Keywords: social worker, burnout, burnout, morale and emotional exhaustion/

Негизинен социалдык кызматкерлер бардык муктаж болгондорго күнүмдүк турмушунда пайда болгон көйгөйлөрдү чечүүгө жана биринчи кезекте социалдык жактан корголбогон коомдун катмарларына ар кандай жардамдарды уюштурат. Алар майыптар, үй-бүлөлүк нормалдуу тарбиядан ажыраган балдар, психикасы бузулган адамдар, алкогольдук ичимдиктерге берилген, баңги заттарды колдонгон, СПИД менен ооругандар, ошондой эле девианттык жүрүм-туруму бар адамдарга жардам беришет.

Ошондуктан алардын жашоосу тынчсызданууну, көйгөйлөрдү жана бактысыздыкты бөлүшүп, башкаларга боорукер жана үмүт беришет. Демек, социалдык кызматтын өзгөчөлүгүн эске алсак, социалдык кызматкерлер дайыма стресстик кырдаалдарга туш болуусу, ошого байланыштуу алар иштен дайыма чарчап, илимий тил менен айтканда “соолуп калуу” синдрому менен мүнөздөлөт. “Кесиптик соолуп калуу”[1]- бул качан гана кесипкөй адам психикалык энергиясын жоготуп, психосоматикалык жактан дайыма чарчап, (алсырап), эмоционалдык чарчоо пайда болгондо, эч бир себепсиз тынчсыздануу, кыжырдануу пайда болгондо, өзүн-өзү сыйлоо сезими төмөн түшөт, акырында өзүнүн кесиптик ишинин маанисин түшүнүүнү жоголот. Бул деген сөз өзүнүн ишине кайдыгерлик менен мамиле кыла баштайт дегенди түшүндүрөт. Эң биринчи жолу күйүп кетүү (кесиптик соолуп калуу) терминин америкалык психолог, психиатр Х.Фреденбергер 1974-жылы илимий негиздеген. Анын айтымында реанимациядагы дени сак адамдардын психологиялык абалы жактан эмоционалдуу кардарлар (пациенттер) менен тыгыз байланышкан. Себеби алар оорулуу адамга жардам берип, кошо кайгырып жатып өзү дагы дайыма чарчоо абалында жүрөт[2]. Акыркы жылдарда Кыргызстанда жана ошондой эле постсоветтик өлкөлөрдө социалдык мекемелердин кызматкерлеринин психикалык саламаттыгын сактоо маселеси өзгөчө курч болуп калды. Калкка социалдык кызмат көрсөтүп иштеген социалдык кызматкерлер негизинен кризистик жана оор кырдаалда жардам сурап кайрылган адамдардын көйгөйлөрүнө биринчи кезекте туш болушат. Андай адамдардын саны өлкөдө жүздөп саналат. Ар биринин тагдыры, психологиясы ар башка. Ал эми социалдык кызматкер өзүнүн кардарына (клиентине) сунуш кыла турган эң жөнөкөй нерсе-бул жеке катышуу, түшүнүү, адамды кандай болсо, ошондой кабыл алуу. Байланыш көбүнчө кайрылгандар үчүн эң жеткиликтүү жана керектүү жардам берүү. Ар бир турмуштук оор шартка кабылган адам үчүн социалдык кызматкердин күч-кубаты талап кылынат.. Натыйжада адам (социалдык кызматкер) психикалык энергияны жоготот, психосоматикалык чарчоо (чаалыгуу), эмоционалдык чарчоо, жүйөлүү, жүйөсүз тынчсызданууга алып келет.

Белгилей кетчү нерсе, профессионалдык күйүп кетүү (соолуп калуу) боюнча изилдөөлөрдүн 50 жылдан ашык убакыттан бери бул көрүнүштүн жаңы жактарын ачып, мурунку билимдерди дагы жаңылантып келе жатат. Теориялык негизге көз чаптырсак, профессионалдык чарчоо ыктымалдуулугуна таасир этүүчү факторлор көп деп айтууга болот, алар психосоциалдык иш чөйрөсүн, социалдык-демографиялык/кесиптик мүнөздөмөлөрдү, жумуштан тышкаркы социалдык мамилелерди, жашоо образын жана инсандык өзгөчөлүктөрүн камтыйт. Башкача айтканда, адистин инсандыгы

профессионалдык күйүп кетүүнүн калыптанышынын факторлорунун бири болуп саналат. Биздин изилдөөбүздүн контекстинде күйүп кетүүнүн көп факторлук теориясы өтө маанилүү, анткени күйүп бул эмгекте көптөгөн суроолорго жооп алса болот. Бул теория 1970-жылдары америкалык изилдөөчүлөр К.Маслах жана С.Жексон тарабынан иштелип чыккан. Алар эмоционалдык күйүп кетүү феноменин тереңирээк изилдөөгө жана адистер тарабынан анын болушун сапаттуу диагноз жүргүзүүгө мүмкүндүк берүүчү маалыматтарды, фактыларды табууга аракет кылышкан. К.Маслах өзү да эмоционалдык күйүп калууга өзүнүн аныктамасын берет: “Соолуп калуу синдрому”, “күйүү” деген сөз – бул адамдын өз ишине кызыгууну, күйүүнү токтотот дегенди билдирет [3]. Бул абал жумуш ордунда узакка созулган стресске жана ашыкча күчкө жооп катары пайда болгон прогрессивдүү эмоционалдык чарчоо катары сүрөттөлөт. Аып карасак, постсоветтик аймактагы изилдөөчүлөр “кесиптик күйүп кетүү” термини негизинен социалдык чөйрөдөгү, өзгөчө жардамчы кесиптеги кызматкерлердин, атап айтканда, терс социалдык көрүнүштөр (четтөө, маргиналдык, социалдык терс көрүнүштөр) менен күрөшкөн адистердин кесиптик ишмердигинин деформациясынын жана бузулушунун мүнөздөмөсү катары аныкталат. Демек, жогорулатылган социалдык жоопкерчиликти алып жүргөн, алардын кесиптик милдеттери боорукердикти жана боорукердикти көрсөтүүнү камтыган (медициналык кызматкерлер, полиция кызматкерлери, психологдор, педагогдор, социалдык кызматкерлер) бул синдромго (ооруга) көп чалдыгып калышат. Бул көйгөйдү мазмундуу жактан талдоо маселелери, күйүп кетүүнүн статикалык жана динамикалык аспектилерин, профессионалдык күйүп кетүү, соолуп калуу синдромун жана алдын алуу ыкмалары В.И. Орел, В.В. Бойко, Е.Ю. Райкова, Н.Е. Водопьянова, Е.С. Старченкова, А.А. Рукавишников, Г.С. Никифоров өндүү окумуштуулар изилдешкен[4]. Ошентип кесиптик күйүп кетүү проблемасы негизинен медициналык-психиатриялык же психологиялык аспектиде көбүрөөк изилденет, медицина кызматкерлеринин жана мугалимдеринин күйүп кетүүсүн (соолуп калуусуна) изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулат. Заманбап саламаттыкты сактоо мекемелеринин кызматкерлеринин мисалында кесиптик чарчоону күчөткөн чет элдик маалыматтарга окшош уюштуруучулук факторлорду (саламаттык сактоо мекемелерин каржылоонун кыскарышы, кызмат орундарын айкалыштыруу менен байланышкан ашыкча иштөө жана технологиянын татаалдыгын жогорулатуу, эмгек акынын аздыгы жана бул үчүн жогорку жоопкерчилик менен айкалышкан) көрүнүштөр негизги факторлордон болуп эсептелинет[5]. Кесиптик чарчоо - бул социалдык чөйрөнүн кесиптеринде көрүнгөн, өнөкөт стресстин фонунда өнүккөн жана эмоционалдык-эргтик, мотивациялык, энергетикалык, социалдык-инсандык күчтөрдүн түгөнүшүнө алып келген күчөгөн физикалык, эмоционалдык, мотивациялык жана психикалык чарчоонун абалы болуп эсептелинет. Эми негизги симптомдоруна кайрылсак: кызматкерлер акырындык менен чарчоо абалына түшүп калышат, ошондуктан аны көзөмөлдөө кыйын. Кандай белгилерге көңүл буруу керек: Эгерде сиз иш планын жана ар кандай көрсөткүчтөрүн белгилесеңиз, анда кызматкер көп нерсени аткарбай койгонун оңой эле байкоого болот. Эгерде ошол эле кызматкер мындан беш жыл мурда өндүрүмдүү болсо, азыр өндүрүштүк көрсөткүчтөр бир кыйла төмөндөп кеткен. Жумушчу өтө чарчаган жана жүдөңкү көрүнөт. Когнитивдик функциялар (көңүл буруу, эс тутум) начарлап калган – ал жумуштан көп алаксып, көп убактысын социалдык тармактарда жана мобилдик телефондо өткөрөт, тынымсыз кофе-брейк же чай ичет. Бирок ошол эле учурда өзүнүн ден- соолугуна кам көрүүнү токтотот. Кызматкер буга чейин жактырган иштерди аткарууга кызыкдар эмес. Кайдыгерлик, жөн жерден кыжырлануу, коллегалары менен конфликтке бат эле түшүп кетет. Көбүнчө кесиптештери жана жетекчилери менен чыр-чатактар чыгып, алар жөнүндө жаман ойлорун айтат, сүйлөйт. Кызматкер эмгек тартибин такай бузуп, кечигип же эрте кетип кала баштайт. Жаңы долбоорлорду жана милдеттерди алуудан баш тартат. Ал эмгек милдеттеринин маанисиздигин сезет. Жеке жетишкендиктери, жетекчилердин мактоолору же сыйлыктары аны көбүрөөк иштөөгө түрткү бербейт. Кадимки эмгекчилдик менен жалкоолукту чаташтырбоо керек. Мисалы,

жуманын аягында адам чарчашы мүмкүн – анын иштөө көрсөткүчтөрү төмөндөйт, энергиясы түгөнөт. Бирок дүйшөмбү күнү ал кайра күч алып, жумушка чыгууга даяр. Башкача айтканда, анын ресурстары убактылуу түгөнүп, бирок мотивация жана эмгек милдеттерине болгон мамилеси сакталып калган. Ал эми жалкоолук карама-каршы жагдайда пайда болот - адамдын иштөөгө күчү жетсе дагы, бирок ага каалоо жана мотивация жок болгондо. Эмоционалдык күйүп кеткен учурда ал тапшырманы аткарууга мотивация, физикалык жана моралдык күчү такыр жок. Ал эми бул абал кыска дем алыштан кийин деле өзгөрбөйт. Эмне үчүн кызматкерлердин күйүп кетиши ошол инсан иштеген ишкана үчүн коркунучтуу? Эмоционалдык күйүп кетүү биринчи кезекте кызматкерлер үчүн эмес, ишкана (компания) үчүн көйгөй. Ишканада эмоционалдык жактан күйүп кеткен адам болсо, кесиптешине таасир этет. Психологдордун айтуусу боюнча терс эмоциялар командада тез тарай турганын белгилешет. Кызматкер өз ишин начар, сапатсыз аткарса, кемчилиги бар продукцияны кесиптешине өткөрүп берет, аны менен андан ары иштөөгө туура келет. Натыйжада, көрсөтүлгөн кызматтардын сапаты төмөндөйт. Же команда кесиптешинин тапшырмасын аткарышы керек. Өндүрүмсүз бир кызматкер компанияга (ишканага) толук иштегенден эки эсе кымбат турат. Алыстан иштөөнүн барган сайын популярдуулугу күйүп кетүүнүн жаңы себептерин жаратат. Мындай абалга алып келе турган ички жана тышкы факторлор бар. Мисалы, командадагы конфликт - бул тез таасир эте турган тышкы фактор. Ал эми ички факторлор – бул жүрүм-турум үлгүлөрү жана мүнөздөрдүн сапаттары, алар күйүп калууга ыңгайлашууну жаратат. Тышкы фактор: тар график, үзгүлтүксүз кошумча жүк, эмгек акыга нааразылык, жалпысынан эмгек акынын аздыгы, берилген тапшырмага толук тушүнүүгө жол бербөөчү катаал мөөнөттөр болуп саналат. Тапшырма түрү: адамга туура келбеген монотондуу иш, кесиптештер менен конфликт, жетекчиликтин кысымы, коллективде жараксыз, ички оор атмосфера.

Алыстан иштөөнүн кыйынчылыктары: адамдар эртеден кечке компьютердин алдында отурушат, кесиптештери менен негизинен мессенджер аркылуу баарлашышат. Үйдөн иштөө жумуш менен жеке убакыттын ортосундагы чектерди бүдөмүктөйт. Жакын адамдары жумушуна тоскоол болот, көңүл топтоо кыйын. Же, тескерисинче, жалгыздыкка, баарлашууга алып келет. Ички факторлор, ашыкча жоопкерчилик жүктөө, сиз муну кемчиликсиз же өз убагында аткарышыңыз керек деген талаптар коюлушу. Андан тышкары гиперемпатия: башка адамдарга (мисалы, кардарларга) эмпатия башкача айтканда берилүү менен мамиле кылуу адам өзүнүн оң энергиясын берип, башкалардын терс таасирин сиңире алат. Иш дайыма биринчи орунда турушу керек, ден соолук жана эс алуу маанилүүрөөк экенин белгилөө. Талыкпай иштөө, ийгиликтүү болуу, өзүн башкаларга көрсөтүү керек деген жүрүм-турум. Коркуу, кадыр-барктуу орунду жоготуу, бийликтин кысымына кабылуу. Эмгек милдеттерин аткаруу үчүн ички мотивациянын жоктугу: компаниянын миссиясы жана принциптери менен макулдашуу жок, кызматкер уюм үчүн өз эмгегинин баасын түшүнбөйт.

Кызматкерлердин профессионалдык жактан күйүп кетүүсүн алдын алуу, анын кесепеттери менен күрөшүүгө караганда, күйүп кетүүнүн алдын алуу алда канча оңой. Ошондуктан, кесиптик күйүп кетүүнүн алдын алуу маанилүү. Ар кандай чөйрөлөрдө кызматкерлердин канааттануусун жакшыртуу үчүн комплекстүү жүргүзүү керек. Ошондуктан ишканада (компанияда) кошумча иштөө эрежелерин орнотунуз – мисалы, бардыгы кеңседен кечки саат 19:00гө чейин чыгып кетишет, ал эми дем алыш күндөрү кызматкерлер кардарлардан чалууларды кабыл алышпайт. Ар бир кызматкердин иш жүгүн текшерүү - милдеттерди бирдей жана кызмат ордуна ылайык бөлүштүрүү. Мессенджерлерде жолугушуулардын, чалуулардын жана кат жазышуулардын санын чектөө - алар концентрацияны азайтат жана тапшырмаларды аткарууга убакытты көбөйтөт. Кол астындагылар эс алуусун текшериниз - жылына бир жолудан кем эмес, ар бир адам эс алат жана өтө зарыл болбосо, дем алыш күндөрү кеңсеге барбайт. Ыңгайлуу эмгек шарттарын түзүү - мисалы, жумуш орундарын, эс алуу жайларын теннис үстөлү

менен жабдуу, унаа токтотуучу жай, кофе машинасын орнотуу, бекер түшкү тамакка заказ кылуу. Команда куруу иш-чараларын өткөрүү (команда түзүү) - мисалы, бизнес оюндары (онлайн режиминде өткөрүлүшү мүмкүн), талаа сапарлары, корпоративдик кечелер. Кантип команданы бириктирүү керек →

Тышкы мотивация системасы жөнүндө ойлонуп көрүңүз - бул материалдык (сыйлык) жана материалдык эмес (рейтинг, мактоо) болушу мүмкүн. Команданын ички мотивациясынын үстүндө иштөө - мисалы, кызматкерлерге компаниянын миссиясын жана анын максаттарын эскертип, жалпы максатка жетүү үчүн ар бир кызматкердин баалуулугун баса белгилейт.

Кызматкерлердин эмоционалдык абалына үзгүлтүксүз баа берүү (тесттер жана сурамжылоолор). Психологду жалдап, үзгүлтүксүз консультацияларды пландаштырып туруу абзел. Кызматкерлерди күйүп кетүү, (соолуп калуу) жөнүндө дайыма эскертип, айтып туруу керек, ошондой мезгилде кызматкерлер аны билип, өз убагында чара көрө алышат.

Бул иш-чаралар жана башка ден соолукту чыңдоо программасынын иш-чаралары кызматкерлердин арасында стресс деңгээлин төмөндөтүүгө жана ошону менен күйүп кетүүнүн алдын алууга жардам берет.

Колдонулган адабияттар тизмеси:

1. Багнетова Е.А., Шарифуллина Е.Р. Профессиональные риски педагогической среды // Фундаментальные исследования. 2013. № 1, ч. 1. С. 27–31.
2. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром «выгорания»: диагностика и профилактика. СПб.: Питер, 2008. 216 с
3. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. СПб.: Питер, 2005. 336 с.: ил. (Практическая психология).
4. Водопьянова Н., Старченкова Е. «Синдром выгорания», 2-е изд: Питер;Спб; 2008
5. Козин В., Агибалова Т. Синдром “эмоционального выгорания”: происхождение, теории, профилактика, перспективы изучения// Неврологический вестник 2013. XLV, вып. 2. С. 44-52.
6. Полунина Н.В., Нестеренко Е.И., Мадянова В.В. Инновационная деятельность лечебно-профилактических учреждений, ее эффективность и влияние на состояние здоровья врачей // Профилактика заболеваний и укрепление здоровья. М.: Медиа-Сфера, 2002. № 4. С. 3–8.

Автор жөнүндө маалымат: Апыкеева Н.И.-Социология жана социалдык иштер”
кафедрасынын магистранты.

Беккулова С.Т.

И.Арабаев атындагы КМУ

Беккулова С.Т.

КГУ им. И.Арабаева

Bekkulova S. T.

Ishenaly Arabaev Kyrgyz State University

**ЗАМАНБАП ШАРТТА ҮЧ ТИЛДЕ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН БАГЫТТАРЫ
НАПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ НА ТРЕХЪЯЗЫЧИЕ В СОВРЕМЕННЫХ
УСЛОВИЯХ**

DIRECTIONS OF EDUCATION FOR TRILINGUALISM IN MODERN CONDITIONS

Аннотация: Макалада филологиялык билим берүүнү изилдөөнүн айрым аспектилерине сереп салынып, билим берүү тутумун бирдиктүү кабыл алууга жардам берет. Филологиялык билим берүү экинчи чет тилин окутуу методикасынын натыйжалуулугунун көрсөткүчү талданат. Иштин алкагында үч тилдүүлүк методологиясынын негизинде экинчи чет тилин өздөштүрүүнүн натыйжалуу процессине өбөлгө түзгөн мындай педагогикалык шарттарды аныктоо боюнча милдеттер чечилет; окутуу-таанып билүү ишинин структуралык жана мазмундук компоненттеринин ар кандай классификацияларын талдоо сунушталат;

Аннотация: В статье дается обзор некоторых аспектов изучения филологического образования, способствующая целостному восприятию системы образования. Филологическое образование анализируется показатель эффективности методики преподавания второго иностранного языка. В рамках работы решаются задачи по определению таких педагогических условий, которые способствуют эффективному процессу овладения вторым иностранным языком на основе методологии трех языках; представлен анализ различных классификаций структурных и содержательных компонентов учебно-познавательной деятельности;

Annotation: The article provides an overview of some aspects of the study of philological education, contributing to the holistic perception of the education system. Philological education an indicator of the effectiveness of the methodology of teaching a second foreign language is analyzed. Within the framework of the work, tasks are solved to determine such pedagogical conditions that contribute to the effective process of mastering a second foreign language based on the methodology of trilingualism; an analysis of various classifications of structural and content components of educational and cognitive activity is presented;

Негизги сөздөр: үч тилдүүлүк, филологиялык билим берүү, окуу-таанып билүү иш-аракеттери, филологиялык өзгөчөлүктөрү лингвистикалык методология. талдоо, контекст.

Ключевые слова: трехязычие, филологического образования, учебно-познавательной деятельности, филологических особенности лингвистическая методология. анализ, контекст.

Keywords: trilingualism, philological education, educational and cognitive activity, philological features linguistic methodology. analysis, context.

Филологическое образование в отличие от языкового и лингвистического образования является более широким понятием и включает в себя не только обучение языку и культуре, но также и ряду других гуманитарных аспектов, способствующих духовному развитию личности и критическому мышлению. Традиционно филологическое образование в высшей школе рассматривается как профессиональное, которое предполагает подготовку специалистов-филологов.

С этой точки зрения, на современном этапе в профессиональном филологическом образовании можно выделить ряд тенденций: тенденция расширения функциональной сферы языка, при которой происходит рассмотрение языка не только как средства коммуникации, но и как феномена культуры, в котором отражаются духовные ценности и национальные особенности (6), тенденция непрерывности филологического образования, которая помогает поддерживать и развивать квалификацию специалиста (2), и тенденция интеграции филологического образования, способствующая целостному восприятию системы образования. Анализ существующих в науке интерпретаций позволяет сделать вывод о том, что филология — это не отдельная наука, а область знания, объединяющая целый ряд различных наук, общая цель которых — познание духовных достижений человеческого общества посредством изучения языка, на котором создаются те или иные произведения, и культуры, без знания которой невозможно полное понимание значения этих произведений.

Таким образом, цель филологического образования — формирование широкого спектра гуманитарных знаний, а также навыков и умений работы с текстом. Эти знания, навыки и умения, а также определенные качества личности составляют филологическую компетенцию, формирование которой становится успешней при четком определении ее сути. Овладение языком начинается с рождения и продолжается на протяжении всей начальной школы и за ее пределами. Ребенок приходит в школу со значительной словесной поддержкой. Этот процесс изучения языка неразрывно связан с растущими знаниями о мире.

Таким образом, язык также является центральным фактором в расширении концептуальных рамок и объема знаний ребенка.

Большая часть языкового опыта ребенка происходит благодаря языковой деятельности, в которой проходит большая часть его обучения, как в школе, так и вне ее. В психологии ребенка, прежде чем изучать другой язык, формируется первый родной язык. Родной язык является основой для развития интеллекта человека, формирования его морального облика и эмоционального самосознания, формирования творческой личности, способной создавать материальные и духовные ценности. Полное понимание родного языка в сочетании с существенными элементами этнической культуры развивает в сознании человека потребность знать общие и отличительные черты в культурологических исследованиях своего народа и других генетически родственных этнических объединений, союзов. Каждая страна имеет свой собственный язык и национальную культуру.

Как вы знаете, государственный язык является обязательным языком в общеобразовательных, средних специальных и высших учебных заведениях, детских садах. Государственным языком Кыргызской Республики является кыргызский язык. Он

получил государственный статус 23 сентября 1989 года, а русский был объявлен официальным языком государства. В настоящее время обучение в учебных заведениях Кыргызстана ведется на кыргызском и русском языках.

Сегодня, в связи с процессами глобализации и интеграции в мультикультурном обществе, особое значение приобретает способность понимать других и быть терпимым к культурному, в том числе языковому, разнообразию современного мира. Раннее знакомство со вторым языком (русским), а также с третьим языком (английским) и отраженной в нем культурой рассматривается как "инвестиция" в будущее благополучие ребенка. В отличие от взрослого, который во время обучения непроизвольно "навязывает" новый язык привычной языковой системе, уже существующей в его голове, ребенок просто одновременно разрабатывает три новые для него языковые схемы.

Проблеме разработки педагогических условий для использования трехязычия в качестве методического приема в контексте формирования учебно-познавательной активности учащихся при обучении второму иностранному языку на средней ступени общеобразовательных школ Кыргызской Республики. Актуальность данной работы продиктована тенденцией современного общества к интеграции и глобализации и обоснована требованиями Кыргызского государственного стандарта основного общего образования.

В рамках исследования определяется и анализируется показатель эффективности методики преподавания второго иностранного языка. В рамках работы решаются задачи по определению таких педагогических условий, которые способствуют эффективному процессу овладения вторым иностранным языком на основе методологии трехязычия; представлен анализ различных классификаций структурных и содержательных компонентов учебно-познавательной деятельности; определены особенности структурно-содержательных компонентов учебно-познавательной деятельности студентов под влиянием оптимизирующего потенциала трехязычия. Основными результатами являются классификация педагогических условий организации учебно-познавательной деятельности в условиях методологии трехязычия.

В результате проведенного исследования в качестве основных компонентов учебно-познавательной деятельности выделены следующие: мотивационно-целевой, содержательно-операционный, контрольно-оценочный. Акцентируется внимание на том, что эти компоненты соотносятся с педагогическими условиями организации учебно-познавательной деятельности учащихся в условиях методологии трехязычия на базе среднего звена общеобразовательной школы. Представляется возможным использовать обоснованные теоретические данные и полученные эмпирические материалы при обучении второму иностранному языку в общеобразовательной школе, поскольку практическая значимость проблемы преподавания нескольких (двух) иностранных языков в период глобализации и интеграции представляется чрезвычайно актуальной и требует дальнейших исследований

В филологических образование создать возможность для каждого ребенка развивать свои способности, широко взаимодействовать с миром, активно практиковаться в различных видах деятельности и творчески самореализовываться в трехязычной образовательной среде. Оригинальность созданной программы заключается в компонентах, которые можно свободно пополнять, выбирая темы программы, формы, средства и методы работы с учетом индивидуальных и языковых особенностей развития детей. Участие кыргызского, русского и английского языков в формировании и развитие

ребенка, а также трехязычные модели школьного образования делают Программу уникальной и социально востребованной в Кыргызской Республике.

Это исследование определяет содержание и организацию образовательной деятельности детей младшего школьного возраста и направлен на развитие самостоятельности, познавательной и коммуникативной активности, социальной уверенности и ценностных ориентаций, которые определяют поведение, деятельность и отношение ребенка к миру.

Содержание исследования включает в себя набор образовательных направлений, обеспечивающих разностороннее развитие личности детей в различных видах общения и деятельности с учетом их возраста, индивидуальных психологических и физиологических особенностей по основным направлениям

- социально-коммуникативный, когнитивный, речевой, художественно-эстетический, физический.

Исходя из цели, формируются следующие задачи:

1. Раскрытие и развитие индивидуальности каждого ребенка в трехязычной среде;
2. Развитие познавательной активности детей, овладение средствами и методами познания, обогащение опыта деятельности и представлений об окружающей среде;
3. Воспитание инициативы, независимости и развитие стремления к самоутверждению и самовыражению;
4. Укрепление дружеских отношений между детьми и дружеских отношений в совместных делах;
5. Развитие творческих проявлений и воображения в художественной, визуальной и игровой деятельности;
6. Знакомство ребенка с культурой своей страны и воспитание уважения к другим народам и культурам посредством погружения в языковую среду;
7. Овладение детьми набором языковых единиц и способность понимать речь носителей языка;
8. Анализ и выбор оптимальных методов, средств и технологий для воспитания и обучения детей.

Раннее изучение иностранного языка создает прекрасные возможности для пробуждения интереса к языковому и культурному разнообразию мира, уважения к языкам и культурам других народов, а также способствует развитию коммуникативного речевого акта. Роль иностранного языка на ранней стадии образования особенно неопределима с точки зрения развития. “Образовательная ценность иностранных языков заключается в развитии умственных способностей детей, в развитии филологического образования путем сравнения языков, тщательного изучения структуры иностранного языка” (Л.В. Щерба). Язык для ребенка - это, прежде всего, средство развития, получения знаний и образования. Иностранный язык на раннем этапе рассматривается как средство формирования интеллекта ребенка и развития его способностей; как средство осознания собственного "я" и самовыражения; средство социального взаимодействия, с помощью которого ребенок осваивает социальный мир (И.А. Зимняя).

В психологии студента существуют барьеры, которые не позволяют ему достичь своей цели, выявляются коммуникативные барьеры. Эмоциональный механизм этих препятствий проявляется в отсутствии эмпатии - когнитивной осведомленности и понимания значений явлений и ситуаций, представленных в элементах этнокультуры, в недостаточной гибкости межличностных социальных установок. Мы не должны отрицать

семантические барьеры, которые создают определенные трудности в процессе общения. Поэтому, прежде всего, необходимо повысить уровень развития моральной мотивации личности. Развитие морали - это психологический процесс в сознании индивида, посредством которого ребенок уже начинает принимать или отвергать нормы добра или зла в обществе. В этом большая роль отводится учителю, его творческому подходу к обучению детей родному языку, его лингводидактическим и культурологическим аспектам как средству познания материальной и духовной реальности. Основной методологической базой послужили труды по педагогике и психологии И.А. Зимни, М. Ципро, Е.А. Ганина, Н.В. Литонина, А.И. Забалуева, А.В. Хуторский, А.В. Рубцова, Д.Б. Эльконина, Т.И. Шамова, И.Ф. Харламова, А.К. Маркова, А.Б. Орлова, Шредер С.Р., Биггс Дж. Б. и др.

На основе анализа научно-педагогической литературы по понятиям "образовательный процесс" и "трехязычие" мы выделили основные структурные и содержательные компоненты педагогических условий и учебно-познавательной деятельности как ее продукта, разработали и обосновали педагогические условия организации учебно-познавательной С каждым годом в мире стирается все больше и больше границ. Итак, теперь больше не обязательно родиться в столице или жить за границей, чтобы работать в компании с мировой репутацией - достаточно знать язык и обладать соответствующими навыками. Чтобы быть конкурентоспособным на рынке труда, необходимо не только обладать навыками по специальности, но и грамотно общаться с людьми из других стран, как устно, так и письменно. Общение также приобрело глобальные форматы, и теперь лучший друг ребенка может жить на другом конце света, но это совершенно не помешает их культурному обмену.

В новых реалиях прогрессивные родители задались вопросом, как научить ребенка большому количеству языков за более короткий промежуток времени? Трехязычная программа стала оптимальным образовательным решением в этом случае. Сейчас первая IT-школа Кыргызской Республики "Келечек МИТ" внедряет инновационную методологию в преподавании языков.

Трехязычный исследование способ обучения, при котором одновременно преподаются три языка. Трехязычный - это человек, который говорит на трех языках и способен использовать их в зависимости от ситуации и от того, с кем он общается. В контексте нашего исследования нас интересует проблема формирования и развития субординативного и координационного трехязычия. При субординативном трехязычии навыки в системе вторичного языка занимают подчиненное положение по сравнению с аналогичными речевыми механизмами родного языка. С помощью coordinative достигается совершенство на двух языках. Критериями являются соотношение речевых характеристик родного, второго и промежуточных языков, таких как темп речи, фактическая артикуляция, содержание, выразительность, отсутствие нарушений языковой системы, норм и употребления.

В школе Келечек МИТ эта программа включает углубленное изучение кыргызского, русского и английского языков в контексте культуры, повседневной жизни и практики в разговорной речи и в процессе чтения. Преимущество этой программы в том, что здесь нет внезапных всплывающих тем и бездумного запоминания фраз. Программа сбалансирована и охватывает социальные, культурные и коммуникативные особенности каждого из изучаемых языков. Чтобы обеспечить качество мыслительных процессов ребенка в условиях трехязычного развития, необходимы специальные меры по переводу

информации из кратковременной памяти, объем которой высок у современных детей, в долговременную память. В то же время полноценное формирование речевой деятельности становится чрезвычайно важным как условие эффективной социализации и общения. Предоставление ребенку возможности использовать оба языка в образовательной деятельности.

В то же время использование речевых незнакомыми детям при формировании когнитивных навыков должны быть, во-первых, повторяющиеся ситуации действительности (например, режимные моменты), а во-вторых, предметно-практические ситуации с контролируемым комментированием, а также с использованием других форм общения. В этом случае слово сначала вводится в адекватной ситуации и повторяется несколько раз в различных условиях.

С первого класса ребенок не просто учит, но и интересуется происходящим. Что будет знать ребенок, обучающийся по трехязычной программе? Программа состоит из трех компонентов:

- на кыргызском языке - 30%;
- на русском языке - 30%;
- на английском языке - 40%.

Наши дети будут изучать три языка: кыргызский, русский и английский, который включен в другие предметы программы. Родиноведение, кыргызский язык и культурные особенности своей страны ребенок будет сдавать на кыргызском языке, а ИТ-компетенции - на английском. Основные общеобразовательные предметы останутся на русском языке.

Изучение трехязычия имеет хорошо документированные преимущества. Во-первых, знание трех языков улучшает когнитивные способности и здоровье мозга, поскольку изучение нового языка, по сути, “тренирует” мозг. Это также связано с лучшей успеваемостью в школе и просто способствует повышению осведомленности о глобальной культуре. Также общеизвестно, что дети, как правило, усваивают языки быстрее, чем взрослые. Дети лучше справляются с “неявным обучением” — изучением языка или информации, а не в традиционной классной обстановке. Если они окружены трехязычием, это также помогает в овладении языком: чтобы выжить в социальной среде, дети с большей вероятностью используют трехязычие, чтобы завести друзей и “вписаться”. Таким образом, нахождение в среде, где регулярно говорят на трех разных языках, гораздо лучше настраивает детей на успех в жизни, чем если бы их там не было. Обучая детей трем языкам - кыргызскому, русскому и английскому - они станут всесторонне развитыми, знающими культуру взрослыми. Те, кто говорит на трех языках, также, как правило, имеют лучшие возможности трудоустройства по всему миру, поскольку это становится навыком, который ищут все больше и больше работодателей. Преимущество этой программы в том, что в ней нет внезапно всплывающих тем и бездумного запоминания фраз. Все интегрируется в жизнь за пределами школы. Кроме того, для большего интереса тематические месяцы проходят через всю программу по разным направлениям: семья, культура, путешествия, спорт и т.д. На всех уроках на разных языках ученик будет рассматривать одну из этих тем в течение целого месяца, чтобы сформировать свои собственные мысли о ней.

В образовательном комплексе “Келечек МИТ” учащиеся знакомятся со всеми тремя языками, начиная с 1-го класса, что является важным периодом в их когнитивном и

социальном развитии. Благодаря своей способности усваивать информацию они могут легко овладеть всеми тремя языками без особого формального обучения. Изучение языка - это гораздо больше, чем просто знание значения иностранных слов - это также возможность узнать о людях, которые говорят на этом языке, и их культуре. Это шанс понять кого-то другого и посмотреть на мир другими глазами. Это открывает дверь к потенциальной дружбе или отношениям, которые можно лелеять долгие годы. Родители могут выбрать, куда пойдет их ребенок - в класс с трехязычной системой обучения или в общеобразовательный класс. В эпоху глобализации система трехязычного образования во всемирно известных странах Канаде, Финляндии и Европе получила развитие трехязычного образования не только в университетах, но и в школах и детских садах. Причина, по которой мы пересматриваем наши исследования по этой теме, заключается в том, что это новое направление для Кыргызской Республики. В школах Российской Федерации насчитывается более 700 школ Центральной Азии из Казахстана и более 100 школ Узбекистана с трехязычным образованием. Общее образование в Кыргызстане преподается на кыргызском и русском языках, наших официальных языках. В настоящее время только в частном образовательном комплексе "Келечек МИТ" в столице Бишкеке существует 3 класса трехязычного образования в начальной школе. В нашем эксперименте такая система обучения позволяет ребенку быстро развиваться и рано формировать мировоззрение. Это связано с тем, что учащиеся изучают кыргызский, русский и английский языки на предметных уроках. Это условие не предусмотрено в общеобразовательных школах. Предотвращения изучения языка путем преподавания только гуманитарных дисциплин недостаточно для улучшения изучения языка ребенком. В городских школах действует двуязычная система образования, в то время как в региональных школах преподавание ведется только на кыргызском языке. Мы считаем, что сегодня это узкая среда для развития ребенка. В трехязычном образовании трехязычие может развить сознание, навыки, способности и интересы молодого поколения к изучению языков не только на одном языке, но и на трех языках. Сегодняшнее молодое поколение не может ограничиваться одним или двумя языками. Это потому, что каждый интеллигентный родитель хочет, чтобы его ребенок знал много языков и получил образование в ведущих университетах мира. Это современное требование. Язык - это первый инструмент для роста ребенка и познания мира.

Как можно сделать трехязычное обучение более эффективным с помощью новых психологических и социальных исследований? Наша цель - продолжить наши исследования в Польше, использовать программы трехязычного образования в системе образования развитых стран, преодолеть трудности изучения языков, предложить простые способы преподавания в системе образования, использовать в высших учебных заведениях, школах и детских садах Кыргызстана. Также улучшайте способность к изучению языков в соответствии с психологическим возрастом интеллекта, создавайте условия для развития их способности к изучению языков, предлагайте легкую и благоприятную среду обучения. Согласно плану Министерства образования и науки Кыргызской Республики, трехязычное образование будет предоставляться в 2026-2030 годах. Министерство образования также планирует внедрить трехязычную систему. Уже сейчас идея о том, что трехязычие является неотъемлемой характеристикой, формирующей у студентов способность принимать современный мир была введена в концепцию развития образования. По прогнозам Министерства образования и науки Кыргызской Республики, в систему образования будут внедрены трехязычные

программы с обязательным присутствием английского языка. Мы уверены, что наше исследование станет одним из самых актуальных и полезных проектов в области образования в нашей стране.

Список использованной литературы:

1. Барышников Н.В. Дидактическое трехязычие. [Текст] // Теоретическая и экспериментальная лингводидактика (сборник статей). Пятигорск, 2003.-с.6-15
2. Власов В. А. Характеристики многоязычной аудитории. [Текст] // Материалы Международного научно-методического симпозиума "Лемпертские чтения V" - Пятигорск, 2003. - с.5-7
3. Выготский Л. С. Психическое развитие детей в процессе обучения. [Текст] // М., Наука, 1935, 134 с.
4. Девицкая, З.Б. Возможности использования психолингвистических исследований в практике преподавания второго иностранного языка / З.Б. Девицкая // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. -2008. - № 51.
5. Евдокимова Н.В. Концепция формирования трехязычной компетенции студентов неязыковых специальностей. Реферат дисс. ... док. пед. наук. Науки. — Ставрополь, 2009.
6. Махмудова, А. Ж. Трехязычие в многонациональной школе / А. Ж. Махмудова. - Текст: прямой // Молодой ученый. - 2016. - № 9 (113). - С. 1145-1149. — URL: <https://moluch.ru/archive/113/29442/> / (дата обращения: 21.02.2022).
7. Скехан П. Когнитивный подход к изучению языка. – Оксфорд, 2004.
8. Брито Н.Х., Себастьян-Галлес Н., Барр Р. Различия в языковом воздействии и его влияние на гибкость памяти у одноязычных, двуязычных и трехязычных младенцев / Двуязычие: язык и познание, 18(4). – 2015. – С. 670-682.
9. Якиманская И.С. Требования к образовательным программам, ориентированным на личностное развитие школьников // Вопросы психологии. 1994. - № 2. 65 с.
10. Харламов И.Ф. Педагогика. – М.: Гардарики, 1999. 520 с.
11. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: Лотос, 2003. 76 с.
12. Краевский В.В. Общие основы педагогики. - М.: Академия, 2003. 203 с.

Сведение об авторе: Беккулова С. Т.- Институт Иностранных языков и компьютерной лингвистики, магистрант, КГУ им. И.Арабаева.

УДК: 811.1

Карабалаев С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Карабалаев С.
КНУ им. Ж.Баласагына
Karabalaev S.
KNU J. Balasagyn

**ИСЛАМДА ЧЕТ ТИЛДЕРИН УЙРӨНУУНУН РОЛУ ЖӨНУНДӨ
О РОЛИ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ИСЛАМЕ
ABOUT THE ROLE OF FOREIGN LANGUAGE LEARNING IN ISLAM**

Аннотация: Макалада инсанды өнүктүрүүдө чет тилдерин изилдөөдөгү ролу каралат. Ислам дүйнөсү үчүн чет тилдерди үйрөнүүгө көңүл буруунун күчөшү бүгүн дүйнөдө тездик менен күч алып жаткан глобалдашуу процесстери менен байланыштуу. Бул дагы глобалдуу дүйнөдө бекем орунду ээлеген көп полярдуулуктун позициясынан инсандын өнүгүү келечегин карап чыгуу зарылчылыгы менен шартталган. Байыркы доорлордон бери чет тилдерин изилдөө элдер, өлкөлөр жана бүтүндөй империялар ортосундагы ар кандай соода жана саясий мамилелерге салым кошкон.

Аннотация: В статье рассматривается о роли в изучении иностранных языков в развитии личности. Повышение внимания к изучению иностранных языков для исламского мира связано с глобализационными процессами, которые стремительно набирают обороты и происходят сегодня в мире. Обуславливаются это и необходимостью рассматривать перспективы развития личности, с позиции многополярности, занимающих свою твердую нишу в глобальном мире. Еще с далеких времен изучение иностранных языков способствовало различным торговым и политическим отношениями между народами, странами и целыми империями.

Annotation: The article deals with the role in the study of foreign languages in the development of personality. Increasing attention to the study of foreign languages for the Islamic world is associated with globalization processes that are rapidly gaining momentum and are taking place in the world today. This is also due to the need to consider the prospects for the development of the individual, from the position of multipolarity, occupying a solid niche in the global world. Since ancient times, the study of foreign languages has contributed to various trade and political relations between peoples, countries and entire empires.

Негизги сөздөр: чет тил, ислам, Куран, Мухаммад, изилдөө, мээ, тарых.

Ключевые слова: иностранный язык, ислам, Коран, Мухаммад, исследования, мозг, история.

Keywords: foreign language, Islam, Koran, Muhammad, research, brain, history.

Язык для большинства из нас - это средство передачи наших мыслей и идей. От владения языком зависит наша жизнь, отношения и другие виды деятельности. Степень влияния языка на нашу жизнь может выходить далеко за рамки того, что мы можем себе представить. В XIX веке значительный вклад в понимание природы языка внесла лингвистика, в которой разрабатывались различные аспекты функционирования естественных языков. Эти исследования восходят к трудам Ф. де Соссюра, определившего основные свойства знаковых систем естественных языков и заложившего методологические основы семиотики. Таким образом, по Соссюру, язык — это систематизированная совокупность правил, необходимых для коммуникации. В противоположность этому, речь — индивидуальное воплощение языка, включающая фонацию, реализацию правил и возможных комбинаций знаков [1].

Задумывались ли мы когда-нибудь о том, что язык может влиять на наши интеллектуальные способности? Исследования доказали, что владение более чем одним языком может сделать человека умственно более острым. Исследователи утверждают, что люди, овладевшие родным языком наряду с другими иностранными языками (билингвы), имеют больше шансов на успех, чем монолингвы. Они менее подвержены отвлекающим факторам и менее подвержены проблемам старческого слабоумия. Как сказал немецкий философ Гете: "Человек, который знает только один язык, не знает его по-настоящему". Другими словами, двуязычие или многоязычие способствует развитию языковых навыков и повышает гибкость мышления. Двуязычные дети быстро учатся и, как известно, лучше успевают в школе.

В условиях глобализации у тех, кто владеет несколькими языками - особенно английским, французским, немецким, испанским, арабским или мандаринским - гораздо больше шансов найти достойную работу. По данным Inside Higher Ed, умение говорить на

современном языке дает выпускникам конкурентное преимущество перед другими, поскольку спрос на двуязычных работников в США продолжает расти. Стоит отметить такое положение распространяется и на весь мир в целом.

А поскольку все больше бизнес-лидеров и корпораций выходят на глобальную аудиторию и рынки, важность знания другого языка пригодится выпускникам, ищущим работу. Многим организациям требуются люди, которые могут работать в культурно разнообразной среде, но при этом могут похвастаться сильными навыками владения современным иностранным языком. Умение говорить на том же языке, что и ваши клиенты, помогает установить прочное взаимопонимание, что часто приводит к более длительному деловому партнерству.

Автор книги “Билингвизм и эмоции” Анета Павленко сообщает нам, что иностранный язык действуют на эмоции слабо, как на своем родном. В пример можно привести нецензурную брань [2], который не вызывает те же эмоции и чувства и воспринимается человеком менее эмоционально, нежели родной. Все это объясняется тем, что иностранный язык содержит в себе минимальные привязки глубоких переживаний в детстве. Также обстоят дела и с рекламой [3]. Недавние исследования показали, что в рекламе проявляется меньше эмоции и на чужом языке звучит менее убедительно. Исходя из этого если вы находитесь в чужой стране, то вами труднее манипулировать. Исследователи из чикагского университета [4] в ходе эксперимента исследовали в какой мере разумные решения принимаются людьми и обнаружили, что если мыслить на родном языке нас стремительно захлестывают чувства и люди предрасположены совершать неадекватные вещи. По этой причине принимая значимые решения, необходимо размышлять на иностранном языке, потому как в таком случае влияние эмоции оказывает меньший эффект, и мы можем прийти к наиболее здравым решениям. Данное подтверждается также в иных экспериментах [5], в соответствии с ними, человек, который размышляет на иностранном языке лучше структурирует свои планы, лучше выстраивает приоритеты также мыслит с меньшим риском необъективности. Другими словами, иностранный язык выстраивает наши мысли в более логическую цепь. Также стоит добавить, что изучение языков улучшает взаимоотношения с другими людьми и лучше понимать их [6]. Эти исследования связаны с глубокими подсознательными эмоциональными установками. Изучение языков приводит к увеличению определенных зон мозга. Шведские ученые в ходе эксперимента выявили, что у солдат в армии, которые изучают иностранный язык, у них повышаются серое вещество в гиппокампе [7]. Прочие эксперименты также показывают, что между разными частями мозга связи улучшаются, при этом от возраста это не зависит. Следует принять во внимание, что у человека знающего иностранный язык отсрочивается на год болезнь Альцгеймера [8; 9]. Чем больше языков люди знают, тем лучше. Безусловно, все эти позитивные результаты воздействуют в финансовом успехе. Все эти факторы влияет на еще больший успех зарабатывать в экономическом плане. Согласно статистике в мире люди, знающие иностранные языки зарабатывают на 7-10% больше, чем те кто знают только один язык.

Арабы - во времена Откровения (т.е. в 7 в. н.э.) - были известны как неграмотный народ, для которого Пророк Мухаммад был послан из их среды. Тем не менее, в пророческих хадисах (предание о словах и действиях Мухаммада, затрагивающее различные религиозно-правовые стороны жизни мусульманской общины) [10] есть случаи, которые обращают внимание на некоторых грамотных сподвижников, которые даже могли говорить и писать более чем на одном языке. В этой статье мы прольем свет на примеры сподвижников, которые были многоязычными.

В исламе говорится, что прародитель всего человечества и Пророк Адам обладал отличительную особенность от Всевышнего Аллаха знание всех языков и наименование всех вещей. «Он (Аллах) научил Адама всевозможным именам, а затем показал их (творения, нареченные именами) ангелам и сказал: «Назовите мне их имена, если вы говорите правду» (Сура Бакара 2/31) [11]. В некоторых тафсирах (комментарий,

толкование Корана) говорится, что имена, которым Аллах научил Адама, включали в себя все языки, а также суть и свойства всех вещей. Затем Адам передал это знание своим детям, которые после его смерти расселились в разных уголках земли и стали говорить на определенном языке. И с этого времени в каждой части света стал преобладать какой-то определенный язык, а другие языки были забыты.

Традиция (сунна) Пророка Мухаммада - это не только устные хадисы; она включает в себя его дела и поступки. Известно, что Пророк Мухаммад использовал посланников для передачи своих посланий царям и императорам после 6-го года хиджры. Он послал Хатиба ибн Аби Балтаа в Египет, потому что тот знал греческий язык, на котором говорили правители Египта в то время. Он также послал Джафара ибн Аби Талиба к царю Абиссинии, потому что Джафар выучил их язык, когда был там в первой хиджре, где он провел более 10 лет. Пророк даже приказал некоторым из своих сподвижников выучить язык иудеев, чтобы переводить для него послания, которые они ему передавали. Мухаммад велел своему писцу Зайду ибн Сабиту изучить среднеассирийский язык. Со слов Зайда передано: "Посланник Аллаха велел мне обучиться для него словам из письма иудеев. Он сказал: «Воистину, я, клянусь Аллахом, не доверяю иудеям в своем письме». [Далее рассказчик продолжил]: Не прошло и полмесяца, как я обучился ему для него. [Далее]: Когда же я обучился ему, то коль (Пророк) писал для них (что-либо), я записывал (это) для них. А когда они писали ему, я зачитывал ему их письмо" (свод хадисов Ат-Тирмизи). Понимание языков народов мира относится к необходимому (дарура) в Исламе. Ведь миссия Мухаммада обращена ко всем людям, а свести людей к одному языку просто невозможно.

Кроме того, в своих хадисах он использовал очень мало неарабских слов, которые были известны его собеседникам. В книге Аль-Бухари (известнейшая книга суннитов свод достоверных хадисов) Умм Халид (дочь Халида бин Саида), которая была совсем маленьким ребенком, рассказывала: "Я пришла к Посланнику Аллаха со своим отцом, и на мне была желтая рубашка. Посланник Аллаха сказал: "Санах, Санах!". (Рассказчик `Абдуллах сказал, что "санах" на языке эфиопов означает "хорошо"). Затем я начал играть с печатью пророчества (между плечами Пророка), и отец строго упрекнул меня за это. Посланник Аллаха сказал. "Оставь ее", а затем Посланник Аллаха (призвал Аллаха даровать мне долгую жизнь), сказав (трижды): "Носи это платье, пока оно не износится, а затем носи его, пока оно не износится, а затем носи его, пока оно не износится". (Рассказчик добавляет: "Говорят, что она жила долгое время, нося это (желтое) платье, пока его цвет не стал темным из-за долгого ношения").

В другом хадисе Пророк сказал: "Вблизи установления Часа наступят дни аль-Хардж, и религиозные знания будут унесены (исчезнут, т.е. умрут религиозные ученые), и распространится всеобщее невежество". Абу Муса (сподвижник Мухаммада) сказал: "Аль-Хардж на языке эфиопов означает убийство".

Эти редкие случаи использования неарабских слов в речи Пророка не означают, что он знал иностранные языки. Скорее, это означает, что он знал несколько слов, которые были известны большинству людей, с которыми он разговаривал. Он использовал их в целях отдыха (случай с Умм Халидом) или для привлечения внимания к важности идеи (случай с Абу Мусой). Но все же еще в те времена знания других языков, помимо арабского, приветствовалось.

Из известных сподвижников и их последователей Пророка Мухаммада, которые являлись билингвами были следующие личности: Абу Хурейра - знал персидский; Зейд ибн Сабит - владел арамейский языком, который иудеи использовали в своих письмах; Салман аль Фариси - был персом, соответственно знал и персидский наряду с арабским, а также сирийский/арамейский языки; Абдурахман бин Хатиб - знал персидский; Абу Джамра аль Басри - переводил язык Римской империи. Это лишь некоторые примеры сподвижников и последователей, которые, как рассказывают, говорили или писали на иностранных языках. Существует твердое убеждение, что в ранней мусульманской

общине было множество случаев других двуязычных сделок, но они не были записаны, поскольку не имели отношения к религиозным вопросам. Таким образом, изучение иностранных языков глубоко укоренилось в исламской традиции, и нам не нужно ехать в Китай, чтобы доказать это.

Следует отметить, что после смерти Мухаммада его последователи захватывали все новые территории и Исламский Халифат становится огромной империей. С завоеванием новых земель стали появляться новые учения, в особенности появляется исламская философия. Исламская философия - это направление исламских исследований, представляющее собой давнюю попытку создать гармонию между философией (разумом) и религиозным учением ислама (верой). Исламская философия, как следует из названия, относится к философской деятельности в исламской среде. Основными источниками классической или ранней исламской философии являются сама религия ислама (особенно идеи, почерпнутые и интерпретированные из Корана); греческая философия, которую первые мусульмане унаследовали в результате завоеваний, когда Александрия, Сирия и Джундишапур перешли под власть мусульман; а также доисламская иранская и индийская философия. Многие из ранних философских дебатов были посвящены примирению религии и разума, примером чему служит греческая философия. В ранней исламской мысли можно выделить два основных течения: калам, занимающийся в основном теологическими вопросами, и фальсафа, основанный на интерпретации аристотелевской и неоплатонической философии. Начиная с девятого века, благодаря халифу аль-Мамуну и его преемнику, греческая философия была распространена среди персов и арабов, а перипатетическая школа нашла свое представительство в лице аль-Кинди, аль-Фараби, Ибн Сины (Авиценны) и Ибн Рушда (Аверроэса). Медицина в лице того же самого Ибн Сины, астрономия, математика и другие важные науки начали обретать новый смысл и свое развитие, и позже эти знания распространились на весь мир. Конечно, все эти знания в основном взяты из древнегреческой философии, и переведены на арабский язык. Изучая труды древнегреческих философов появляются свои исламские мыслители.

Таким образом, в условиях поликультурной среды важная роль в исламе отводится формированию взаимоотношений между разными народами, конфессиями при изучении иностранных языков.

Безусловно, главным инструментом взаимопонимания и выстраивания гармоничных отношений с другими народами, демонстрации самобытной культуры и духовных ценностей своего народа является язык. Поэтому народ, который знает наравне с родным еще и иностранные языки не будет несчастным.

Список использованной литературы:

1. <https://gtmarket.ru/concepts/7076>
2. <https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/468/1/dewaeleEstudios.pdf>
3. <https://ideas.repec.org/a/oup/jconrs/v35y2009i6p1012-1025.html>
4. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0956797611432178>
5. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S001002771300228X>
6. <https://psycnet.apa.org/record/2011-18827-001>.
7. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1053811912006581>
8. <https://n.neurology.org/content/81/22/1938>
9. <https://www.alz.org/alzheimers-dementia/treatments/medications-for-memory>
10. Бойко К. А. // Ислам: энциклопедический словарь / Отв. ред. С. М. Прозоров — М.: Наука, ГРВЛ, 1991. — С. 262-263. — 315 с.
11. Коран / пер. с араб. Э.Р. Кулиев. — Россия: Эксмо, 2020. — 816 с.

Автор жөнүндө маалымат: Карабалаев С.- психология кафедрасынын магистранты.

Султаналиева А. С., Эргешбаева Н. А.

Ж.Баласагын атындагы КУУ ^{1,2}

Султаналиева А. С., Эргешбаева Н. А.

КНУ им. Ж.Баласагына ^{1,2}

Sultanalieva A. S., Ergeshbaeva N. A.

KNU J. Balasagyn ^{1,2}

**“ГОВОРИ ТВ” ИНТЕРНЕТ-ТЕЛЕВИДЕНИЕСИНДЕГИ САЯСИЙ ТОК-ШОУ
ЖАНРЫНЫН ПОПУЛЯРДУУЛУГУ
ПОПУЛЯРНОСТЬ ЖАНРА ПОЛИТИЧЕСКОГО ТОК-ШОУ НА ИНТЕРНЕТ-
ТЕЛЕВИДЕНИИ” ГОВОРИ ТВ”
THE POPULARITY OF THE POLITICAL TALK SHOW GENRE ON INTERNET
TELEVISION” TALK TV”**

Аннотация: Бул макалада тележурналистикадагы ток-шоу программаларынын калыптанышы жана өнүгүшү дүйнөлүк тажрыйбанын жана атамекендик телеканалдардын практикасынын негизинде карап чыгып, Кыргызстанда жаңы пайда болгон “Говори ТВ” интернет телеканалындагы социалдык, саясий ток-шоу программаларыныликтөө максаты коюлган. Бул илимий иликтөөдө атамекендик телеканалдардагы жалпы эле ток-шоу программаларынын негизги багыттарын аныктоого жана социалдык, саясий багыттагы ток-шоу программаларынын калыптануу жолу, коомдогу ролу, таасири, кемчиликтери менен катар артыкчылыктары, өнүгүү багыты сыяктуу маселелерине талдоо жасоо аракеттери ишке ашырылды. Магистрдик иштин алкагында топтолгон маалыматтар, атамекендик ток-шоу программаларынын тарыхы, коомдогу ордуна байланышкан илимий иштерге негиз болуп бере алат деген ойдомун.

Аннотация: В данной статье рассматривается формирование и развитие ток-шоу программ в тележурналистике на основе мирового опыта и практики отечественных телеканалов с целью выделения социальных и политических ток-шоу на новейшем интернет-телеканале “Говори ТВ” в Кыргызстане. В ходе данного научного исследования были предприняты попытки определить основные направления ток-шоу программ на отечественных телеканалах в целом и проанализировать такие вопросы социально-политической направленности, как путь становления, роль, влияние, недостатки, Преимущества, направление развития ток-шоу. Я считаю, что данные, собранные в рамках магистерской работы, истории отечественных ток-шоу, могут послужить основой для научной работы, связанной с их местом в обществе.

Annotation: This article examines the formation and development of talk show programs in TV journalism based on the world experience and practice of domestic TV channels in order to highlight social and political talk shows on the newest Internet TV channel “Speak TV” in Kyrgyzstan. In the course of this scientific research, attempts were made to determine the main directions of talk show programs on domestic TV channels in general and to analyze such issues of socio-political orientation as the path of formation, role, influence, disadvantages, Advantages, direction of development of talk shows. I believe that the data collected as part of the master's thesis, the history of domestic talk shows, can serve as a basis for scientific work related to their place in society.

Негизи сөздөр: эфир, студия, эксперт, интервью, аудитория, журналистика, медиа, саясат, жанр, бийлик, коомдук аң-сезим

Ключевые слова: эфир, студия, эксперт, интервью, аудитория, журналистика, масс-медиа, политика, жанр, власть, общественное сознание

Keywords: air, studio, expert, interview, audience, journalism, mass-media, politics, genre, power, public consciousness.

«Ток-шоу» - деген термин алгач 20-кылымдын 60-жылдары Америка Кошмо Штатында пайда болгон. Ток-шоу англисче- «Talk show» кыргызчага которсок «маек - шоу» же баарлашууга ылайыкталган оюн зоок көрсөтүүсү, болуп чечилет. Ток-шоунун негизги талаптарынын алып баруучу – чакырылган коноктор, эксперттер жана студияда аудитория болууга тийиш.

Ток-шоу бул - диалогдук жанр катары телекөрсөтүүдө бир топ жылдар ийгиликтүү колдонулуп, калктын калың катмарынын кызыгуусун жаратып, теледеги рейтинг жогору, кызыктуу жана жарнамалык кирешеси жогору программалардан болуп саналат.. Ток-шоу жанрындагы программалар өзүнүн структурасында интервьюнун, дискуссиянын, оюн-зооктун элементтерин камтыйт. Андан сырткары ток-шоу программасын көрккө чыгарган өз ишин мыкты билген, жогорку интеллекттеги журналист, артисттик чеберчиликке ээ алып баруучунун да ролу чоң. Мына ошондуктан эл ичинде ток-шоу «жылдыздарды» жаратып, элге таанытса, ал эми «жылдыздар» болсо ток-шоуну курушат деген кеп бекеринен айтылбаса керек.

Кыргыз телеканалдары да замандын талабына ылайык, технологиялардын пайдаланууга аракет жасап келүүдө. Буга республиканын телеканалдарында интерактивдүү берүүлөрдүн пайда болушу, интернет-сайттардын, социалдык тармактардын уюшулушу жана айрым программалардын интернет-версияларын социалдык тармактардан колунда уюлдук телефону бар каалаган адам көрүү мүмкүнчүлүктөрү, санариптик берүүнүн калыптанышы мисал боло алат.

Атамекендик телеканалдарда көрсөтүлүп жаткан ток-шоу жанрындагы программалар коомчулук тарабынан ар түрдүү бааланып, ал программаларда көтөрүлгөн маселелерге, андагы эксперттердин жыйынтыктарына коомдун кызыгуусун жаратып, ар түрдүү талкууларды пайда кылгандыгы мындай формадагы көрсөтүүлөр учурда актуалдуу жана массалык аудиторияны кайдыгер калтырбагандыгынан кабар берет.

Интернет-телекөрсөтүү түшүнүгү. Кылымдар тогошкон мезгилде информациялык процесстер барган сайын бүткүл дүйнөлүк ааламдашкан мүнөзгө ээ болууда. Бул процесстин объективдүү шарттары Батыш жана Чыгыш цивилизациясынын интеграцияланышы, ачык типтеги мамлекеттердин калыптанышы, жаңы экономикалык жана саясий союздардын түзүлүшү дүйнөнүн кандай жерине болбосун маалыматты көз-ачып жумганча жеткирген информациялык жаңы технологиялардын өнүгүшү болуп эсептелет. Белгилүү окумуштуу М. Маклюен “Понимание медиа: внешние расширения человека” деген аталыштагы эмгегинде мындай технологиялардын “кеңейиши” адамдардын тышкы мүмкүнчүлүктөрүнүн “кеңейишине” алып келе тургандыгын көрсөткөн [44,123].

Дүйнө жүзүндө миллиондогон адамдар күн сайын Интернетке ар кандай максаттар менен кайрылышат. Интернет-канал архивдик фонддон жагып калган каалаган программаны ыңгайлуу убакта угууга, көрүүгө шарт түзөт. Ошондой эле Интернеттен бир эле учурда бир нече программаны жана кечээки эле эмес, эртеңки программаларды

көрүүгө болот. Бул программалар суроолор боюнча версиялык жана түпкү вариантында сунуш кылынышы мүмкүн. Интернет барган сайын мультимедиялык, оюн-зоок, көңүл ачуучу, интерактивдүү жана коммерциялык мүнөзгө ээ болуу менен динамикалуу өнүгүүдө. Ал эми бардык ММКдын Интернет-мейкиндигине миграцияланышы маалымат жеткирүүнүн бардык формаларын жана кайрадан байланышты камсыз кылууга мүмкүндүк берди. Кыргызстанда дагы дээрлик бардык ММК Интернетте өз каналдарын ачуу багытында жигердүү иш алып барууда.

Интернет-телеканал белгилүү тармактык белгилерге ээ. Алардын негизгилерин атай кетсек:

Таркатуунун глобалдуулугу – дүйнөнүн кандай гана жеринен болбосун каалаган убактысында көрүү жана угуу мүмкүнчүлүгү;

Конвергенция. 2000-жылдан тартып Интернет-ресурстар бир ММКнын рамкасында бардык мультимедиялык мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу менен өнүгүүгө ээ болду. Ошентип Интернет тармагында бардык ММКнын түрлөрүнүн конвергенцияланышы жаңы Интернет сайттардын – Интернет-каналдардын пайда болушуна алып келди.

Кошумча кызматтар. Интернет ММК катары гана кызмат кылбастан, бир катар Интернет-ММКлар Интернетти өзүнүн маалымат-сервистеринин тиркемеси катарында колдонушат. Маселен, интернет-берүүнү ишке ашырган ММК программаларын гана сунуш кылбастан, корпоротивдик интернет-дүкөн, музыкалык композициялардын архиви, форум, видеочат уюштура алат;

Берүүнү персоналдаштыруу. Көпчүлүк сайттар аудиториянын табитин, кызыкчылыктарын, суроо-талаптарын үйрөнүүнүн каражаты катарында колдонулуп, ар бир угуучунун талабын эске алуу менен программаны түзүүгө өбөлгө болууда. Эгерде онлайн-сурамжылоо аркылуу белгилүү бир интернет-угарман автоунаага, спорт, кино темаларына кызыккандыгы белгилүү болсо, ага сайтта автомобилге, спортко багытталган атайын канал сунуш кылынат, ал эми рекламалардын ордуна кино афишалар берилет. Ошентип, Интернет ар бир угуучунун жеке кызыкчылыгын канааттандырууга мүмкүндүк берет.

Ал эми эң башкысы Интернет-берүүнү (тексттик, аудио, видео) уюштуруу салттуу ММКга караганда чыгашаны аз талап кылат. Айталы, Интернет берүүнү уюштуруу үчүн офистик чоң имарат, атайын кымбат баалуу аппаратураны, таркатуучу жабдууларды сатып алуунун, спутниктик каналга каражат төлөөнүн зарылчылыгы жок. Интернет-берүүнү уюштуруу үчүн сигналдын булагы, аудио-, видеоматериалдарды иштеп чыгуу станциясы – жогорку өндүргүч кубаттуулуктагы компьютер, берүү сервери – пайдалануучулардын суроо-талаптарын иштеп чыгып, аларга материалды сунуш кылып турган жогорку өндүргүч кубаттуулуктагы компьютер, келген аудио-, видеоматериалдарды кодировкалоо үчүн программалык камсыз кылуу, Интернетте байланышты тейлеген канал керек. Сигналдарды сан ариптик берүү эң оптималдуу үндүн жана сүрөттүн мыкты сапатын, байланыштын жогорку ылдамдыгын камсыз кыла алат.

Кыргызстанда Интернеттин өнүгүшү закон ченемдүү процесс болуп эсептелет жана аны пайдалануучулардын саны тездик менен өсүүдө. Жаңы экономикалык жана эффективдүү технологиялардын өнүгүшү дайыма рынокто конкуренциянын өнүгүшүнө түрткү болот. Кыргыз интернетинин ресурстарын ири компаниялардын, массалык маалымат каражаттарынын, мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдарынын жана көптөгөн персоналдык веб-баракчалар түзөт. Бул веб-даректердин баардыгын эске тутуп калуу мүмкүн болбогондуктан дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө веб-ресурстар

топтоштурулуп, интернет-каталогдор түзүлөт. Интернет кызматтардын рыногунун өнүгүшү болсо, укуктук негиздерди камсыз кылууга байланыштуу. Ошондуктан Кыргызстанда Интернет, электрондук төлөмдөр, электрондук жазуулар жөнүндөгү мыйзамдарды иштеп чыгып, талкуулоо жана кабыл алуу зарылчылыгы келип чыгат.

Кыргызстандагы компьютердик тармактардын тарыхы 1991-жылы Бишкекте 20 абонентти тейлеген “Ала-Тоо” телекоммуникациялык түйүндүн түзүлүшү менен башталды. 1992-жылдын май айында RELCOM түйүнүнүн официалдуу статусун алган “Имфико” абоненттик тармагы россиялык тармак аркылуу маалыматтарды жөнөтүү менен 50 абонентти тейлеген. 1994-жылы Кыргыз Республикасынын аймагында учурда эң ири провайдер болгон эки компания түзүлөт. Биргелешкен мамлекеттик-жеке “ЭлКат” ишканасы “Relcom” тармагында ИМФИКО түйүнү аркылуу бүткүл Кыргызстан, КМШ өлкөлөрү менен электрондук почта байланышы менен камсыз кылып, 1995-жылдан тартып бардык интернет-кызматтарды сунуш кыла баштаган. Телекоммуникациялык АЗИЯИНФО ишканасы ИНФОТЕЛ тармагынын кыргыз бөлүмү катарында 1994-жылы түзүлгөн. Бул ишкана тез эле өзүнүн тармагын республиканын бардык аймактары боюнча жайылтып, областтык борборлорду бириктире алды.

ММКнын тарыхый өнүгүү этаптарынын тажрыйбасы көрсөткөндөй жаңы технологиялардын пайда болушу менен автоматтуу түрдө эскилери жоюлуп кетпейт. Телекөрсөтүүнү, радиоуктурууну, кинематографты, театрды, видеокассета жана видеопрокат кинотеатрды жокко чыгара албады. Буга байланыштуу замандын талабына ылайык кинотеатрларда да технологиялык жаңылыктар өз ордун ээлеп келет. Бул кино, фильмдерди 3D форматтагы, андан кийин бүгүнкү күндө 4D форматтагы көрсөтүү сунушталууда. Ар бир жаңы формат реалдуулукка жакын. Түздөн-түз катышуу эффектисин күчтөндүрүлгөн. Анда кандай гана кинону көрбө, мисалы кайсы бир тарыхый тасманы ала турган болсок, ошол сүрөттөлүп жаткан доордо болуп өткөн окуяларга өзүң катышып, реалдуу күбөсү болгондой таасирге ээ чөмүлөсүң. Ошондуктан жаңы технологиялардын конкуренция шартында радио да, кинематограф да өзүнүн позициясын сактап калды. Жаңы ааламдашкан коммуникациялык системасында өнүгүү үчүн традициялык массалык маалымат каражаттарына өзүнүн ишин жаңы шартка ылайыкташтырууга туура келет.

Кыргызстандагы интернет-телеканалдардын өкүлү катары иш баштаган **GOVORI.TV** мультимедиялык маалымат агенттиги Кыргызстандын медиа рыногунда 2017-жылы өз ишин баштаган. Бул Кыргызстандын тажрыйбасында, маалыматтык сайтка үзгүлтүксүз түз эфирди чагылдырып турган эң алгачкы интернет-телеканал. Ишмердүүлүгүн баштаган 5 жыл ичинде Govori TV сайтына 40 миңден ашык мультимедиялык материал жарыяланып, ондогон популярдуу теледолбоорлор уюштурулду. Бул аралыкта миңдеген коомго белгилүү инсандар, саясатчылар, ишмерлер жана активисттер менен маектер курулду. Окуяны жеринен ыкчам жеткирүү үчүн төрт миңден ашуун түз эфирлер уюштурулду. Түз эфирлер бул интернет– каналдын негизги өзгөчөлүгү. Каналга тиешелүү маалыматтык сайттын туруктуу окурмандарынын саны Google Analytics көрсөткөндөй суткасына 140 миңге жетти. Бул дагы чек эмес жана жаңы ишмердүүлүгүн баштаган маалымат булагы үчүн мыкты көрсөткүч.

«**GOVORI.TV**» маалымат сайтынын кызматкерлери 2019-жылы Душанбеде өткөн Орто Азиялык MediaCAMP Fest фестивалында журналисттик иликтөөсү үчүн биринчи орунга татыган. GOVORI.TV агенттиги коомчулукка маалымат жеткирүүдө бейтараптуулукту карманып, болгонун болгондой так жеткирүүгө аракеттенет. Ошол эле

маалда саясаттын, мамлекеттик түзүлүштүн эки жээгинде турган (оппозиция – бийлик өкүлдөрү, мурунку бийлик кызматкерлери ж.б.) бардык каармандардын үнүн коомчулукка жеткирүүгө кызыкдар.

GOVORL.TV медиа агенттигинин негизги максаттары жана милдеттери болуп төмөнкүлөр эсептелинет:

-Өлкө ичиндеги жана эл аралык окуялар жөнүндө толук, так жана туура маалымат алууга жарандардын укуктарын камсыздоо;

-Мамлекеттик бийлик органдардын иши, Кыргыз Республикасынын аймагындагы жана чет өлкөдөгү социалдык, саясий жана башка багыттагы окуялар жөнүндө калкка ыкчам, тез, так маалымат берүү;

Эл аралык адам укуктарынын, Конвенцияларынын, журналистиканын эл аралык стандарттарынын алкагында маалымат топтоо, даярдоо жана таратуу;

Аудио, видео, тексттик багыттагы маалымат сайты уюштуруу жана ага объективдүү, сапаттуу жаңылыктарды өз убагында, тез жайгаштыруу;

Аудитория менен интерактивдүү ыкмалардын негизинде кайра байланышуу каналдарын уюштуруу, алардын сунуштарынын негизинде долбоорлорду ишке ашыруу.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. - М., 1990.- С.136.
2. Багиров Э.Г. Основы телевизионной журналистики М: 1987, 238 стр.
3. Барманкулов М.К. Телевидение и власть. Алматы, 1997 г.
4. Бергер Н.В. Зарубежная и российская журналистика: актуальные проблемы и перспективы развития. Волгоград, 2005; Кириллова Н.Б. Медиакультура: от модерна к постмодерну. М.: Академический проект. 2006; Телевидение: режиссура реальности.
5. Д.Дондурей. М.: Искусство кино, 2007; Телерадиоэфир: История и современность/ Под ред. А.Г. Качкаевой. М.: Аспект Пресс, 2008
6. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. Л., 1992;
7. Дюмазедье Ж. Досуг в повседневной жизни. СПб. 2002;
8. Бирбом М. Хозяин ток-шоу //Спутник-ТВ. 2005. №7
9. Бондаренко Е.А. Теория и методика социально-творческой реабилитации средствами аудиовизуальной культуры. Омск: Издательство Сибирского филиала Российского института культурологии, 2000;
10. Братченко С.Л. Диагностика личностно-развивающегося потенциала: Методическое пособие для школьных психологов. Псков, 1997.
11. Вакурова Н.В., Московкин Л.И. Типология жанров современной экранной продукции. М., 1998. С.36
12. Вакурова Н.В., Московкин Л.И. Типология жанров современной экранной продукции. М., 1997. С. 24 -36.
13. Вартанов А.С. Актуальные проблемы телевизионного творчества на телевизионных подмостках. М., 2003. С. 26

Сведение об авторах: А.С.Султаналиева- кандидат филологических наук, доцент кафедры периодической печати.

Эргешбаева Н.А.- магистрантка кафедры периодической печати.

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ ЭКОНОМИКА

УДК 314.74

Жолдошева А.Ш., Айбекова К.А

Ж.Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Жолдошева А.Ш., Айбекова К.А.

КНУ им. Ж. Баласагына^{1,2}

Zholdosheva A.Sh., Aibekova K.A

KNU J. Balasagyn^{1,2}

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ИЧКИ МИГРАЦИЯ ВНУТРЕННЯЯ МИГРАЦИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ INTERNAL MIGRATION IN KYRGYZSTAN

Аннотация: Макалада Кыргызстандагы ички миграциянын абалы талданды. Миграциянын кесепетинен келип чыккан социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр жана эмгек миграциясы каралды.

Аннотация: В статье проанализирована ситуация внутренней миграции в Кыргызстане. Были рассмотрены социально-экономические изменения, вызванные миграцией, и трудовая миграция.

Annotation: The article analyzes the situation of internal migration in Kyrgyzstan. Socio-economic changes caused by migration and labor migration were considered.

Негизги сөздөр: миграция, ички миграция, эмгек, жумушсуздук, экономика, жаштар.

Ключевые слова: миграция, внутренняя миграция, труд, безработица, экономика, молодежь.

Key words: migration, internal migration, labor, unemployment, economy, youth.

Миграция калкты жана эмгек ресурстарын аймактык кайра бөлүштүрүүгө өбөлгө түзүп, региондордун социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээлине таасир этет. Ошол эле учурда, мигранттардын социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээли төмөн аймактарга көчүп келүүсү, бул аймактарда калктын материалдык жана маданий жашоо шарттарынын начарлоосуна алып келет. Мигранттардын курамы мигранттардын агылып чыгышы жана алардын агылып келип жаткан жерлериндеги калктын социалдык түзүлүшүнө, маданий жана билим деңгээлине таасир этет.

Эмгек, социалдык коргоо жана миграция министрлигинин жергиликтүү сайттарга берген маалыматына ылайык, Кыргызстанда жумушсуздардын эң көбү Жалал-Абад облусунда катталган. Тактап айтканда, облус боюнча 22 миң 195 адамдын туруктуу иши жок, бул калктын 1,79%ын түзөт. Ал эми эң төмөнкү көрсөткүч Нарын облусунда катталган. Облус боюнча 2 миң 877 адам, тагыраагы, жалпы калктын 0,9%ы жумушсуз экени аныкталган. Эске салсак, Жалал-Абад облусунда 2019-жылы да жумушсуздук күч алып, бир иш орунга 1592 адам туура келген. Расмий маалыматка караганда, жалпы өлкө боюнча туруктуу иши жоктордун саны калктын 5,8%ын түзөт, мунун ичинен 46%ы аялдар. Ал эми, Мамлекеттик каттоо кызматынын маалыматтарына ылайык, 2019-жылдын январь-июнунда 2018-жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу калктын ички

миграциясы 14,4 пайызы төмөндөгөнү белгиленди. Бирок чыныгы көрсөткүч мындан дагы жогору болуусу мүмкүн. Кыргызстандын баардык региондорундагы жумушсуздук маселеси, жакырчылыктын деңгээли адамдардын миграция процессине тартылуусунун негизги себеби болууда. Ошондой эле, Кыргызстанда жумушсуздардын саны 2019 жылга салыштырмалуу 3,4%га өстү. 2021-жылдын 1-октябрына карата Кыргызстанда 104 миң адам жумушсуз деп катталган. Мындай көрсөткүчтөрдүн себеби катары инвесторлордун өлкөдөн чыгып кетүүсү, пандемиядан кийинки кризис жана айрымдардын ишке жөндөмү жоктугу айтылып келет. Албетте миграциялык саясатта кабыл алынып жаткан иш чараларга карабастан, көп маселелер дагы деле олуттуу болуп келүүдө, алар мыйзамсыз эмес миграциядан улам түзүлгөн абал, мигранттарды каттоодогу коррупциялык аракеттер, мигранттардын жана иш берүүчүлөрдүн жеткиликтүү маалыматка ээ болбогондугу, эмгек мигранттарынын социалдык жактан корголбогондугу жана башка маселелер толук чечилбегендигин айтууга болот. Демек, жогорудагылардын баары бул маселеге токтолууга, илимий көз караштан изилдөөгө алууга түрткү болууда. Тышкы миграциянын негативдүү кесепеттери катары жогорку квалификациялуу кадр жана адистерди өлкөдөн чыгып кетишин, жумушчу күчтөрдү мыйзамсыз эмес ташууну жүргүзгөн криминалдык түзүлүштөрүн өнүгүшүнө, адам сатуу фактыларынын болушуна, легалдуу эмес миграциянын өсүшүнө жолдор ачылууда. Демек, биз изилдеп жаткан маселе кеңири социалдык, экономикалык, саясий, эл аралык жана башка аспектилерди камтыйт, алардын баардыгы теманын актуалдуулугун тастыктап турат.

Улуттук статистикалык комитеттин маалыматына таянсак калктын ички (облустар аралык) миграциясы, мурдагыдай эле, Чүй өрөөнүнө облустар аралык агымдардан багытталган тенденциясы менен мүнөздөлдү, ал эми калган региондордо калк туруктуу түрдө азайып бара жатат. Мигранттардын агымы Бишкек шаарына жана Чүй облусуна багытталды. Муну менен бирге, 2018-жылы жалпы миграциялык өсүүсүндөгү Бишкек шаарынын үлүшү 64,4 пайызды, ал эми Чүй облусунун үлүшү – 35,6 пайызды түздү. 2018-ж. облустар аралык миграция боюнча Нарын облусунан (калктын 1000не 9 адам) чыгып кетүүлөрдүн эң жогорку деңгээли белгиленди. Облустар аралык миграция боюнча чыгып кетүүнүн негизги себеби жумуш издөө болуп эсептелет, ушуга байланыштуу облустар аралык агымдарда эмгекке жарамдуу курактагы мигранттар активдүү катышты. Борбор шаарга келген облустар аралык мигранттардын дээрлик жарымын (48,9 пайызы) 20-34 жаш курактагы жаш адамдар түздү [1].

Ал эми, 2019-жылы миграциялык процесстерди карап көрсөк башка жакка туруктуу жашоо үчүн (же ал жакта узак мөөнөт жашоо үчүн) чыгып кеткендердин саны көп экендиги менен мүнөздөлдү. 2019-жылы республикага туруктуу жашоо үчүн 1,4 миң адам келген (1,7 миң адам – 2018-ж.), ал эми 7,6 миң адам өлкөдөн чыгып кеткен (7,1 миң адам – 2018-ж.), калктын миграциялык агымы - 6,2 миң адамды түздү (5,4 миң адам – 2018-ж.). Натыйжада, калктын миграциялык агымы 14,3 пайызга көбөйгөн, ал эми миграциялык агымдын интенсивдүүлүгү (1000 адам деп алгандагы калктын миграциялык балансы) 2018-жылы - 0,9 адамдан 2019-жылы - 1,0 адамга чейин өстү. Ошентип, 2019-жылы туруктуу жашаган жерин өзгөртүү максатында Кыргыз Республикасынын аймагынан башка мамлекеттин аймагына чыгып кеткен Кыргыз Республикасынын жарандарынын саны көбөйдү. Мурдагыдай эле, туруктуу жашоо жерлерди тандоо планында басымдуу болгон мамлекеттер Россия (70,6 пайыз) жана Казакстан (18,1 пайыз) саналды. Чыгып кетүүнүн интенсивдүүлүгүн эң жогорку деңгээли Чүй облусунда жана Бишкек ш. (1000 адамга 2,2 адамдан) белгиленди.

Кыргыз Республикасында миграция процесстери абдан интенсивдүү жүрүп жатат. Бирок 1991-2009-жылдары кирген жана чыккан агымдардын жалпы жыйындысы республика үчүн терс натыйжага кошулат. Региондун калкынын санына таасир этүүдөн тышкары, калктын кесиптик жана билим берүү курамына таасир дээрлик эсеге көбөйгөн. Анда, 1991 - жылдан 2000-жылга чейинки мезгилде аймактар ичиндеги орун которуштуруулардын үлүшү 42%, ал эми аймактар аралык орун которуштуруулардын үлүшү 58% түзгөн. Кыргызстандын аймактар аралык миграциянын кыйла жогорку деңгээли Нарын облусунда (82%) Баткен облусунда (72%) орун алган. Ошол эле учурда Ош жана Жалалабад аймактарында (тиешелүүлүгүнө жараша 70 жана 63%) туура келет [2].

Республикадагы социалдык-демографиялык саясаттын алгачкы милдети өз калкын" кармап калуу " болуп саналат. Студент жаштардын билим алгандан кийин өз жерлерине кайтып келиши маанилүү. Бул үчүн республиканын айылдарында жана шаарларында жаштардын билим деңгээлин жогорулатуу үчүн шарттарды түзүү жана алган билимин ишке ашыруу үчүн базаны түзүү зарыл. Республикада, өзгөчө саны 100 адамдан аз болгон айылдарда жана шаарларда жумуш орундарын түзүү - бул өзүнүн квалификациялуу эмгекке жарамдуу калкын кармап калуу үчүн маанилүү шарт.

Кыргызстан ичиндеги миграциянын статистикалык маалыматтарын талдоо менен, Кыргыз Республикасында акыркы он беш жылда калктын үчтөн биринен көбү жашаган жерин алмаштыргандыгын байкоого болот. Эмгекке жарамдуу калктын интенсивдүү ички кайра бөлүштүрүлүшү байкалууда. Өзгөчө бийик тоолуу региондордун тургундарынын агымы жогору. Жумушсуздук, иштеп жаткан калктын эмгек акысынын деңгээлинин төмөндүгү, социалдык камсыздоонун канааттандыраарлык эместиги бир катар региондордон чыгып кетишинин башкы себептери болуп саналат. Республика ичиндеги мигранттардын дээрлиги Бишкек, Ош, Жалал-Абад шаарларына жайгашууда.

Кыргызстандагы ички миграциянын масштабдарынын өсүшү биринчи кезекте таза экономикалык себептерге байланыштуу: ишке орношуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу, жашаган жерлеринде эмгектин натыйжалуулугунун жетишсиздиги, кирешенин деңгээлинин төмөндүгү ж.б. ошондуктан калктын ички республикалык миграциясын жөнгө салуу проблемасын калктуу конуштардын жана региондордун типтери боюнча жумуш орундары менен жумушчу күчүнүн ортосундагы тең салмактуулукка жетишүү проблемасы катары кароо керек.

Калктын облустар аралык жылышында миграциялык агымдар тартуу зоналарынын жана кетүү зоналарынын таасири астында түзүлөт. Калкты алган региондор жана калкты жоготкон аймактар пайда болду. Республиканын калкынын негизги агымы жүзөгө ашырылып жаткан Чүй облусу жана Бишкек шаары мигранттарды "тартуучу" ири зона болуп саналат. Калган бардык облустар миграциянын эсебинен калкын туруктуу азайуусу байкалууда. Калктын айылдан шаарга которулушу басымдуу болууда. Акыркы он жылдын ичинде Кыргызстанда республиканын ичиндеги миграциялык алмашууда айыл жергесинин тургундарынын эсебинен келген. Мында ички миграция негизинен кыргыздарга мүнөздүү, алар биринчи кезекте жумуш табуу үмүтү менен Бишкек шаарына көчүп барышат. Республиканын айыл жери калктын кыйла жаш, активдүү жана билимдүү бөлүгүн жоготот, анын социалдык жана кесиптик-квалификациялык түзүмү өзгөрөт. Кыргыз Республикасынын Ички миграциясында азыркы шарттарда төмөнкүдөй тенденциялар байкалууда:

- 1) калктын айылдан шаарга миграциясы;

2) региондук шаарлардан чоң шаарларга (Бишкек, Ош, Жалал-Абад);

3) экономикалык начар өнүккөн, жайсыз региондордон кыйла өнүккөн, бакубат региондорго.

Республикада экономикалык кыйла жагымдуу болуп Чүй облусу жана Бишкек шаары саналат. Акыркы он беш жылдын ичинде Кыргыз Республикасынын курамына кирген бардык административдик-аймактык бирдиктердин ичинен Бишкек шаары жана Чүй облусу гана калктын миграциялык өсүүсүнө ээ. Республиканын калган бардык облустары олуттуу жоготууларга учурады.

Калктын стихиялуу миграциясы өлкөнүн туруктуу экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнө олуттуу коркунуч келтириши мүмкүн. Бул адистердин айылдан чыгып кетишине, эмгек рыногунун балансташпагандыгына, жерлерди басып алууга жана шаарлардын чет жакаларында ыңгайлаштырууга, шаарлардын социалдык инфраструктурасына оорчулуктун жогорулашына байланыштуу. Контролсуз ички миграция этностор аралык региондор аралык жана топтор аралык карама-каршылыктардын пайда болушуна жана күчөшүнө алып келет. Түндүк облустарында жана борбор калаада. Бишкек орус тилдүү калктын чыгуусунун жана Түштүк облустардан жергиликтүү калктын агымынын натыйжасында калктын генетикалык түзүлүшүндө тез өзгөрүү болуп жатат. Жергиликтүү кыргыз калкы жергиликтүү жана келген деп "өздөрүнүн" жана "башкалардын" калкына бөлүнө баштады.

Миграциянын келип чыгуу себептерин карап көрсөк:

1. Экономикалык жана техникалык себептер: бул себептер өндүрүш техникасында, айыл чарба иштеринин ыкмаларында жана түзүмүндө, базардын түзүмүндө, баанын абалы, адистешүү, өндүрүштө жана эмгек акынын деңгээлиндеги салыштырмалуу өзгөрүүлөрдө жана башкаларда болуп жаткан өзгөрүүлөргө тийиштүү.
2. Социалдык себептер: Социалдык себептер институттук түзүмдүн өнүгүшү, коомдук жерлерге жана өндүрүшкө карата саясат, транспорттук жана коммуникациялык тутумдардын өнүгүшү, калктын өсүшү, билимдин өсүшү жана анын кеңейиши, класстагы чыр-чатактар жана атаандаштык, социалдык деграляцияга жана башкаруунун түзүмүнө байланыштуу өзгөрүүлөр. үй-бүлөнү багуу муктаждыктары ж.б. себептерден келип чыгат.
3. Жеке себептер: Жеке себептерге канааттандырылбаган муктаждыктар, адамдардын акыл-эсинин өсүшү жана билимдин деңгээлин кеңейтүү, ден-соолугу, пикир алышуу сезимдери, кошуналарга болгон көз караштар, кыялдардын күчү, табият, эмоциялар ж.б. кирет.
4. Табигый себептер: Табигый себептер айлана-чөйрөгө жана атмосферага, оорулардын көп болушу, суу ташкыны, жер титирөө, кургакчылык, безгек, мезгилдүү өзгөрүүлөр, жердин эрозиясы ж.б кирет.
5. Башка себептер: Миграцияга түрдүү себептер бар. Алар эмгек көйгөйлөрү, иш таштоолор, башаламандыктар, чыныгы байлыктын көбөйүшү, жаңы каражаттарды издөө же эски ресурстарды берүүнү токтотуу ж.б. Жогоруда айтылган эки же андан көп себептер миграцияга таасир этиши мүмкүн.

Ички мигранттардын жана эмгек мигранттарынын балдары Кыргызстандагы балдардын эң аярлуу топторунун бири болуп эсептелинет.

Өлкө Евразия экономикалык биримдиги аркылуу Орусия менен тыгыз экономикалык интеграцияга өткөндүктөн кароосуз калып жаткан балдардын саны дагы өсүшү мүмкүн. Айрым маалыматтар боюнча, Кыргызстанда бир миллионго жакын адам ички мигранттар катары жашашат. Алардын көбү негизинен Ош жана Бишкекке элет жергелеринен көчүп келишкен. Ички мигранттардын балдары көчөдө жүргөн балдардын

болжол менен 80 пайызын түзөт. Алар Бишкектин чет-чекесинде авариялык абалда турган үйлөрдө, суу, газ, электр жарыгы жетишсиз болгон жайларда жашашат, аларда санитардык объекттерге жана коммуникацияларга, медициналык кызмат көрсөтүүлөргө, билим алууга, социалдык жөлөкпулдарга жеткиликтүүлүгү чектелүү. Мигранттардын балдарында зомбулуктун, эксплуатациялоонун курмандыгы болуп калуу тобокелдиги жогору [3].

Ички мигранттар кездешип жаткан маселелер тобунун тизмеси да сырткы мигранттардын тизмесинен аз эмес экени көрүнүп турат.

Бишкек шаарынын мисалында эле алсак, шаардын чет жактарындагы жаңы конуштарда Кыргызстандын баардык региондорунан келген ички мигранттар түзөт. Алар азыркы тапта үй салган жерлери мыйзамсыз документтелбегендиктен көптөгөн маселелер келип чыгууда. Алар өздөрү айыл жергесинде каттоодо турушат, ал эми шаарда жеткиликтүү кызмат көрсөтүүлөр жүргүзүлбөйт. Чындыгында алар медициналык кызмат, социалдык кызматтарды, укуктук кызматтарды алууда оорчулук жаратаары шексиз.

Мисалы каттоосу айыл жергесинде болсо, ал үй-бүлөлөр медициналык кызмат алууда, балдардын төрөлүүсү, өздөрүнүн ден соолугуна байланыштуу ооруканаларга көрүнүүдө кыйынчылык туулат.

Андан соң балдарын бала бакчага же мектепке орноштурууда да сөзсүз түрдө маселе жаралат. Алар азыр мисалы электрондук каттоого турууда жашаган жеринен тастыктама ала албай убара болушууда.

Эгерде үй-бүлө көп балалуу болгон болсо, кайрадан каттоосу жок болгондуктан жөлөк пул алууда кыйынчылыктар туулбайт деген кепилдик жок.

Эгерде ата-энелер батирде жашаган болсо, ай сайын батирдин акчасын табуу үчүн, күнүмдүк тамак-аш менен камсыз кылуу үчүн, балдардын окуу жайларынын (бала бакча төлөмүн, мектеп фонддорунун акчасын же жогорку окуу жайдын акысынын акчасы ж.б.), сезондук кийим-кече сатып алуу үчүн күн-түндөп иштеп, балдарына да жетишээрлик көңүл бурбай калышууда. Ал эми өздөрү тынымсыз иштей бергендиктен толук кандуу эс албастан ден соолугуна залал келип жатканы турган иш.

Жыйынтыктап айтканда Кыргызстан эгемендүүлүк алган соң миграция маселеси алдыңкы орунга чыгып баштаган. Ички миграция менен катар сырткы миграция да абдан катуу темп менен өстү. Мындай процесстердин болушу сөзсүз түрдө кээ бир маселелер менен коштолоору чын. Мигранттар кездешип жаткан документтерди каттоо, турак-жай маселеси, ден соолукка зыян келтирген иштөө режими, ар кандай зомбулуктардын түрлөрү, мигранттардын балдарынын абалы ж.б. маселелер бул бир чети гана. Тереңдеп талдоо жасоо үчүн алардын ар бирине өзүнчө токтолуу зарыл. Кандай болгон күндө да ар бир социалдык институт (үй-бүлө, билим берүү, саламаттык сактоо ж.б. институттар) укук коргоо органдары, мамлекеттик органдар бул жаатта өз деңгээлинде иштерди алып барышып, мигранттар кездешкен маселелерди чечүүдө көмөк көрсөтүүлөрү зарыл. Себеби ааламдашуу доорунда миграция маселеси эч качан токтобой турган жараян экени талашсыз. Ошондуктан мигранттар кездешүүсү мүмкүн болгон маселелердин алдын алуу иштерин колго алуу бүгүнкү күндүн талабы. Биз кийинки бөлүмдө ошол мигранттар менен иштешүүдө, алардын маселелерин чечүүдө кандай кадамдар аткарылып жатканына токтолобуз.

Колдонулган адабияттар тизмеси:

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети <http://www.stat.kg/>

2. Миграция населения Кыргызской Республики за январь - декабрь 2002 г. Серия 15. Демография. - Бишкек: Агентство Кыргызской Республики по статистике, 2003. - 27 с.
3. Мигранттардын балдары. UNICEF Kyrgyzstan/2016/Simon Lister
<https://www.unicef.org/kyrgyzstan/ky/%>

Авторлор жөнүндө маалымат: Жолдошева А.Ш.- социолдык илимдеринин кандидаты, доцент, социология жана социалдык иш кафедрасы.

Айбекова К.А. – социология жана социалдык иш кафедрасынын магистранты.

УДК: 336.28

Искаков И.И., Сегизбаева С.О.

Ж. Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Искаков И. И., Сегизбаева С.О.

КНУ им. Ж. Баласагына^{1,2}

Iskakov I. I., Segizbaeva S.O.

KNU J.Balasagyn^{1,2}

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ФИНАНСЫЛЫК КООПСУЗДУК
МАСЕЛЕЛЕРИ
ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
TO THE PROBLEM OF ENSURING FINANCIAL SECURITY IN THE KYRGYZ
REPUBLIC**

Аннотация: Бул макалада республикадагы финансы системасындагы коопсуздук маселели коюлуп, анын пайда болушунун негиздери, себептери каралган. Ошого байланыштуу заманбап мезгилдеги республиканын экономикалык жана финансы системасындагы тышкы жана ички коркунуштар, аларды азайтуу багытында мамлекеттин кабыл алып жаткан иш-чаралары каралат.

Аннотация: Статья посвящена некоторым вопросам обеспечения финансовой безопасности Кыргызской Республики в общей системе экономической безопасности. В общих чертах указываются некоторые предпосылки и трудности формирования финансовой системы в переходной период, связанные становлением новых финансово-экономических отношений в республике, отсутствием опыта и четких механизмов их регулирования.

Annotation: The article is devoted to some issues of ensuring the financial security of the Kyrgyz Republic in the general system of economic security. In general terms, some prerequisites and difficulties in the formation of the financial system in the transition period are indicated, associated with the formation of new financial and economic relations in the republic, the lack of experience and clear mechanisms for their regulation.

Негизги сөздөр: финансылык коопсуздук, өткөөл мезгил, финансылык механизмдер, тышкы жана ички коркунуштар., экономикалык система.

Ключевые слова: финансовая безопасность; экономическая система; переходный период; финансовые механизмы; внутренние и внешние угрозы.

Keywords: financial security, economic system, transition period, financial mechanisms, internal and external threats

Проблема финансовой безопасности возникла в связи с тем, что становление Кыргызстана как независимого государства происходит в сложных социально-экономических и политических условиях, унаследованных от социалистической системы централизованного управления. Рыночные финансово-экономические отношения в республике формируются в процессе активной интеграции региональных и мировых национальных экономик, усложнении и глобализации экономических и политических отношений между странами. Однако, из-за неэффективности функционирования системы государственного управления, негативных процессов переходного этапа, накопились значительные проблемы в развитии социально-экономической жизни общества, не полностью сформировались механизмы регулирования формирующихся рыночных отношений, в том числе в финансово- бюджетной сфере. Финансовая система современного Кыргызстана как основное звено регулирования экономических процессов развивающегося рынка республики стала наиболее уязвимой системой, которая постоянно подвергается внешним и внутренним угрозам и опасностям. В результате, наиболее ярко проявились такие негативные явления как падение и кризис производства, вялость инвестиционного процесса, техническое и технологическое отставание, усиление зависимости от импорта продовольствия, оборудования и технологий, обеднение большей части населения.

Как показал мировой опыт, по своим социально-экономическим последствиям проблемы, существующие в финансовой системе государства тормозит развитию производства, отвлекает инвестиционный капитал, подстегивает инфляцию, лишает госбюджет части доходов, обостряет все существующие экономические проблемы и таким образом становится фактором мощного противодействия положительным преобразованиям. Именно они явились причиной политических событий 2005, 2010 годов, а также 4-5 октября 2020 года в республике, когда государственная власть не смогла вести эффективную борьбу с негативными проявлениями в общественном развитии, особенно в финансовом секторе, коррупцией, теневой экономической деятельностью. Темпы смены этапов рыночной реформы не позволили финансовому сектору страны достичь стабильного состояния и оформиться на должном уровне его основным институтам: правовое обеспечение финансовой системы оказалось наиболее отсталой по сравнению с формированием рыночных отношений в республике и несогласованной с мировой практикой, что не соответствует глобальным процессам.

В этих условиях значимость общей финансовой безопасности настолько велико, что самостоятельность и мощь финансовой системы является гарантией национальной безопасности и стабильного политического развития страны. Прежде всего это касается экономики страны, так как она управляется через финансовые механизмы, с помощью финансовых рычагов, финансовых стимулов и в финансовых целях. Именно поэтому финансовую безопасность без преувеличения можно считать основополагающим сегментом системы обеспечения экономической безопасности, основным условием способности государства осуществлять самостоятельную финансово-бюджетную политику в соответствии со своими интересами, обеспечивая, тем самым, национальную безопасность в целом.

Учитывая сложившуюся ситуацию, а также внутренние и внешние угрозы, которые имеют место в финансовой сфере республики, руководство страны принимает меры по их снижению, которые находят отражение в разработанных концептуальных документах. К их числу следует отнести такие как Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы, Национальная программа развития Кыргызской Республики на 2021-2026 годы, в которых нашли отражение необходимость принятия конкретных и практических мер по обеспечению финансово-экономической безопасности как основы национальной безопасности страны. В частности, в Национальной программе указывается, что в целях обеспечения стабильной финансовой системы республики

необходимо принять меры по снижению уровня дефицитности бюджета, внешнего долга, укреплению курса национальной валюты и т.д.

Существующие в реальном режиме финансовые угрозы необходимо рассматривать как фактор, создающий опасность, наносящий ущерб финансовой системе государства и разрушающий ее как систему. Совершенно очевидно, что необходимо при этом исходить из основополагающего положения о том, что негативные явления в финансовых отношениях представляют опасность, нанося экономике реальный ущерб, который выражается в падении темпов развития, уровня жизни населения и в целом жизненно важным интересам граждан, государства и общества.

Соответственно, обеспечение финансовой безопасности государства является важной задачей практически для всех стран, и эта задача становится приоритетной в условиях продолжающегося финансового кризиса и на фоне обвала национальных валют России, Казахстана, Кыргызстана и других государств. Такой объективно обусловленный процесс за последние годы усилен распространением эпидемии коронавируса, охватившей все страны мира без исключения, которая привела к невиданному падению экономического развития, соответственно, разрушению финансовой системы многих развитых стран. В последнее время достаточно сильное негативное влияние на состояние финансовой безопасности практически всех стран, в том числе Кыргызстана, оказывают военные действия между Россией и Украиной и связанные с ним введение финансово-экономических санкций странами ЕС и США.

По своему содержанию, под системой обеспечения финансовой безопасности государства понимается совокупность осуществляемого органами власти комплекса мер по защите от внутренних и внешних отрицательных финансовых воздействий, угроз. Это деятельность государства, общества, направленная на стабильное функционирование финансовой сферы, защиту национальных ценностей и экономических интересов. Она также должна быть направлена на предупреждение и противодействие угроз правам и свободам человека, материальным и духовным ценностям общества, конституционному строю, суверенитету и территориальной целостности страны, а также всесторонне способствовать развитию государства и его граждан в первую очередь в плане повышения качества жизни [4].

В этих условиях содержание финансовой безопасности государства состоит в способности его органов обеспечивать устойчивость платежно- расчетной системы и основных финансово-экономических параметров, нейтрализовать влияние мировых финансовых кризисов, предотвращать утечку капитала за рубеж и оффшорные зоны, регулировать конфликты между властями разных уровней и регионами по поводу распределения и использования ресурсов национальной бюджетной системы.

В целом, устойчивость финансовой системы государства определяется уровнем дефицита бюджета, стабильностью цен, нормализацией финансовых потоков и расчетных отношений, устойчивостью банковской системы и национальной валюты, степенью защищенности интересов вкладчиков, рынка ценных бумаг, снижением внешней и внутренней задолженности и дефицита платежного баланса, обеспечением финансовых и правовых условий для активизации инвестиционной деятельности и т. д.[3]. И чем больше у государства возможностей контролировать финансовое пространство в границах деятельности государства, тем увереннее можно говорить о существовании и продолжении традиционности его суверенных элементов и обеспеченности безопасности.

В целом и в прикладном своем значении, **финансовая безопасность государства** — это степень защищенности финансовых интересов государства, состояние финансовой, денежно-кредитной, бюджетной, налоговой, валютной, банковской, инвестиционной, таможенно-тарифной, расчетной и фондовой систем, что характеризуется сбалансированностью, устойчивостью к внутренним и внешним негативным воздействиям. Эта способность государства эффективно формировать и рационально использовать

финансовые ресурсы, достаточные для удовлетворения ее потребностей, путем выполнения обязательств и обеспечения социально-экономического развития.

Список использованной литературы:

1. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040г.г. [Электронный ресурс]: - Бишкек 2018
2. Национальная программа развития Кыргызской Республики на 2021-2026г.г. [Электронный ресурс]: - Бишкек, 2022
3. Концепция национальной безопасности Кыргызской Республики. [Электронный ресурс]: - Бишкек, 2016
4. Жданьков А. Финансовая безопасность государства [Текст] - Москва, 2012.
5. Искаков И.И. О некоторых проблемах финансовой безопасности государства [Текст] - Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. ч.1, 2013.

Сведения об авторах: Искаков И. И., - доктор экономических наук, профессор кафедры государственное регулирование экономики факультета государственное и муниципальное управление.

Сегизбаева С.О.-магистрантка кафедры государственное регулирование экономики факультета государственное и муниципальное управление.

УДК: 339.24

Искакова Э.И., Кубанычбеков А.К.

Ж.Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Искакова Э. И., Кубанычбеков А. К.

КНУ им.Ж.Баласагына ^{1,2}

Iskakova E. I., Kubanychbekov A. K.

KNU J.Balasagyn ^{1,2}

ЭКОНОМИКАДАГЫ КӨМҮСКӨ ПРОЦЕССТЕРДИН МАЗМУУНУ ЖӨНҮНДӨ СОДЕРЖАНИЕ ТЕНЕВЫХ ПРОЦЕССОВ В ЭКОНОМИКЕ ON THE CONTENT OF SHADOW PROCESSES IN THE ECONOMY

Аннотация: Бул илимий макалада көмүскө экономиканын мазмууну, анын пайда болушунун шарттары, негиздери каралат. Ушуга байланыштуу республикада болуп жаткан терс көрүнүштөрүнүн бири болуп эсептелген көмүскө ишкердиктин орду, жалпы өнүгүүгө тийгизген терс таасири, кесепеттери көрсөтүлүп, ага карата кабыл алынып жаткан кээ бир чаралар каралат.

Аннотация: Статья посвящена некоторым аспектам проявления теневой экономической деятельности, в основном имеющей место в предпринимательской среде. По сути рассматриваются предпосылки формирования и характер функционирования скрытости таковой деятельности, находясь вне правового поля, общественного контроля, учета в официальных источниках. Ставится необходимость и важность для республики легализация теневого сектора экономики для решения социально-экономических задач общества, обеспечения экономической безопасности.

Annotation: The article is devoted to some aspects of the manifestation of shadow economic activity, mainly taking place in the business environment. In fact, the prerequisites for the formation and nature of the functioning of the secrecy of such activities are considered, being outside the legal field, public control, accounting in official sources. The necessity and

importance for the republic of the legalization of the shadow sector of the economy for solving the socio-economic problems of society is put

Негизги сөздөр: көмүскө экономика, ишкердик, аткезчилик, экономикалык амнистия, налог салуу, экономикалык коопсуздук.

Ключевые слова: теневая экономика, легализация, налогообложение, предпринимательство, контрабанда, экономическая амнистия, экономическая безопасность.

Keywords: shadow economy, legalization, taxation, entrepreneurship, smuggling, economic amnesty.

Развитие человеческого общества за последнее столетие показывает, что теневая экономика или по современному называемой теневая предпринимательская деятельность имеет место практически во всех странах мира. Основное ее различие лишь в ее объеме, формах проявления, уровне социально-правового контроля, масштабах, последствиях. Так, ее удельный вес в структуре реальной экономики по разным оценкам достигает от 30 до 50%, а в некоторых странах еще больше.

С точки зрения своего проявления теневая экономика не может рассматриваться как временное явление, о чем свидетельствует ее эволюция в прошлом. Если экономический рост не может обеспечить высокий уровень занятости и доходов, то объем теневой экономики значителен. В результате, большинство стран с переходной экономикой на самом деле сталкиваются с ростом уровня теневой деятельности, испытывают ее отрицательные последствия.

По своему социально-экономическому содержанию, теневая экономика – деятельность субъектов хозяйствования, которая, по существу, находится в противоречии с принятыми и существующими в данной стране нормативно-правовыми актами т.е. функционирует вне правового поля в виде нелегального хозяйственного ведения и учета органов государственной власти, уплаты всякого рода отчислений. Соответственно, такая деятельность по существу является криминальным, поскольку ее результаты полностью присваиваются и направлены на удовлетворение личных или же корпоративных интересов и потребностей. В социальном плане подобное поведение и действие порождает в человеке такие пороки как жажда наживы, обогащения, нарушение требований, законов, игнорирование общественных интересов и т.д.

Высокий уровень теневой экономики в целом негативно влияет на все сферы хозяйственной деятельности и приводит к неэффективному макроэкономическому управлению, отрицательно отражается на экономическом развитии и ведет к замедлению темпов роста ВВП, а также имеет негативные последствия на микроэкономическом уровне. Это приводит к серьезным социальным и моральным последствиям; общество теряет доверие к государственным институтам, правилам, законам и, в конечном итоге, государству в целом. Именно в таком состоянии своего социально-экономического развития находится Кыргызстан.

Опыт показывает, что наиболее распространенными формами проявления теневой или скрытой экономической предпринимательской деятельности стали такие как скрытая дополнительная работа на легальном рабочем месте; подпольное частное предпринимательство в сфере производства, торговли и обслуживания; вымогательство, взятки, коррупция в коммерческих сделках; мошенничество, контрабанда изделий из цветных металлов, валюты, наркотиков и других товаров, обеспечивающей значительную незаконную прибыль [3].

За годы суверенного Кыргызстана, именно эти виды теневой экономической, причем криминального характера деятельность определенной категории людей, нашли широкое развитие, которые, наряду с развитой коррупцией, заняли свое место во всех сферах общественно-экономической жизни общества. Сложившаяся ситуация со скрытой неформальной деятельностью, по существу являясь предпринимательской, в совокупности с разветвленной системной коррупцией и организованной преступностью по характеру функционирования и развития находятся на такой точке, что стали реальной угрозой финансово-экономической и в целом национальной безопасности государства.

Соответственно, для современного Кыргызстана проблема теневой экономической деятельности становится более чем актуальной по той простой причине, что ее масштабы в общей экономике по различным оценкам составляет 30-40% ВВП. Тем самым она становится фактором, практически дезинтегрирующим всю хозяйственно-экономическую систему государства, оказывая негативное воздействие на достижение поставленных целей и задач общества, цивилизованному формированию рыночных отношений. Ее функционирование ведет к существенным социально-экономическим последствиям, к числу которых относятся такие как неравномерное распределение произведенного в обществе материальных благ, падение уровня жизни основной части населения, снижение потенциала общего развития, источников накопления, дезорганизации финансово-бюджетной, денежно-кредитной системы государства. В конечном счете, как показывает опыт нашей республики, теневая экономика как негативное социальное явление ведет к нарастанию социальной напряженности и политической нестабильности, вызывая у населения протестные настроения, которые выражаются в переворотах, революционных действиях.

Учитывая конкретные социально-экономические угрозы и политические последствия, руководство страны пытается принять конкретные меры по легализации и снижению ее масштабов. Они нашли отражение в Национальной стратегии развития КР на период 2018-2040 годы, а также в Национальной программе развития КР на 2021-2026 годы. В целях вывода теневого бизнеса в правовое поле в них поставлены задачи по созданию достаточных условий для открытого и прозрачного функционирования экономической системы общества. Одним из направлений масштабной легализации теневого сектора экономики является меры руководства республики (после октябрьских событий 2020 года), об экономической амнистии незаконно нажитого богатства чиновниками государства, результатом которой явилось принятие Закона КР «Об экономической амнистии», принятый Жогорку Кенешем 23 декабря 2020 года

Список использованной литературы:

1. Национальная программа развития Кыргызской Республики [Электронный ресурс]: на 2021-2026 годы
2. Об экономической амнистии [Электронный ресурс]: Закон Кыргызской Республики от 23 декабря 2020 года
3. Ф.Шнайдер Теневая экономика во всем мире: объемы, причины и последствия [Текст] - МВФ., 2009 – с. 92-99.

Свидения об авторах: Искакова Э. И., - старший преподаватель кафедры государственное регулирование экономики.

Кубанычбеков А. К – магистрант кафедры государственное регулирование экономики.

Рачковская И. Н., Тойгонбаева К. К.

Ж.Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Рачковская И. Н., Тойгонбаева К. К.

КНУ имени Ж. Баласагына^{1,2}

Rachkovskaya I.N., Toigonbaeva K. K.

KNU J. Balasagyn^{1,2}

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЭМЕРЕК РЫНОГУНУН
АТААНДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУНУН ЖОЛДОРУ
ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ РЫНКА МЕБЕЛИ
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
WAYS TO IMPROVE THE COMPETITIVENESS OF THE FURNITURE MARKET IN
THE KYRGYZ REPUBLIC**

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасындагы эмерек рыногунун учурдагы абалын аныктоочу факторлор, анын өнүгүү келечеги жана эмерек өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жолдору талданат.

Аннотация: В статье анализируются факторы, определяющие современное состояние рынка мебели в Кыргызской Республике, перспективы его развития и пути повышения конкурентоспособности мебельного производства в современных условиях

Annotation: The paper analyzes the factors determining the current state of the furniture market in the Kyrgyz Republic, the prospects of its development and ways to improve the competitiveness of furniture manufacturing

Негизги сөздөр: эмерек өндүрүшү, рыноктун үлүшү, өсүү темптери, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк факторлору

Ключевые слова: мебельное производство, доля рынка, темпы роста, факторы конкурентоспособности

Keywords: furniture production, market share, growth rate, factors of competitiveness

В условиях современных рыночных отношений, когда усиливается воздействие факторов внешней среды и появляется большая неопределенность функционирования в ней хозяйствующих субъектов, перед предприятиями мебельного производства Кыргызской Республики остро встаёт вопрос их устойчивого развития. Рынок производства мебели в Кыргызской Республике имеет растущий спрос, сильно фрагментирован, представлен большим количеством предприятий малого и среднего бизнеса. Однако, при наличии значительной конкуренции и больших перспективах роста, ситуация по производству мебели в Кыргызской Республике за последние годы не меняется к лучшему.

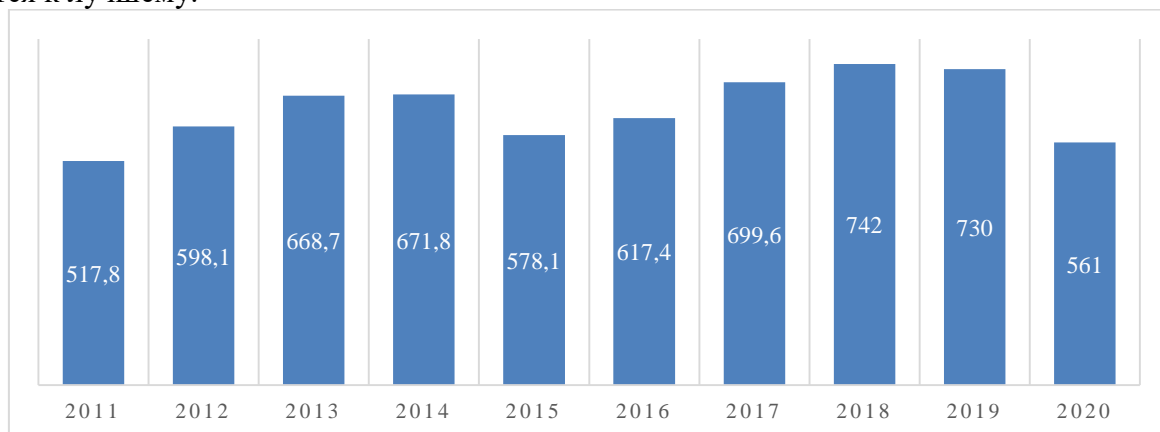

Рис.1 Производство мебели в Кыргызской Республике, млн. сом^[1]

За 2011-2020 гг. объёмы производства мебели в Кыргызской Республике в стоимостном выражении не показали значительного роста. По прогнозам за 2021-2029 гг. среднегодовые темпы роста мебельной отрасли должны составлять 113 – 114%.^[2]

По расчётам авторов, доля производства мебели в общем объёме промышленного производства очень незначительна и имеет тенденцию к снижению – так средние показатели за 2006-2010 годы составляли – 0,5%, 2011-2015 годы – 0,37%, и в 2016-2022 гг. производство мебели давало лишь 0,26% всего производства в промышленности.^[3]

Незначительные объёмы производства, фиксируемые статистикой, могут быть связаны с неточностью учёта индивидуальных предприятий и наличия большого объёма «теневой» экономики. По данным Единого Государственного Реестра Статистических Единиц на территории КР деятельность по производству мебели осуществляют 269 юридических лица и 1362 индивидуальных предпринимателя.^[4]

Однако данные статистики по количеству участников мебельного рынка значительно отличаются от фактической ситуации, выявленной из данных, зарегистрированных в интернет-каталоге [150] мебельных компаний.

По данным издательства Tazabek^[5] производством мебели в КР занимается 60 компаний. Согласно данным Торгово-промышленной палаты Кыргызстана в мебельной отрасли работает 127 индивидуальных компаний.

Большинство местных производителей изготавливают мебель по индивидуальным заказам и оказывают сопутствующие дизайнерские услуги. Многие отечественные производители относятся к малому бизнесу, нет ни одного крупного предприятия, которое обладало бы большими производственными мощностями и занимало большую долю на мебельном рынке Кыргызстана. К среднему бизнесу отечественного мебельного производства можно отнести лишь 2-3 компании, осуществляющих собственное производство либо сумевших модернизировать предприятия, которые работают со времен СССР. Это ОАО «Кыргызмебель», ОСОО «Лина», ОСОО «Диван Диваныч».

Все отечественные компании выпускают примерно одинаковый ассортимент мебели. При этом есть и компании («ОсОО «Лина»), ориентированные на разные ценовые сегменты покупателей – со средним и высоким уровнем доходов, при этом обладающие относительно высоким качеством.

По оценке авторов, доля местного производства мебели за последние годы составляет – 25-30% всей мебели, потребляемой в КР.^[6] Среднегодовой импорт за 2018 – 2021 гг. составляет 31 млн. долларов США. Основными поставщиками готовой мебели являются предприятия Германии, Дании, Италии, Испании, Франции. На рынке присутствует также продукция стран ЕАЭС – Республики Беларусь и Российской Федерации. На некоторых сегментах рынка доля местной мебельной промышленности составляет значительный удельный вес – мебель для офисов и предприятий торговли – 86,4%, кухонная мебель – 79,7%, мягкая мебель – 45,8%.^[7] В региональном разрезе кыргызского рынка мебели имеются существенные различия. Так на 2021 год 54,3% производства мебели сосредоточено в г. Бишкек, 14,5% - в Чуйской области, 12,1% - в Баткенской области, что определяется, прежде всего, региональным характером спроса. Намечившаяся тенденция снижения индекса физического объёма в мебельной отрасли сильнее всего затронула Чуйскую область (спад 37,6%) и город Бишкек (2,3%).^[7]

Производство мебели является весьма прибыльным бизнесом. По оценке экспертов, рентабельность мебельного производства может достигать в среднем 40%, что обусловлено низкими издержками малого предпринимательства и работой в «серой» зоне бизнеса.

Спрос на мебель в последние десятилетия растёт за счёт заказов предприятий сферы услуг, торговли, строительных рынков, частных школ и медицинских организаций, что создаёт новые возможности для увеличения производства.

Полученные данные могут свидетельствовать о наличии развитой конкуренции на рынке мебели и возможности организации частичного территориального мебельного кластера.^[8]

К факторам, снижающим конкурентоспособность кыргызских производителей мебели можно отнести:

- отсутствие собственной качественной сырьевой базы. Древесина, лакокрасочные материалы, мебельная фурнитура, ламинированные плиты, древесностружечные плиты, текстильные ткани и другие различные комплектующие, ввозятся из других стран, что отражается на себестоимости производимой в стране мебели. Крупные поставщики сырья могут существенно завышать цены индивидуальным предпринимателям. В этом плане значительными конкурентными преимуществами обладают крупные предприятия (например, ОсОО «Кыргызмебель»), которые имеют контракты с надёжными поставщиками сырьевых ресурсов как из стран ближнего зарубежья (Россия, Республика Беларусь), так и из дальнего зарубежья (Турция, Германия).
- большое разнообразие по дизайну, фактуре, характеру и цене ввозимой мебели иностранного производства, которая занимает до сих пор по многим позициям 70-80% рынка мебели в Кыргызстане.
- особенности потребительского поведения, связанные с существующим мнением потребителей о более высоком качестве импортной продукции.
- отсутствие эффективной системы управления и сбыта на предприятиях. Большинство местных производителей мебели не имеют договоров с клиентами, не соблюдают срок выполнения заказа, не дают гарантийного срока обслуживания, используют некачественные материалы при изготовлении мебели. Несмотря на то, что, согласно постановлению Правительства КР №639 от 30.01.05 г., в Кыргызской Республике существует норма по обязательной сертификации отдельных видов продукции (столы и стулья для школ, мебель кухонная, мебель деревянная для спален, столовых комнат и прочей продукции), Центр по стандартизации и метрологии при Министерстве экономики и коммерции КР отмечает наличие единичных сертификатов у индивидуальных производителей.
- технико-технологические проблемы большинства отечественных производителей, которые обуславливают частые простои оборудования из-за поломок;
- недостаток квалифицированных производителей и дизайнеров мебели;

Ослабляет позиции мебельного бизнеса в Кыргызской Республике и слабая маркетинговая деятельность предприятий с недостаточно полным изучением рыночной ситуации. Проблемы связаны и с нехваткой необходимых для перевооружения и текущей деятельности финансовых средств.

Большим недостатком мебельного рынка является наличие большого количество вредных производств, отрицательно влияющих на окружающую среду. Для отечественных предприятий остро стоит проблема внедрения системы экологического менеджмента (сертифицированной в соответствии с требованиями общепризнанных стандартов, таких как ISO 14001).^[9]

Отрицательное воздействие на развитие мебельного производства оказывает и такой фактор, как налоговое бремя на предпринимательство, из-за которого многие предприятия уходят в тень, скрывая доходы, не регистрируя всех работников, что, в свою очередь снижает социальную безопасность работников предприятий. Руководители отечественных мебельных предприятий отмечают, что государством не решаются вопросы, связанные с отменой таможенных пошлин на ввозимые в Кыргызстан фурнитуры и комплектующие. Компании оплачивают таможенные пошлины на материалы и оборудование, несут транспортные расходы, кроме того, оплачивают обязательный налог с продаж в размере 2%. При этом предприятия в сфере торговли оплачивают лишь 1% налога с продаж.^[10]

Сильно фрагментированный рынок мебели в Кыргызской Республике позволяет всем предприятиям найти своё место и повысить свою конкурентоспособность. Для этого необходимо созданному в 2022 году «Союзу производителей мебели активнее вести работу по координации деятельности всех предприятий, помогать в приобретении качественного сырья, способствовать созданию частичного кластера. ^[10]

Для устойчивого развития мебельной отрасли государству необходимо принимать активное участие в решении её проблем: проводить анализ макроэкономических факторов, оказывающих влияние на производство мебельной продукции, вовлекать Антимонопольный орган в решение проблем регулирования конкурентной ситуации на сырьевом рынке. Государство должно более жёстко регулировать деятельность в области сертификации мебельной продукции, обязать предприятия заключать договоры с потребителями с указанием производителя материалов, их качества и места производства, ГОСТов.

С учетом выявленных особенностей и проблем развития мебельной промышленности Кыргызстана, для обеспечения ее конкурентоспособности и стабильного развития необходима разработка стратегии устойчивого развития мебельной отрасли с учетом изменений внешней среды как на макро-, так и на микроуровне, с максимальным использованием своих внутренних резервов, с созданием частичных кластеров по производству мебели и локализацией производства мебельного текстиля и фурнитуры.

Список использованной литературы:

1. Статистический сборник «Промышленность КР», 2007-2021гг
2. <http://www.inform.kg/> – информационный бизнес-портал
3. Статистический сборник «Промышленность КР», 2007-2021гг
4. <http://antimonopolia.gov.kg/index.php?act=material&id=1551> Материалы круглого стола «Обеспечение и соблюдение прав потребителей при приобретении и заказа мебели»
5. <http://www.tazabek.kg/news:1598434>
6. Статистический сборник «Промышленность КР», 2021, <https://www.tazabek.kg/news:1607923>
7. <http://www.stat.kg> – веб-сайт Национального статистического комитета Кыргызской Республики
8. <http://www.stat.kg> – веб-сайт Национального статистического комитета Кыргызской Республики
9. <http://www.stat.kg> – веб-сайт Национального статистического комитета Кыргызской Республики
10. <https://www.nism.gov.kg>

Сведение об авторах: Рачковская И. Н.- доцент кафедры экономики и управления.
Тойгонбаева К. К.- магистрантка кафедры экономики и управления.

УДК: 330.101

Ногоева Г. Д., Туратбек кызы С
М.Рыскулбеков атындагы ИИУ КЭУ,
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Ногоева Г. Д., Туратбек кызы С
Институт высшего образования им. М. Рыскулбекова,
КНУ им. Ж. Баласагына
Nogoeva G. D., Turatbek Kyzy S
Institute of Higher Education. M. Ryskulbekova,
KNU J.Balasagyn

САНАРИПТИК ЭКОНОМИКАНЫН КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯСЫ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ CONCEPTUALIZATION OF THE DIGITAL ECONOMY

Аннотация: "Санариптик экономика" түшүнүгү салыштырмалуу жаңы жана өтө маанилүү көрүнүш, анын масштабы дүйнөлүк экономиканын масштабында эки орундуу жылдык өсүү темптери менен чагылдырылат. Бул көрүнүштүн мотивдери саясий жана экономикалык мүнөзгө ээ, бирок техникалык прогресстин да таасири бар. 1990-жылдары экономикадагы сапаттык жылыштар дагы эле санариптик экономиканын негизи болуп саналган Интернеттин пайда болушу жана өнүгүшү менен байланышкан. Бирок 2000-2010-жылдары маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын (МКТ) өнүгүшү экономикалык системадагы өзгөрүүлөр үчүн жаңы өбөлгөлөрдү түздү. Бул процесс санариптик сенсорлордун көбөйүп бара жаткан түзүлүштөрүнө («Нерселердин Интернети») киргизилиши, жаңы персоналдык түзүлүштөрдүн (уюлдук телефондор, смартфондор, планшеттер, нетбуктар, ноутбуктар, 3D басып чыгаруучу түзүлүштөр), жаңы санарип моделдерин түзүү менен коштолот. (булуттарды иштетүү, санариптик платформалар, санариптик кызматтар), “чоң маалыматтар” (чоң маалыматтар) технологиясын колдонуу менен берилиштер массивдерин колдонуунун өсүп жаткан интенсивдүүлүгү, маалыматтарды талдоо жана чечимдерди кабыл алуу алгоритмдеринин жаңы ыкмалары, жаңы автоматташтыруу жана роботташтыруу технологиялары.

Аннотация: Термин «цифровая экономика» является относительно новым и значимым, и его масштабы находят свое отражение в двузначных ежегодных темпах роста мировой экономики. Причины этого носят политический и экономический характер, но влияние оказывает и технический прогресс. В 1990-е годы основные изменения в бизнесе были связаны с появлением и развитием Интернета, который до сих пор является основой цифрового бизнеса. Однако развитие информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в 2000-2010 гг. создало новые условия для изменения экономической системы. Этот процесс сопровождается внедрением цифровых датчиков во все большее число устройств («Интернет вещей»), созданием новых персональных устройств (мобильных телефонов, смартфонов, планшетов, нетбуков, ноутбуков, устройств 3D-печати), новых цифровых устройств. . . модель (облачная обработка, цифровые платформы, цифровые сервисы), технологии «больших данных» (big data), новые методы анализа данных и принятия решений, повышение интенсивности использования наборов данных за счет новых технологий автоматизации и робототехники.

Annotation: The concept of "digital economy" is a relatively new and extremely important phenomenon, the scope of which is expressed in double-digit annual growth rates on the scale of the world economy. The motives for this phenomenon are political and economic in nature, but technological progress also has an impact. In the 1990s, qualitative shifts in the economy were associated with the emergence and development of the Internet, which is still the basis of the digital economy. However, in the 2000s and 2010s, the development of information and communication technologies (ICT) created new prerequisites for changes in the economic system. This process is accompanied by the introduction of digital sensors into an increasing number of devices ("Internet of Things"), the creation of new personal devices (mobile phones, smartphones, tablets, netbooks, laptops, 3D printing devices), new digital models (cloud processing, digital platforms, digital services), the growing intensity of the use of data arrays using the technology of "big data" (big data), new methods of data analysis and decision-making algorithms, new automation and robotization technologies.

Негизги сөздөр: товарлар, программалык камсыздоо, инфраструктура, кызматтар, чекене соода, маалымат ресурстары.

Ключевые слова: товары, программное обеспечение, инфраструктура, услуги, розничная торговля, информационные ресурсы.

Keywords: products, software, infrastructure, services, retail, information resources.

Санариптик экономика концепциясы үч негизги элемент менен аныкталат. Бирок, алардын айрымдары гана санариптик экономиканын бир бөлүгү, ал тургай, негизи катары бул технологияларды жана ага байланыштуу негизги кызматтарды түзүүнү камтыйт. Бул алкакты аныктоо үчүн биз “санариптик сектор” түшүнүгүн колдонобуз: “IT сектору” же “МКТ сектору” деген аталыштар көбүрөөк колдонулат. 1998-жылы Экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү уюму (ЭКӨУ) бүгүнкү күндө да кеңири колдонулуп келе жаткан МКТ секторунун аныктамасын сунуштады: “Маалыматтарды жана маалыматтарды электрондук түрдө берүүнү жана көрсөтүүнү камтыган тейлөө жана өндүрүш тармактарынын жыйындысы” [OECD, 2002]. Бул аныктама Экономикалык ишмердиктин Эл аралык стандарттык өнөр жай классификациясынын 4-басылышынын төмөнкү категорияларын камтыйт: 26 (компьютерлерди, электрондук жана оптикалык жабдууларды өндүрүү), 582 (программалык камсыздоону басып чыгаруу), 61 (телекоммуникация), 62 (программалык камсыздоону иштеп чыгуу, консультациялык ишмердүүлүк). компьютерлерге жана ага байланыштуу иш-аракеттерге байланыштуу жана 63 (маалыматтык кызмат көрсөтүүлөр).

Бул маселени Ричардом Хикс [Heeks, 2008] (1-сүрөт) карап чыккан жана кеңири сүрөттөгөн; Жогорку деңгээлдеги компоненттер ЭКӨУ аныктамасынан тышкары жана санариптик экономиканын кеңири категориясына кирет (төмөндө караңыз):

«Товарлар: компьютердик компоненттер жана санариптик телекоммуникациялар сыяктуу керектөөчү МКТ продуктуларын өндүрүү, өндүрүш каражаттары менен бирге: өндүрүштүк товарлар жана аралык товарлар.

Программалык камсыздоо: даяр программалык камсыздоону долбоорлоо, өндүрүү, маркетинг.

Инфраструктура: “жеткиликтүү тармактык инфраструктураны өнүктүрүү жана пайдалануу” [Wong, 1998, p. 325]; Бул негизги телекоммуникациялык инфраструктурага да, баалуулуктарды жаратуучу тармак кызматтарына да тиешелүү.

Кызматтар: Консалтинг, окутуу жана тейлөө сыяктуу башка категорияларга туура келбеген кесипкөй кызматтар.

Чекене соода: МКТ өнүмдөрүн, программалык камсыздоону жана инфраструктураны жана тиешелүү кызматтарды сатуу, кайра сатуу жана жайылтуу.

Маалымат ресурстары: маалыматтарды өндүрүү жана бөлүштүрүү, транзакцияларды иштетүү жана санариптештирүү.

Аныктамалардын бири да санариптик сектор менен гана чектелбейт. Булардын ар бири МКТны колдонуу/керектөө категориясына жаңы компоненттерди кошот. Ошентип, санариптик экономика санариптик сектордон башка нерсе катары каралышы керек. Кеңири аныктамалар санариптик технологияларды колдонуу менен экономикалык ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүнө санарип экономикага тиешелүү. Бирок, төмөнкүдөй көйгөй бар: “Санариптик экономика салттуу экономика менен барган сайын чырмалышып, алардын ортосундагы чек араны анча сезилбейт” [OECD, 2013]; “санариптик экономика реалдуу же тармактык эмес экономика менен чырмалышып, аларды айырмалоону кыйындатат” [Европа Парламенти, 2015]. Көйгөйдүн өзөгү бүдөмүктө эмес, көрүнүштүн масштабында: барган сайын көбүрөөк кызмат көрсөтүүчүлөр, даяр продукцияны өндүрүүчүлөр жана ал тургай чийки зат менен камсыз кылуучулар өз ишмердүүлүгүндө МКТны, азыркы аныктамаларда санариптик экономиканы колдонушат.

Бул көйгөйдү айланып өтүү үчүн биз санариптик экономиканы санариптик технологиялар менен байланышкан бардык экономикалык иш-аракеттердин жыйындысы катары карабайбыз; бул учурда биз “санариптештирилген экономика” түшүнүгүн колдонобуз. Бул түшүнүктөрдүн ортосундагы айырма “санариптештирүү” - маалыматтарды аналогдук форматтан санариптик форматка өткөрүү - жана

"санариптештирүү", башкача айтканда, санариптештирилген маалыматтарды уюштуруучулук жана социалдык процесстерде (анын ичинде экономикалык ишмердүүлүктө) пайдалануу процесстеринин ортосундагы айырмачылыктарга байланыштуу) [Brennen, Kreiss, 2014]. Бул кеңири аныктама онлайн бизнести (ICT жардамы менен бизнес транзакциялары), электрондук коммерцияны (ICT жардамы менен тышкы бизнес транзакциялары), алгоритмдик бизнес чечимдерин кабыл алууну, өнөр жайда жана айыл чарбасында санариптик автоматташтыруу технологияларын колдонууну камтыйт, анын ичинде "индустрия 4.0", тактык айыл чарбасы ж.б.

Бирок бул жерде МКТны интенсивдүү жана экстенсивдүү пайдалануу концепциясына таянып, санариптик экономикага тар аныктама берүүгө аракет кылабыз [Нарасимхан, 1983]. МКТны интенсивдүү колдонуу учурдагы экономикалык ишмердүүлүктү интенсификациялоону – кандайдыр бир деңгээлде жакшыртууну билдирет. Кеңири колдонуу экономикалык ишмердүүлүктүн ар түрдүүлүгүн жогорулатат:

Берилген иш МКТны кеңири колдонуунун натыйжасы экендигин аныктоонун эң оңой жолу: “Бул иш МКТнын аркасында гана мүмкүнбү?” деген суроону берүү. Эгерде жооп жок болсо – каралып жаткан көрүнүш МКТ жаралганга чейин да болгон – анда биз МКТны интенсивдүү колдонуу менен алектенебиз. Эгерде жооп ооба болсо – бул иш МКТнын аркасында гана мүмкүн – анда бул МКТ кеңири колдонулуп жатканын билдирет [Хекс, 2017].

Бул ыкманы колдонуу менен биз санариптик экономиканын төмөнкүдөй аныктамасын алабыз: МКТны кеңири колдонуунун жана бул технологияларды түзүүнүн бардык мисалдарынын жыйындысы. Бул аныктама OECD санарип индустриясынын аныктамасын, ошондой эле санариптик кызмат көрсөтүүлөр, чекене сатуулар жана OECD аныктамасынын жана кабыл алынган кодификациясынын алкагына кирбеген маалымат иш-аракеттери сыяктуу элементтерди камтыйт. Мындан тышкары, жаңы аныктама санариптик экономиканын кээ бир перспективдүү элементтерин камтыйт: платформа экономикасы, “эркин кирешелер” экономикасы (“гиганомика”, гиг-экономика), “бөлүшүү керектөө” экономикасы (бөлүшүү-экономика) – ошолор. санариптик технологиялар пайда болгонго чейин болбогон экономикалык ишмердүүлүктүн таптакыр жаңы түрлөрү болгон элементтер. Мисалы, биз бул жерде Google жана Facebook сыяктуу платформа компанияларын киргизебиз, алар албетте санариптик сегментте; анча айкын эмес мисалдар - Amazon, eBay жана Alibaba сыяктуу физикалык товарларды саткан платформа компаниялары да биздин аныктамага туура келет; бул ошондой эле ишмердүүлүгү салттуу жана санариптик экономиканын кесилишинде жайгашкан компанияларды, башкача айтканда, Uber жана Airbnb сыяктуу компанияларды камтыйт. Биз бул компанияларды санариптик экономиканын бир бөлүгү катары эсептейбиз, анткени алар кыймылсыз мүлк же такси компаниялары эмес; бул фирмалар инновациялык санариптик технологияларга жана санариптик бизнес моделдерине негизделген санариптик платформалар [Accenture, 2016].

Ошентип, анын акыркы түрүндө, биздин санариптик экономиканын аныктамасы төмөнкүдөй көрүнөт: бизнес модели санариптик продуктыларга же кызматтарга негизделген фирмалар тарабынан толугу менен же негизинен санариптик технологиялардын негизинде өндүрүлгөн жалпы продукциянын бөлүгү. Бул аныктама өтө бүдөмүк, бирок келечекте санариптик технологиялардын жана санариптик бизнестин өнүгүшүн эске алуу үчүн ийкемдүү. Ал санариптик экономикадагы МКТ менен байланышкан бардык иш-аракеттерди камтыбастан, негизги IT иш-чараларын («санариптик сектор») жана экономикада МКТны кеңири колдонуунун мисалдарын камтыйт.

Колдонулган адабияттар:

1. Accenture (2016) Платформа экономикасы: Сырттан келген технологияга негизделген бизнес моделдин инновациясы, Дублин. Төмөнкү даректе жеткиликтүү:

- https://www.accenture.com/t20160823T222808_w/us-en/_acnmedia/Accenture/Omobono/TechnologyVision/pdf/Platform-Economy-Technology-Vision-2016.pdf (1-июнь 2020-ж. жеткиликтүү).
2. Brennen S., Kreiss D. (2014) Digitalization and Digitization. Маданият санарип, 8-сентябрь. Бул даректе жеткиликтүү: <http://culturedigitally.org/2014/09/digitalization-and-digitization/> (2018-жылдын 1-июнунда жеткиликтүү).
  3. Европарламент (2015) Санариптештирилген экономикадагы атаандаштык саясаты үчүн чакырыктар. Брюссель: Европарламент. Бул даректе жеткиликтүү: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/542235/IPOL_STU\(2015\)542235_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/542235/IPOL_STU(2015)542235_EN.pdf) (2018-жылдын 1-июнунда жеткиликтүү).
  4. Хикс Р. (2008) Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө МКТГа негизделген ишканаланы изилдөө, Өнүгүү информатикасы боюнча жумушчу документ 30, IDPM, Манчестер университети, Улуу Британия. Жеткиликтүү: <http://www.gdi.manchester.ac.uk/research/publications/di/> (2018-жылдын 1-июнунда жеткиликтүү).
  5. Heeks R. (2017) Өнүгүү үчүн маалымат жана коммуникация технологиялары. Абингдон: Роутледж.
  6. Нарасимхан Р. (1983) Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн маалыматтык технологиялардын социалдык-экономикалык мааниси. Маалымат коому, том. 2, № 1, 65–79-бб.
  7. OECD (2002) Маалыматтык экономиканы өлчөө 2002, Париж. жеткиликтүү
  8. OECD (2013) Санариптик экономика, Париж. Жеткиликтүү: <http://www.oecd.org/daf/competition/The-DigitalEconomy-2012.pdf> (2018-жылдын 1-июнунда жеткиликтүү).
  9. Вонг П.-К. (1998) Экономикалык өнүгүү үчүн глобалдык маалыматтык революцияны колдонуу. Маалыматтык системаларды изилдөө, том. 9, № 4, 323–341-бб.

Автор жөнүндө маалымат: Ногоева Г. Д., - М.Рыскулбеков атындагы ИИУ КЭУ, доцент, э.и.к.,

Туратбек кызы С- «Мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу» багыты, магистрант

УДК 352.353: 575-2. 04

Нурматова Г.А., Иманбекова А.Т.

Ж. Баласагын атындагы КУУ ^{1,2}

Нурматова Г.А., Иманбекова А.Т.

КНУ им. Ж.Баласагына ^{1,2}

Nurmatova G. A., Imanbekova A. T.

KNU J. Balasagyn ^{1,2}

**ЖАШЫЛ ЭКОНОМИКА КОНЦЕПЦИЯСЫН ИШКЕ АШЫРУУДА
ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУНУН РОЛУ
РОЛЬ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ
ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ
THE ROLE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE IMPLEMENTATION OF THE
GREEN ECONOMY CONCEPT**

Аннотация: Бул макалада авторлор Кыргыз Республикасындагы жашыл экономика Концепциясын ишке ашырууда жергиликтүү өз алдынча башкаруу

органдарынын ролун карап чыгып, изилдеп чыгышкан. Бүткүл дүйнө жүзү боюнча калктын саны өсүүдө, технология, өнөр жай, өнөр жай өнүгүп жатат. Мунун баары айлана-чөйрөнүн булганышына алып келет, ошону менен калктын саламаттыгына таасирин тийгизет. Буга байланыштуу 2018-жылы Жашыл экономика концепциясы кабыл алынып, бекитилген. Авторлордун айтымында, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүдө бул концепцияны ишке ашырууга салым кошот.

Аннотация: В данной статье авторами рассмотрены и изучены роль местного самоуправления в реализации Концепции зеленой экономики в Кыргызской Республике. Растет численность населения во всем мире, развивается техника, индустрия, промышленность. Все это приводит к загрязнению окружающей среды, тем самым влияя на здоровье населения. В связи с этим в 2018 году принята и утверждена Концепция зеленой экономики. По мнению авторов органы местного самоуправления решая вопросы местного значения содействуют в реализации данной концепции.

Annotation: In this article, the authors reviewed and studied the role of local government in the implementation of the Green Economy Concept in the Kyrgyz Republic. The population is growing all over the world, technology, industry, and industry are developing. All this leads to environmental pollution, thereby affecting the health of the population. In this regard, in 2018, the Green Economy Concept was adopted and approved. According to the authors, local governments, when solving issues of local importance, contribute to the implementation of this concept.

Негизги сөздөр: Жергиликтүү өз алдынча башкаруу, Концепция, жашыл экономика, жергиликтүү маселелер, муниципалдык ишканалар.

Ключевые слова: Местное самоуправление, Концепция, зеленая экономика, вопросы местного значения, муниципальные предприятия.

Keywords: Local self-government, Concept, green economy, local issues, municipal enterprises.

Во всем мире возникла необходимость решения проблем связанной с жизнедеятельностью общества, прежде всего экологические риски. Растет численность населения во всем мире, развивается техника, индустрия, промышленность. Все это приводит к загрязнению окружающей среды, тем самым влияя на здоровье населения. За 2010-2015 годы в Кыргызстане на 31 процент увеличилось число вновь зарегистрированных больных с онкологическими новообразованиями, а общее количество таких больных выросло на 25 процента. [4] От загрязнения окружающей среды растет количество населения страдающими злокачественными заболеваниями, последующей смертностью. С каждым годом обнаруживаются новые виды болезней. Это связано и с воздухом которым дышим, не чистой питьевой водой, бедного рациона питания. Прежде всего страдают беременные женщины, дети, люди преклонного возраста. С каждым годом по данным национального статистического комитета увеличиваются число больных с разными диагнозами. По средствам массовой информации увеличивается количество семей обращающихся за помощью лечения за рубежом за огромные деньги. Получается некоторые люди зарабатывают не жить, а существовать. Деньги тратят на дорогие лекарства.

В связи с решением данных проблем в 2018 году №2532 VI было принято Постановление Жогорку Кенешем Кыргызской Республики Концепция зеленой экономики в Кыргызской Республике «Кыргызстан – страна зеленой экономики». Было поручено Правительству Кыргызской Республики реализовать меры по внедрению принципов зеленой экономики в Кыргызской Республике в соответствии зеленой экономики. [4]

Было утверждено Национальная программа развития Кыргызской Республики до 2026 года Указом Президента Кыргызской Республики от 12 октября 2021 года №435. Для

реализации программы был утвержден план мероприятий Кабинета Министров Кыргызской Республики. [3]

С 2018 года Жогорку Кенешем были приняты законы в целях реализации зеленой экономики в Кыргызской Республике:

- в середине 2019 года [Закона](#) Кыргызской Республики "О внесении изменений в некоторые законодательные акты в сфере возобновляемых источников энергии". Данный закон заложил основы для развития малой гидроэнергетики в нашей стране. По данным исследованиям специалистов у Кыргызстана имеется много рек и есть возможности построить и ввести в эксплуатацию малые ГЭСы. Если большинство населения перейдут на электрические отопление, то безусловно уменьшится смог в городе Бишкек.

- в 2018 году был разработан проект Закона Кыргызской Республики "О запрете охоты на некоторые виды животных в Кыргызской Республике";

- законы "[О водоотведении и очистных сооружениях биосферной территории "Ысык-Көл"](#)" и "О внесении изменений в некоторые законодательные акты в сфере охраны биосферной территории "Ысык-Көл" были приняты Жогорку Кенешем Кыргызской Республики 24 июня 2020 года и подписаны Президентом Кыргызской Республики 17 августа 2020 года. [6]

По завершению 26-го климатического саммита ООН в Глазго в Бишкеке прошел форум на тему: "Зеленая экономика -2021" и выставка "Green Expo-2021". [8] В форуме приняли участие 38 компаний, которые продемонстрировали свои услуги и продукты на выставке зеленых технологий, где участниками выступили представители частного сектора, а также международные организации. Основное внимание было уделено право гражданина на чистую и экологическую среду. Одним из главных проблем перед нашим государством таяния ледников и их последствия и нерациональное использование земли.

В реализации Концепции зеленой экономики также роль органов местного самоуправления занимает одно из важных мест. Согласно закону Кыргызской Республики "О местной государственной администрации и местного самоуправления" в статье 27. [1] отмечены вопросы местного значения для организации функционирования и развития системы жизнеобеспечения территории, а также социально-экономического развития и предоставлении населению социальных услуг состоящие из 24 пунктов. Рассмотрим вопросы касающиеся по реализации Концепции зеленой экономики:

- бесперебойное обеспечение чистой водой граждан;
- в городах и селах проведение канализационных труб, а также очистных сооружений;
- своевременно проводить уборку улиц, озеленение парков;
- строительство и функционирование мест отдыха, парков, спортивных клубов;
- вывоз мусора, всяких видов отходов бытовых, промышленных;
- на территории населенных пунктов обеспечить бесперебойным муниципальным транспортным средством;
- определение правил строительства, архитектуры;
- оказывать помощь в предупреждении и ликвидации чрезвычайных ситуаций, наводнений, селей и т.д.;
- оказывать помощь для своевременного проведения ветеринарных, санитарных, карантинных мер.

Мэрия города Бишкек провела семинар по решению экологических проблем в рамках проекта ЕБРР "План действий" "Зеленый город". Реализуется при поддержке Европейского банка реконструкции и развития и спонсируется правительством Японии. По разработке планов действий "Зеленый город" подразделены по следующим секторам: водоснабжению и водоотведению, городскому транспорту, потреблению энергии, энергоэффективности зданий, твердым отходам, землепользованию и т.д.

В структуре мэрии города Бишкек имеются муниципальные предприятия и структурные подразделения которые оказывают прямое содействие в решении вопросов зеленой экономики такие как:

1. Муниципальное предприятие г. Бишкек “Зеленстрой” проводит политику по развитию садово-паркового, питомнического и ирригационного хозяйств в городе Бишкек. Самое главное улучшение экологической обстановки города через посадку деревьев, цветов, декоративных растений, газонов, дорожек из-за большого количества транспорта, промышленных предприятий. Защита растений от вредителей и болезней, санитарная рубка аварийных деревьев, выполнение Программ по озеленению города.

2. Муниципальное предприятие “Тазалык” отвечает за чистоту города в целом. Отвечают в основном за вывоз мусора и за чистоту улиц, общественных мест.

Согласно утвержденному постановлением Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 4 февраля 2021 года №4388-VI в плане действия по реализации зеленой экономики было включено с 2022 года организация и проведения ежегодного конкурса “Самый зеленый айыл-окмоту” с обязательным учреждением призового фонда, с целью стимулирование внедрения принципов “зеленой” экономики в деятельность местных сообществ. [7]

Департамент транспорта и развития дорожно-транспортной инфраструктуры мэрии города Бишкек разрабатывает стратегические планы, мероприятия по организации и обеспечению горожан муниципальными транспортом.

Муниципальная инспекция по контролю за благоустройством мэрии города Бишкек обеспечивает соблюдения гражданами независимо от форм собственности, правил благоустройства и санитарного содержания и уборки отведенных и закрепленных территорий, работа с отходами производства, участие в разработке и реализации программ в сферах благоустройства.

Управление по контролю за землепользованием мэрии города Бишкек выявляет факты ненадлежащего использования муниципальных земель, принятие мер по их устранению в законодательном порядке.

Муниципальное предприятие “Бишкекводхоз” в соответствии с законом Кыргызской Республики “О воде” проводит работы по рациональному использованию и распределению оросительной воды, а также контроль за их использованием, капитальный ремонт труб, скважин, каналов в основном магистральных.

Таким образом роль органов местного самоуправления на территории города или айыльного аймака можно систематизировать следующим образом:

- обеспечение санитарного состояния территории;
- участие в реализации механизма охраны окружающей среды;
- реализация мероприятий на охрану природных объектов (экологию, водные объекты);
- контроль в сфере градостроительства, застройки и заселения жилых объектов;
- контроль в сфере муниципального транспорта и т.д.

Список использованной литературы:

1. Закон Кыргызской Республики “О местной государственной администрации и местного самоуправления” от 27 октября 2021 года № 125 ст.27
2. Указ Президента КР “О Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы”. Бишкек. **01.11.18 /Кабар/**
3. Постановление Кабинета Министров Кыргызской Республики “об утверждении Плана мероприятий Кабинета Министров по реализации Национальной программы развития Кыргызской Республики г. Бишкек, от 25 декабря 2021 года №352
4. Концепция зеленой экономики в Кыргызской Республике "Кыргызстан - страна зеленой экономики" от 28 июня 2018 года № 2532-VI
5. Ачикеева Ч.Ч., Нурматова Г.А. Развитие айыл-окмоту как один из факторов сокращения бедности в Кыргызской Республике//Вестник КРСУ им. Б.Ельцина2021, Том 21, №11
6. Отчет общественного совета депутатов Жогорку Кенеша КР Б.2020

7. «План действий «Зелёный город». <https://www.meria.kg/ru/post/26255>
8. Международный Форум Экспо <https://mineconom.gov.kg/ru/direct/302>
9. Нурматова Г.А. Муниципальная служба как институт власти на местах//Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. Бишкек-2013г. Выпуск 1. С.190

Свидения об авторах: Нурматова Г.А.,- кандидат политических наук, доцент кафедры государственной и муниципальной службы.

Иманбекова А.Т- магистрант кафедры государственной и муниципальной службы.

УДК: 005:332.85(575.2)(04)

Сатиналиев Т. Р.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Сатиналиев Т. Р.

КНУ им. Ж. Баласагына

Satinaliev T. R.

KNU J.Balasagyn

**ААК «DAI NIPPON CONSTRUCTION» КОМПАНИЯСЫНДА ДОЛБООРЛОРДУ
БАШКАРУУНУ ЖАКШЫРТУУ ЖОЛДОРУ
ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОЕКТНОГО МЕНЕДЖМЕНТА В
КОМПАНИИ ОАО «DAI NIPPON CONSTRUCTION»
WAYS OF PERFECTION OF PROJECT MANAGEMENT IN THE COMPANY JSC
«DAI NIPPON CONSTRUCTION»**

Аннотация: Долбоорду башкарууну жана башкаруу структураларын, башкаруу чечимдерин кабыл алуу процесстерин өркүндөтүү, экологиялык технологияларды колдонуу менен курулушту башкарууга каражаттарды киргизүү маселелери чет өлкөлүк курулуш компанияларынын жетекчилеринин көңүлүн буруунун объектисине айланууда, анткени бул проблемаларды ийгиликтүү чечүү компаниялардын жашоо үчүн экологиялык таза шарттарды түзүүгө бүтүндөй жетишкендигинин кепилдиги болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу курулуш иштеринде ата мекендик жана чет өлкөлүк алдыңкы тажрыйбаны жалпылоо функциясын, аны пайдаланууга чыгармачылык жана ошол эле учурда сын көз менен мамиле кылууну күчөтүү максатка ылайыктуу, бул биздин Республикабыздын өнүктүрө турган курулушунун алдында турган чоң маселелерди тезирээк жана натыйжалуу чечүүгө мүмкүндүк берет.

Аннотация: Задачи совершенствования проектного менеджмента и структур управления, процессов принятия управленческих решений, внедрения средств в управление строительством с использованием экологических технологии становятся объектом все более пристального внимания со стороны руководителей зарубежных строительных фирм, поскольку успешное решение этих задач гарантирует успех деятельности компании в целом с созданием экологически чистых условия для жизни. В этой связи представляется целесообразным усилить функцию обобщения передового отечественного и зарубежного опыта в строительстве, творческий и одновременно критический подход к использованию которого позволить быстрее и эффективнее решить большие задачи, стоящие перед развитым строительством нашей Республики.

Annotation: The tasks of improving project management and management structures, management decision-making processes, introducing funds into construction management using environmental technologies are becoming an object of increasing attention from the heads of foreign construction companies, since the successful solution of these problems guarantees the success of the company as a whole with the creation of environmentally friendly condition for

life. In this regard, it seems appropriate to strengthen the function of summarizing the best domestic and foreign experience in construction, a creative and at the same time critical approach to the use of which will allow us to quickly and efficiently solve the big problems facing the developed construction of our Republic.

Негизги сөздөр: курулуш компаниясы, архитектура, жакшыртуу, техника, өнөр жай, экономика, маселелер, эффект, долбоор, квалификациялуу кадрлар, жашылдандыруу курулушу, экологиялык техника.

Ключевые слова: строительная компания, архитектурный, совершенствование, техника, индустрия, экономика, задачи, эффект, проект, квалифицированные кадры, зеленое строительство, экологическая техника.

Keywords: construction company, architectural, improvement, technology, industry, economy, tasks, effect, project, qualified personnel, green building, environmental technology.

Знакомы ли вы с функцией управления расписанием, которая является одной из функций ИТ-инструментов? Используя функцию управления расписанием, можно эффективно продвигать проект даже в строительной отрасли, где при выполнении проекта возникают различные проблемы.

В опросе строительных компаний и отраслей по всему миру более 75% руководителей строительных компаний заявили, что не уверены в успехе проекта при изначально установленных сроках строительства и бюджете. Короче говоря, строительные компании по всему миру задаются вопросом, как управлять своими проектами и временем [1].

- Проблемы, с которыми сталкивается вся строительная отрасль
- истощение рабочей силы и отсутствие навыков
- отсутствие безопасности
- частые изменения проекта
- отсроченные технологические инновации
- Контроль затрат не осуществляется должным образом
- Какова цель управления процессами/тайм-менеджментом?
- Два метода управления процессами/тайм-менеджментом
- - *Написанный от руки маршрут;*
- - *Создание маршрута с помощью Excel.*
- Проблемы, с которыми сталкивается вся строительная отрасль.

Есть много факторов, которые мешают продвижению проекта. Мешают различные проблемы в строительной отрасли. Давайте проверим проблемы, которые есть у всей строительной отрасли [1].

- Истощение рабочей силы и отсутствие навыков.

Наиболее серьезной проблемой является истощение рабочей силы. Большинство квалифицированных рабочих, занятых в настоящее время в строительной отрасли, являются работниками в возрасте старше 50 лет. Они скоро уйдут на пенсию, но альтернативных талантов катастрофически не хватает. Строительная отрасль непривлекательна для молодого поколения и не может обеспечить достаточное количество талантов.

Это также влияет на квалификацию рабочих. Из-за нехватки человеческих ресурсов, чем талантливее люди, тем больше они меняют работу и уходят в другие отрасли.

Результатом является общая нехватка навыков, что также приводит к снижению производительности отрасли в целом. Как обеспечение новых человеческих ресурсов, так и повышение квалификации существующих человеческих ресурсов - это человеческие проблемы, которые лежат в основе всей строительной отрасли.

По проведенным исследованиям компания Dai Nippon Construction Co., Ltd. предоставляет кыргызским строителям новый подход к получению навыков своим сотрудникам. По принципу «стать профессионалом в одном деле, нежели брать понемногу

и не качественно». Как мы уже все знаем, Япония высокоразвитая страна, которая охотится за качественными человеческими ресурсами, услугами, производством товаров и т.д. Поэтому компания Dai Nippon Construction Co., Ltd. привезли с собой высококвалифицированных специалистов, инженеров не только для завершения проекта, а ещё для качественного развития человеческих ресурсов Кыргызской Республики.

- Отсутствие безопасности

Уникальной проблемой строительной отрасли является высокая вероятность несчастного случая. В строительной отрасли традиционно существовали факторы, которые могли привести к несчастным случаям, такие как работа в опасных зонах и использование тяжелой техники. В сочетании с проблемой нехватки рабочей силы, соблюдение требований, обучение и проверки безопасности не проводятся должным образом, что увеличивает риск для отрасли в целом.

Кроме того, тот факт, что мы не смогли обеспечить необходимую цифровизацию, также привел к снижению безопасности. Без надлежащего контроля безопасности вы можете нарушить закон и быть оштрафованы. Мало того, в худшем случае, вы можете потерять ценный талант. Потери в случае аварии будут несоизмеримы.

И тут компания Dai Nippon Construction Co., Ltd. ставит безопасность в первую очередь. Снабжают рабочих всеми высококачественными технологиями для предотвращения несчастных случаев. Компания усердно работает над «улучшением производительности человеческих ресурсов и улучшением рабочей среды (меры по профилактике новых коронавирусных инфекций, меры по профилактике теплового удара и т.д.)» и «продвижением реформы стиля работы» в качестве приоритетных пунктов «компенсации работникам с нулевым заболеванием».

- Частые изменения проекта

Существует также большая проблема в том, как продолжить работу над проектом. В строительной отрасли изменения контракта часто сильно отличаются от того, что ожидалось изначально. Это, вероятно, самый большой фактор в задержке проекта. Серьезные изменения контракта не только задерживают проект, но и увеличивают значительные затраты.

С другой стороны, руководитель проекта должен тщательно рассмотреть возможность изменения и определить направление проекта.

Кроме того, после определения направления требуется также плавно донести изменения в рабочих процессах и бюджетах до соответствующих сторон. Это очень сложные задачи, и они могут стать тяжелым бременем для руководителей проектов.

- Отсроченные технологические инновации.

Сегодня технологические инновации продвигаются во всех отраслях. Естественно, волна технологических инноваций устремляется в строительную отрасль, но все равно, она отстает по сравнению с другими отраслями. Правительство Японии предприняло усилия по их поддержке, но этого пока недостаточно, чтобы увидеть, проникли ли они на все сайты.

В глобальном опросе строительная отрасль находится на второй позиции после цифровизации.

Кыргызстан получил огромные навыки и опыт по использованию инновационных технологий в строительстве от японской компании DNC по строительству туннелей и дорог.

- Контроль затрат не осуществляется должным образом

В строительной отрасли часто отсутствует надлежащий контроль затрат. Сколько компаний знают общую стоимость тяжелого оборудования, которое они используют? Немногие компании могут взять на себя все расходы на покупку, ремонт, ежедневное техническое обслуживание, такое как замена батареи, и косвенные расходы, такие как страхование от кражи.

Каждый из них может быть не таким уж большим, но их сумма может оказаться неожиданной.

- Какова цель управления процессами/тайм-менеджментом?

Мы понимаем, что в строительной отрасли есть разные проблемы. Отсюда мы объясним, как решить эти проблемы.

Метод заключается в правильном управлении процессом и временем. Во-первых, давайте разберемся с целью управления процессами и временем.

- ✓ **Обеспечение сроков и качества поставки**

Самое главное в строительной отрасли – предоставить клиенту здание требуемого качества и в установленные сроки. Если вы управляете процессом и временем, вы можете заранее уловить необходимый процесс и приступить к подготовке.

В результате рабочие и тяжелая техника также смогут эффективно перемещаться. Чем эффективнее ваша работа, тем выше будет прибыль вашей компании и удовлетворенность клиентов.

Если вы управляете процессом и временем для повышения производительности, вы можете точно определить инвентарь принадлежащих материалов. Точный захват приводит к сокращению отходов.

Кроме того, работники смогут распределяться соответствующим образом, что приведет к сокращению сверхурочной работы и повышению мотивации к работе. Эти вещи повысят производительность всей компании, и вы сможете получить различные преимущества.

- ✓ Два метода управления процессами/тайм-менеджментом

Так как же нам управлять процессом и временем? Важно составить маршрут, который будет легко понять работнику. Здесь мы представим два шаблона для создания маршрута.

Написанный от руки маршрут. Самый примитивный метод — создать маршрут от руки на бумаге или доске. Преимущество этого метода в том, что любой может создать маршрут независимо от навыков. Его создание не занимает много времени, и можно сказать, что это эффективный метод для небольшого числа людей.

Создание маршрута с помощью Excel. Также можно использовать компьютерную программу Excel для создания маршрута. С помощью этого метода также можно использовать формулы и функции, поэтому можно обрабатывать даже сложные проекты.

Daï Nippon Construction несет свой вклад в развитие общества, повысив удовлетворенность клиентов за счет «надежного производства», прилагает серьезные усилия для сохранения окружающей среды и создания лучшей окружающей среды [2].

Они сосредоточили свою энергию на своих клиентах во всем мире и используют накопленные технологии и ноу-хау для реализации «более быстрого», «дешевого» и «лучшего» производства. Кроме того, в соответствии с быстрыми изменениями в социальной среде и диверсификацией потребностей клиентов, они будут и дальше совершенствовать свои накопленные технологии, тщательно внедряя защиту окружающей среды, безопасность и соблюдение нормативных требований [2].

Они уделяют первоочередное внимание удовлетворению потребностей клиентов и вкладу в общество посредством «производства», называемого «строительством», усердно решают экологические проблемы, направленные на сохранение окружающей среды и улучшение ее создания.

Меры по окружающей среде. Компания стремится защитить окружающую среду, например, «противодействие глобальному потеплению» в глобальной среде и «снижение шума и вибрации» в локальной среде [5].

Они активно используют экологически чистую строительную технику на своих рабочих местах. Кроме того, создали уведомления для повышения осведомленности и просвещения каждого работника.

Так же, в жизни компания участвует «Fun to Share» и работает над мерами против глобального потепления. Они определили вопросы, которые должна решать наша компания, и все сотрудники и работники работают вместе, как один [4].

На пути к низкоуглеродному обществу путем продвижения ресурсов и энергосбережения. Предыдущая кампания «Challenge 25» была перерождена в «Fun to Share», которая направлена на создание общества с низким уровнем выбросов углерода, в то же время, делясь последними знаниями со всеми.

Dai Nippon Construction участвует в акции «Fun to Share» [4]. Что касается мер по борьбе с побочными продуктами строительства, то компанией установлен уровень разделения строительных отходов в качестве экологической цели.

Компания разработала «Руководство по переработке побочных продуктов строительства» [4], которое представляет собой процедуру принятия мер против побочных продуктов строительства на строительной площадке и надлежащей утилизации на основе руководства.

Кроме того, что касается управления обработкой побочных продуктов строительства, они будут активно продвигать управление с помощью электронного манифеста, а также создали и используют «систему коллективного управления промышленными отходами», которая собирает и управляет результатами обработки побочных продуктов с помощью своих внутренней сети.

В Кыргызской Республике необходимо отметить, что «зеленого» строительства нет, при это некоторые строительные компании используют в жилищном строительстве экоматериалы, тем самым пытаясь привлечь к себе конечного покупателя. Но для повсеместного использования принципов «зеленого» строительства необходимо решить проблемы следующего характера:

- отечественные строительные стандарты опираются на стандарты конца двадцатого столетия, т.е. необходимо переходит на международные современные стандарты строительства;
- отсутствует нормативно-правовая база по внедрению комплексной энергоэффективности зданий и применению альтернативных источников энергии, т.е. необходимо развивать и адаптировать нормативную базу с учетом мировой практики в этой сфере;
- отсутствует государственная поддержка для развития экологического проектирования, т.е. необходимо развивать государственные программы, способствующие прогрессу экологического строительства применения альтернативных источников энергии.

Подтверждением соответствия строительных материалов, изделий и конструкций, испытания строительных материалов, изделий и конструкций, обучения и переподготовки рабочих, повышения квалификации специалистов отрасли, информационной поддержки предприятий отрасли в Кыргызской Республике занимается республиканский Центр сертификации в строительстве при Государственном агентстве архитектуры, строительства и ЖКХ при Правительстве Кыргызской Республики. Нельзя сказать, что Кыргызстан работает в области сертификации только руководствуясь национальными законами и нормативными актами, вышеупомянутый Центр руководствуется и международными договорами, вступившими в законодательном порядке в силу, участницей которых является Кыргызская Республика, но исследования показывают, что принципы «зеленых» технологий строительства не учтены в данных нормативно-правовых актах.

На наш взгляд, Центру сертификации в строительстве при Государственном агентстве архитектуры, строительства и ЖКХ при Правительстве Кыргызской Республики необходимо:

- внести в Госстрой предложения по совершенствованию нормативных правовых актов в области внедрения «зеленых» принципов строительства;
- разработать технические регламенты, нормативные правовые акты, стандарты, нормы и т.п., регламентирующие вопросы внедрения «зеленых» технологий строительства (производства, работ и услуг), систем сертификации;
- взаимодействовать или стать полноправным членом Всемирного Совета по Зеленому Строительству (WGBC).

В 2002г. Был сформирован Всемирный Совет по Зеленому Строительству (WGBC), включающий более 80 национальных Советов в разных странах, осуществляющие внедрение критериев «зеленого» строительства [6].

Такие национальные Советы состоят в основном из: профессиональных учреждений, органов исполнительной власти государства, научно-исследовательских учреждений, а также заинтересованных частных организаций.

Целью Всемирного Совета является координирование мер по внедрению принципов «зеленого» строительства на всех уровнях: от принятия необходимых законов и до реализации проектов недвижимости.

Целью проекта компании ОАО «DNC» является улучшение транспортного движения на автодороге Бишкек-Ош в зимний период посредством строительства снегозащитной галереи. Обоснованы направления по улучшению организации труда в международной компании ОАО «DNC» путем оптимизации системы управления ОАО «DNC» и применение зеленого строительства Кыргызской Республике.

Активному внедрению «зеленых» технологий в сфере строительства КР мешает отсутствие соответствующих нормативных документов, которые бы регулировали данную отрасль. Кроме этого, КР должна повсеместно развивать производство собственных стройматериалов, используемых при возведении «зеленых домов». Это касается и бетона, и современных теплоизолирующих материалов, и строительных конструкций, и вторичной переработки использованных материалов, и промышленных отходов. Однако, нет никаких сомнений в том, что «зеленое строительство» является концепцией будущего Кыргызстана.

Список использованной литературы.

1. <https://aipo.com/blog/schedule-managementtools-constructionindustry/>
2. <https://www.dnc.co.jp/> Главная - КСО / Отчет о деятельности по охране окружающей среды - Экологическая политика
3. <https://www.dnc.co.jp/> Главная - КСО / Отчет о деятельности по охране окружающей среды - Организационная система
4. <https://www.dnc.co.jp/> Главная - КСО / Отчет о деятельности по охране окружающей среды - Охрана окружающей среды / творческая деятельность Участие в мероприятиях по
5. <https://www.dnc.co.jp/> Главная - КСО / Отчет о деятельности по охране окружающей среды - охране окружающей среды
6. Супатаева Н.Т, Байтакова М.А. Зелёное строительство в Кыргызской Республики: проблемы и перспективы. Москва. Евразийское научное объединение. 2020.320.

Свидения об авторах: Сатиналиев Т. Р. – магистрант факультета переподготовки и повышения квалификации кадров.

Асаматова Н.К. Сатиналиев Т. Р.

Ж. Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Асаматова Н. К., Сатиналиев Т. Р.

КНУ им. Ж. Баласагына^{1,2}

Asamatova N.K., Satinaliev T. R.

KNU J.Balasagyn^{1,2}

**МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТ МЕНЕН ЖЕМКОРЛУКТУН БАЙЛАНЫШЫ
ВЗАИМОСВЯЗЬ КОРРУПЦИИ И ЭТИКИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО
RELATIONSHIP BETWEEN CORRUPTION AND THE ETHICS OF A CIVIL
SERVANT**

Аннотация: Макалада заманбап мамлекетте болуп жаткан терс корунуштордун бири болгон жемкорлук менен мемлекеттик кызматтын байланышы каралат. Жемкорлукка негизинен эле колунда бийлиги жана финансылык, материалдык ресурстары тейлеген озулорунун кызыкчылыгы учунмамлекеттик чиновниктер аралашат жана пайдаланышат. Бул болсо алардын кызмат этикасын бузгандыгы, кабыл алынган ченемдерди бузуу жолу менен ишке ашырышат.

Аннотация: Статья посвящена анализу взаимосвязей возникновения коррупции как негативного явления общества с исполнением государственными служащими своих функциональных полномочий, в процессе которых допускаются и нарушаются этические и моральные нормы их поведения. Последние выражаются в использовании государственными чиновниками своего служебного положения в корыстных целях путем хищения, воровства и присвоении части вверенных финансовых, материальных и иных средств.

Annotation: The article is devoted to the analysis of the relationship between the emergence of corruption as a negative phenomenon of society and the exercise by civil servants of their functional powers, during which the ethical and moral standards of their behavior are allowed and violated. The latter are expressed in the use by government officials of their official position for selfish purposes through theft, theft and misappropriation of part of the entrusted financial, material and other means.

Негизги сөздөр: жемкорлук, этика, саясат, мамлекеттик кызаткер, ыйгарым укук, мамлекеттик башкаруу, ресурстар, бийлик.

Ключевые слова: коррупция, этика, политика, государственный служащий, государственное управление, полномочия, ресурсы, власть.

Keywords: corruption, ethics, politics, civil servant, public administration, powers.

Обретение Кыргызстаном своей политической и экономической независимости, переход от административно-командной централизованной экономики к социально ориентированной рыночной экономике потребовали существенного изменения роли и функций государства как института, осуществляющего широкий спектр действий, направленных на решение социальных и экономических проблем. Наряду с данной важной составляющей деятельностью государства стала разработка и принятие мер по преодолению негативных процессов, которые закономерно возникли в процессе перехода от одной политической и социально-экономической системы к другой. Одним из таких реальных явлений для суверенного Кыргызстана стали возникновение основ зарождения таких негативных процессов как теневая экономика и коррупция, которые с каждым годом рыночного направления развития набирали интенсивные темпы наращивания, заняв

значительное место в общественно-экономическом секторе. Особое место в общественной жизни кыргызского общества заняли коррупционно-криминальные отношения, получившие наибольшее развитие в системе государственного управления, среде государственных служащих. В данном случае речь идет о нарушении этических норм и служебного поведения в деятельности людей, которые являются государственными или же муниципальными служащими и распоряжающимися финансовыми и материальными ресурсами, обладающими правами и полномочиями по их использованию.

В настоящем, проблема коррупционных проявлений в Кыргызской Республике занимает одно из устойчивых негативных мест в общественной жизни государства. В общественной жизни общества она вышла на передний план и стала неотъемлемой частью постоянного обсуждения и осуждения не только в частной жизни, в средствах массовой информации, в высших эшелонах государственной власти. Не стало исключением в этом деле Президент страны С.Жапаров, который объявил одним из важных направлений своей деятельности и деятельности представителей государственных, особенно правоохранительных органов борьбу и противодействию с проявлениями коррупционных явлений, приняты и стали действовать соответствующие документы. В буквальном смысле этому социально-экономическому негативному процессу кыргызского общества объявлена решительная борьба, который стал главным тормозящим фактором развития республики.

Как показывает опыт, влияние и роль коррупционно-криминальных отношений в современном мире столь велики, что они стали угрозой фактором национальной безопасности, социально-экономического и политического развития любой страны, особенно слаборазвитых. Кыргызстан в данном контексте не является исключением, который находится на этапе радикального перехода от одной социально-экономической и политической системы к другой и находится на достаточно низком уровне своего развития и в мировом рейтинге относится к категории развивающихся стран и, соответственно, с высоким уровнем коррупционности. Поэтому для современного Кыргызстана проблемы коррупции более чем актуальны, поскольку их масштабы составляют значительную долю ВВП и фактически достигли, и превысили тот порог, за которым начинают выступать как самостоятельный фактор, дезинтегрирующий не только хозяйственно-экономическую, но и общественно-политическую систему общества. Более того, в последние 15-20 лет происходит процесс институционализации коррупции, т.е. имеет место их замещение официальных экономических институтов коррупционно-теневыми.

Несмотря на то, что причины коррупции связаны в большей степени с морально-нравственными и этическими аспектами людей особенно тех, которые занимают те или иные властные полномочия, однако ее последствия в большей степени отражаются на экономической системе, в определенной степени разрушая ее основу, структурные элементы. Коррупция становится неотъемлемой частью экономических отношений и приобретает все новые и изощренные формы, препятствует реализации осуществляемых экономических реформ, принятых стратегий государства, разлагает чиновников различного ранга. В конечном итоге она вызывает такие последствия как политическая дестабилизация страны, обострение национальной и экономической безопасности страны, о чем свидетельствуют происшедшие в республике за последние два десятилетия народные волнения.

Кыргызстан, несмотря на принимаемые меры, не смог за годы своего суверенитета создать достаточные институционально-организационные условия для ускоренного развития, формирования эффективной системы государственного управления и рыночной экономики. Коррупционные процессы играли и в настоящем играют тормозящую роль на экономическое и социальное развитие, инвестиционную привлекательность, особенно иностранных, поступления от которых в значительной степени используются неэффективно, чаще всего путем хищения, воровства с элементами

коррупционности.

Наиболее общими причинами недостаточного состояния рыночного развития общества явились не только серьезные просчеты изначально проводимых реформ и борьба между старой партийно-советской номенклатурой, которая достаточно длительное время (10-15 лет) сохраняла свою власть и нарождающейся молодой общественно-политической элитой. Кроме того, формирующуюся кыргызскую общественно-политическую и экономическую систему, равно и как другие постсоциалистические страны, захлестнули крайне социально опасные процессы как хищения накопленного в прошлом богатства и ресурсов государства под видом приватизации, злоупотребления, бюрократизм, оргпреступность и др. Эти явления деформировали не только структуру и систему органов управления, но и существующий кадровый ресурс, что привело изначально к формированию и созданию слабой, малоэффективной системы государственного управления, прогрессивного социально-экономического развития. Высшие органы власти и их должности заняли недостаточно компетентные лица, в основном вчерашние комсомольцы, у которых отсутствовал практический опыт в системе государственного управления, особенно в производственной сфере. Кыргызстанцам хорошо известно, к каким печальным последствиям привела реформа аграрного сектора, когда эффективно функционирующая колхозно-совхозная система была полностью развалена за короткий срок из-за необоснованного выбора модели ее дальнейшего сохранения и развития. Практически власть, все ее уровни стали средством удовлетворения личных, клановых и корпоративных интересов групп госслужащих и как показал опыт, произошло их сращивание с представителями бизнеса, организованной преступности. Именно этот слой общества решал судьбу страны, все больше захватывая власть на всех уровнях управления, особенно в представительных органах как на местах, так и в центре, опираясь на практически незаконно нажитые финансовые и иные ресурсы и это явление стало обычным в общественной жизни республики, продолжаясь и в настоящем.

Учитывая негативный опыт прошлых лет и в целях его исправления за последние два десятилетия принят ряд мер по улучшению системы государственного управления, особенно в части качественного улучшения кадрового состава и потенциала государственных и муниципальных служащих. По существу они направлены не только на улучшение кадрового потенциала государственной и муниципальной службы, но и оградить их от неправомερных действий по распоряжению финансовыми, материальными и тем самым не допустить к коррупционным деяниям типа хищения, воровства, получения взятки и др. Принят и действует Закон КР «О государственной гражданской службе и муниципальной службе», Кодекс этики государственных и муниципальных служащих Кыргызской Республики» и др., которые, наряду с другими положениями, предусматривают соблюдения чиновниками различного ранга и уровня соблюдения морально-этических норм поведения. Эта система охватывает все стадии и этапы, начиная с отбора на госслужбу и заканчивая механизмами служебного (карьерного) продвижения. Обязательной составляющей системы являются программы развития для государственных служащих, включающие развитие профессиональных знаний, навыков и умений менеджмента, лидерских качеств, группового взаимодействия.

Для органов государственного управления приняты кодексы профессиональной этики, учитывающие специфику их деятельности. Перед системой профессиональной этики госслужащих стоит задача - сформировать высоконравственный государственный аппарат. Кроме того, в Положении «Об основах этики государственных служащих» заложены ограничения, связанные с этикой государственного служащего, им вменяются обязанности не допускать конфликта интересов, строго и неукоснительно соблюдать общепринятые морально-этические нормы. В соответствии с ним, госслужащий всех видов и рангов, независимо от занимаемой должности, во внеслужебное время обязан придерживаться правил и норм, установленных в требованиях Положении, в кодексе

профессиональной этики государственной службы.

Нормативно-правовые документы госслужащий несет дисциплинарную, административную, материальную и уголовную ответственность за допущенные нарушения правил должностных обязанностей, взыскание может быть наложено на госслужащего за нарушение трудовой дисциплины, а также за несоблюдение этики.

Список использованной литературы:

1. О противодействии коррупции [Электронный ресурс]: Закон Кыргызской Республики от 2012 года.
2. О государственной гражданской службе и муниципальной службе [Электронный ресурс]: Закон Кыргызской Республики от 2018 года.
3. 3 Кодекс этики государственных и муниципальных служащих Кыргызской Республики [Электронный ресурс]: Закон Кыргызской Республики от 2019 года.
4. Положение «Об основах этики государственных служащих» [Электронный ресурс]: Закон Кыргызской Республики от 2016 года.
5. О конфликте интересов [Электронный ресурс]: Закон Кыргызской Республики от 2018 года.
6. Искаков И.И., Жанекова А.О. Теневая экономика и коррупция [Текст] – Учебник, Бишкек, 2015

Сведения об авторах: Асаматова Н. К.,- магистрант, факультет переподготовки и повышения квалификации кадров.

Сатиналиев Т. Р- магистрант кафедры государственное регулирование экономики факультета государственное и муниципальное управление.

ГОСУДАРСТВА И МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЯ

УДК: 811.512.154 + 378.147 (045)

Асанбекова С. К.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Асанбекова С. К.

КНУ им. Ж. Баласагына

Asanbekova S. K.

KNU J. Balasagyn

САЯСИЙ ТУУРАЛЫКТЫ БИЛДИРҮҮ КАРАЖАТТАРЫ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОРРЕКТНОСТИ MEANS OF EXPRESSION OF POLITICAL CORRECTNESS

Аннотация: Бул илимий макала “саясий тууралык” түшүнүгүнүн келип чыгышын жана эволюциясын изилдөөгө арналган. Тилдин эне тилинде сүйлөгөндөрдүн каада-салты, маданияты, баалуулуктар системасы жана менталитети менен тыгыз байланышта экендигин жана ар кандай өзгөрүүлөрдү чагылдырарын далилдедик. Бул концепцияны адептүүлүктүн жана формалдуу эмес эрежелерди сактоонун талабы катары кароого болот. Изилдөө саясий тууралыктын англис тилинин тилдик системасына тийгизген таасирин сүрөттөйт жана ал дүйнөнүн маданий картинасында кандай өзгөрүүлөрдү чагылдырарын көрсөтөт. Ошондой эле Америка Кошмо Штаттарында көп улуттуу калк жана жеке жана жамааттык эркиндиктердин жогорку деңгээли сыяктуу саясий тууралыктын жайылышынын негизги себептери изилденет. Тилдин морфологиялык, лексикалык жана синтаксистик деңгээлине өзгөчө көңүл бурулат, мында саясий тууралыктын кубулушу корунуп турат.

Аннотация: Данная научная статья посвящена изучению происхождению и эволюции понятия "политическая корректность". Мы доказали, что, язык тесно связан с традициями, культурой, системой ценностей и менталитетом носителей языка, и отражает любые изменения, происходящие в обществе, это понятие может быть рассмотрено как требование приличия и соблюдения, неофициальных правил. Исследование описывает влияние политической корректности на языковую систему английского языка и показывает, как она отражает изменения в культурной картине мира носителей языка. Также рассматривает основные причины распространения политической корректности в США, такие как многонациональный состав населения и высокий уровень индивидуальных и коллективных свобод. Особое внимание уделено морфологическому, лексическому и синтаксическому уровням языка, на которых проявляется явление политической корректности.

Annotation: This scientific article is devoted to the study of the origin and evolution of the concept of "political correctness". It is argued that language is closely related to traditions, culture, value system and the mentality of its speakers, and reflects any changes taking place in society. The concept of political correctness can be considered as a requirement of decency and observance of unofficial rules. The study describes the influence of political correctness on the language system of the English language and shows how it reflects changes in the cultural worldview of its speakers. The main reasons for the spread of political correctness in the USA, such as the multi-ethnic composition of the population and high levels of individual and collective freedoms, are also discussed. Special attention is paid to the morphological, lexical, and syntactic levels of language, where the phenomenon of political correctness manifests itself.

Негизги сөздөр: Саясий тууралык, АКШ, жеке жана жамааттык эркиндиктер, тил системасы, социалдык-маданий өзгөрүүлөр, этникалык жана расалык топтор, баалуулуктар, грамматикалык маанилер.

Ключевые слова: Политическая корректность, США, индивидуальные и коллективные свободы, языковая система, социокультурные изменения, этнические и расовые группы, ценности, грамматические значения.

Keywords: Political correctness, USA, individual and collective freedoms, language system, sociocultural changes, ethnic and racial groups, values, grammatical meanings.

The language is closely related to traditions, culture, value system and the mentality of its media, and reflects any changes taking place in society. Changes in the cultural, political, social life of society affect the conceptual picture of the world of its native speakers, which in turn is reflected in the language system. A characteristic example of such a connection is changes in the cultural picture of the world of native speakers of the English language, which occurred under the influence of a phenomenon such as political correctness.

Political correctness is a powerful social, cultural and linguistic phenomenon of modernity, which affected the most diverse aspects of society. It affects the interaction of various ethnic and racial groups, gender relations, the situation in the society of people of different social status, material prosperity, age. It is not surprising that the phenomenon of political correctness was born precisely in the English -language society, because English plays the role of the language of world communication, intercultural communication in the modern world, and without manifesting respect for the needs of representatives of various nationalities, including at the linguistic level, such communication would not be able to Consider successful.

The relevance of the research is due to the interest of the study of this phenomenon by an increasing number of linguists, culturalists, philosophers, as well as a lack of knowledge of political correctness from the point of view of the linguistic aspect. Since the language is constantly changing, the use of some expressions is a thing of the past, and new designations are replaced by it, the study of the linguistic aspect of political correctness remains relevant. Despite the fact that political correctness has become the subject of research by many scientists, some aspects of this topic are not fully studied.

Political correctnesses can be considered the requirements of decency, that is, to fulfill all kinds of unwritten rules. The origin of the term "political correctness" is still the subject of the dispute, and the meaning of the very concept during its existence has changed many times. In general, until the beginning of the 20th century, the term was practically not used. In the 30s and 40s, American communists used the expression "politically correctly" in cases where the opinion of a party member on any issue corresponded to her position. The universally recognized fact is that the modern understanding of the term "political correctness" (Political Correctness) appeared in the second half of the twentieth century in the United States.

In the 1960s, political correctness began to gain momentum in the US, driven by factors such as the diverse population and a strong emphasis on individual and collective freedoms. Over time, the term used to describe black Americans has evolved: "Negro" was used until the 1950s, and "Black" emerged in the 1960s as a symbol of equality. Today, "African-American" and "Afromerican" are considered more appropriate than "Black." Political correctness now encompasses cultural, behavioral, and language norms to prevent discrimination based on various characteristics. It also aims to veil negative factors in the social and political spheres.

A critical attitude to political correctness. Hypercorrectivity: Political correctness has undergone significant changes in public perception over the past few decades. There are concerns about "hyper correctness," which involves excessive and immoderate use of politically correct vocabulary. This has led to criticism of political correctness due to the lack of uniform criteria to determine what is correct and the desire to protect as many groups as possible. The excessive use of political correctness has also led to ridicule and stress for many people. However, political correctness draws attention to the crucial role of language in interpersonal and intercultural relations, and it is a powerful tool to confront verbal aggression.

Means of expression of political correctness: In English, the concept of political correctness is widely represented at the linguistic and sociocultural levels, therefore, two main approaches to the analysis of this phenomenon can be distinguished:

- 1) linguistic or linguistics, in which political correctness is a linguistic code;
- 2) communicative or cultural-behavioral, where political correctness is considered as a philosophy and style of life.

Therefore, it makes sense to consider political correctness with the help:

- 1) language means, that is, at the level of word formation and constructing phrases, sentences;
- 2) communicative means, that is, at the level of the cultural and behavioral category used to nominate various discriminated groups of the population, representatives of minorities.

The language aspect is mainly expressed in limiting the use of vocabulary, recognized as offensive to indicate certain categories of people or inappropriate for use in some situations, as well as in the search for new means of language that reflect the ideas of political correctness.

Communicative means of political correctness are represented by means of introducing norms that regulate attitude to issues such as the equality of sexes, minority rights, and environmental protection.

It is worth noting that linguistic and communicative means complement each other when analyzing political correct words, for example, the combination of African American is presented at the lexical level of language means, and at the same time is an example of communicative means of expressing political correctness on ethnic/racial.

As a language category, political correctness is expressed in the aggregate of language units at various levels, the use of which is aimed at eliminating discriminatory or insulting effects.

As you know, language is a whole and logical system. Each of the linguistic units corresponds to a certain linguistic level, that is, the smallest significant unit of morpheme is a unit of morphemic, the word is a unit of vocabulary, and sentences are syntax.

Therefore, three language levels can be distinguished, at which the category of political correctness finds a formal expression:

- morphological;
- lexical;
- Syntactic.

Morphological level: The morphological level considers the structure of the word, a change in the shape of the word and various ways of expression of grammatical meanings. Morpheme is the main unit of the morphological level.

In relation to the English language, the main methods of changing words at the morphological level under the influence of political correctness are:

- 1) modification of words, replacement of an unspoken morpheme with neutral. For example, the introduction of a new suffix -ron instead of the suffixes -er, -ess or the use of a political correct morpheme -person instead of -man.
- 2) the prolapse of the unspoken Morpheme. For example, in the word Chairman, discard the Man Morpheme.
- 3) Replacing a word with an inadvertible morpheme with another word or phrase. This method borders on a change at the lexical level, but is still included in this list, since it is the word that contains the non -aligned morphemus that is replaced. For example, Policeman is replaced by a neutral Police Officer.

For example: in Kyrgyz, the suffix -bek is often used as a title for men in positions of authority. To be more politically correct and gender-neutral, some have suggested using the suffix -baev instead. Instead of using the gendered suffixes -chy (male) and -kan (female) for professions, some suggest using the gender-neutral suffix -chuu [14]. "Driver" (shofyor) becomes "driv-er-chi". Prolapse of unspoken morphemes: The word "manaschi" (a person who recites the Kyrgyz epic poem "Manas") is being replaced with "manaschysy" to remove the gendered "chi" morpheme. Replacing words with inadvertible morphemes: The term "balykchy"

(fisherman) has been replaced with "balykchylyk" (fishing job) to avoid the gendered "chy" morpheme [16]. The word "Chairman" in Kyrgyz language news articles is replaced with a gender-neutral form "Chair" to avoid gender-specific language [19].

Lexical level: The lexical level is a set of words that perform a nominative function in the language, that is, a unit of this level is a word with a lexical meaning.

As one of the means of expressing the category of political correctness at the lexical level, one can consider euphemisms that in relation to political correctness can be determined as words or phrases used to mitigate the discriminatory or insulting effect caused by a direct name or to conceal the negative essence of the designated.

At the lexical level, under the influence of political correctness, there is a replacement of some words, lexemes with other words or whole expressions, and it is at this level that the most changes are observed.

It seems possible to distinguish the following basic, most frequent ways of forming political correct lexemes:

1) the use of nominations of more general meaning to denote specific concepts. For example, the word Companion replaced Spawn.

2) replacing a multi-valued word with a faster with a narrower meaning. This method of education is much less common than the first. For example, a more significant word Poor is replaced by low-income.

3) the formation of phrases or complex words. In combinations of this type, as a rule, there are constant and variable components. In general, under the influence of political correctness, the phrases with the components of Different (LY), Alternate, PEOPLE with/of, Able, Disadvantage, Challenged.

To replace the non-altitude lexemes, phrases of various compositions are used:

- noun + noun;
- adjective + noun;
- adjective + adjective;
- adverb + past community (Participle II).

For example: the Kyrgyz word for disabled is often replaced with the phrase "persons with disabilities" to be more politically correct and person-centered. In Kyrgyz, the word for housewife is "ayal", which is considered to be gender-specific. Some suggest using the term "homemaker" instead using euphemisms: In Kyrgyzstan, the term "gay" is often replaced with "different" (boshqa) [15]. Using more general nominations: The term "special needs" (osmon kyzmaty) is used instead of "disabled" (engizgi). Forming phrases or complex words: The term "gender-based violence" (jynsyzdoo bezegu) is used instead of "violence against women" (ajandar menen bezegu). [17]. In 2019, the Ministry of Education and Science of Kyrgyzstan introduced new textbooks for primary and secondary schools that use more gender-neutral language, the word "fatherland" was replaced with "homeland" to avoid gender bias [20].

Syntactic level: At the syntactic level, the structure of phrases and sentences is studied, as well as the functional interaction of various parts of speech in them.

At this level, the category of political correctness is manifested in the form of replacing the pronoun HE and its derivatives (HIS) in structures where the gender of the object is not indicated or does not matter.

For example: in speeches and official documents, it is becoming more common to use gender-inclusive language, such as using plural pronouns instead of singular gendered pronouns. In Kyrgyzstan's Constitution, the language was amended in 2016 to be more gender-inclusive, replacing all instances of "he" with "he or she" [15]. The statement "He is a good doctor" can be changed to "They are good doctors" to remove the gendered pronoun. The phrase "man-made disasters" can be changed to "human-made disasters" to remove the gendered "man". Using transfer: The phrase "He or she is a great leader" can be used instead of "He is a great leader" to include both genders [18]. In a recent speech, the Kyrgyz President Sadyr Japarov stated that every citizen has the right to express their opinion, regardless of their gender. Here,

the President uses the gender-neutral pronoun "their" instead of "his" or "her" to avoid gender bias [21].

There are several ways to change this kind of designs to more political correct:

- 1) Omnity. With this method, the proposal changes in such a way that the subject of the statement is in the plural. *For example:* from a news article about an anti-corruption protest in Kyrgyzstan: "We demand that corrupt officials be held accountable for their actions" changed to "We demand that corrupt officials be held accountable for their actions" [1]. Original sentence: "The government has approved a new policy." Political correct version using Omnity: "Governments have approved a new policy" [6]. Original sentence: "I believe that the government should do more to support small businesses." Political correct version using Omnity: "I believe that governments should do more to support small businesses" [7].
- 2) partial omnostation, when only part of the phrase is overwhelmed. *For example:* a speech by a Kyrgyzstani politician discussing healthcare reform: "The healthcare system is struggling to meet the needs of its citizens" changed to "The healthcare system is struggling to meet the needs of its citizens" [2]. Original sentence: "The president announced his decision." Political correct version using partial omnostation: "The president announced their decision" [8]. Original sentence: "I am proud to stand here as the first female president of Kyrgyzstan." Political correct version using partial omnostation: "I am proud to stand here as the first female/male president of Kyrgyzstan." [12].
- 3) transfer. In this method, both possible variants of the genus are indicated in the sentence. There are several options for recording these combinations: he/she, she/he, he or she, (s) he, she. *For example:* from a news article about gender equality in Kyrgyzstan: "He or she should be judged based on their abilities, not their gender" changed to "They should be judged based on their abilities, not their gender" [3]. Original sentence: "The prime minister can choose to appoint a man or a woman to the position." Political correct version using transfer: "The prime minister can choose to appoint a he/she or she/he to the position" [9]. Original sentence: "We need to ensure that every citizen, whether he or she is rich or poor, has access to education." Political correct version using transfer: "We need to ensure that every citizen, whether he/she or she/he is rich or poor, has access to education" [13].
- 4) replacement of pronouns with a rootless One (One's). Being a personal pronoun, One can be used to designate people in general, as well as often for generalization. Especially often One is used in a formal style. *For example:* speech by a Kyrgyzstani academic discussing education reform: "One's education is crucial for their future success" changed to "Education is crucial for future success" [4]. Original sentence: "If a person wants to succeed in their career, they need to work hard." Political correct version using replacement with rootless One: "If one wants to succeed in one's career, one needs to work hard" [10].
- 5) replacing pronouns with neutral options to replace HE in situations when it comes to faces of any gender. *For example:* news article about women's rights in Kyrgyzstan: "He who is silent is complicit in the oppression of women" changed to "Those who are silent are complicit in the oppression of women" [5]. Original sentence: "A citizen who commits a crime should be punished." Political correct version using replacement with neutral option Thon: "A citizen who commits a crime should be punished, regardless of their gender" [11].

The most famous replacement options:

- a) the pronoun Thon, formed by tightening the words that one. For the first time, this option was proposed by Charles Converse back in 1859. For the first time, Thon's neologism was registered in the Funk & Wagnalls New Standard Dictionary) in 1913 along with the pronoun He'er (His'er in the attractive and Him'er in object cases), which were introduced by Feminist Ella Flagg Young (Miller, Swift 1977, 117).
- b) the pronoun VE (Vis in attractive and Ver in object cases).

- c) the pronoun CO (COS in an attractive case, a return pronoun Coself instead of Himself and Herself).

A list of literature:

1. Адлер Д. Борьба против политической корректности // Америка. 1994. - №442. - 5-34 с.
2. Battistella E. Bad Language: Are Some Words Better Than Others? / E. Battistella. - Oxford University Press, 2005 - 240 p.
3. Dick. L. The vocabulary of Power, Rank and Status. // Mayor B.M., Pugh A.K. (eds.) Language, Communication and Education. - Routledge, 2005 - 476 p.
4. Frank F., Anshen F. Language and the Sexes. / F. Frank, F. Anshen. - Albany: State University of New York Press, 1983. - 140 p.
5. Frank F., Treichler P.A., with others. Language, Gender and Professional Writing: Theoretical approaches and guidelines for nonsexist usage. / F. Frank, P.A. Treichler, with others. - New York, 1989. - 341 p.
6. Garner J.F. Politically Correct Bedtime Stories. Modern Tales for Our Life and Times. / J.F. Garner. - Souvenir Press, 2012. - 112 p.
7. Macaulay R. The Social Art. Language and Its Uses. / R. Macaulay. - NY: Oxford University Press, 2006. - 256 p.
8. Miller C., Swift K. Words and Women. / C. Miller, K. Swift - NY: Anchor Books, 1977. - 147 p.
9. Spender D. Man mad Language. / D. Spender - Rivers Oram Press/Pandora List, 1998. - 272 p.

Used dictionaries:

1. Beard H., Cerf C. The Official Politically Correct Dictionary and Handbook. - London: Grafton, 1992. - 144 p.
2. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. - Cambridge University Press, 2003. - 506 p.
3. Holder R.W. A Dictionary of Euphemisms. - Oxford University Press, 2008. - 410 p
4. Neaman J.S., Silver C.G. The Wordsworth Book of Euphemisms. - Wordsworth Editions Ltd, 1995. - 371 p.
5. Rawson H. Dictionary of Euphemisms and Other Doublespeak. - Castle, 2003. - 462 p.

E – resources:

1. Караш Ю. Трамп спасет США от политкорректности [электронный ресурс] Режим доступа: <https://vz.ru/world/2016/5/16/810446.html> Дата доступа: 10.12.2017
2. Тасс. Трамп заявил, что отразил нападки на Рождество сторонников политкорректности [электронный ресурс] Режим доступа: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4841358> Дата доступа 04.02.2018
3. Case Study: Always #LikeAGirl [электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.dandad.org/en/d-ad-always-like-a-girl-campaign-case-study-insights/> Дата доступа: 08.04.2018
4. FIROR M. Ageism: Who're you calling 'elderly?' [электронный ресурс] Режим доступа: <https://50shadesofdementia.wordpress.com/2016/04/18/ageism-whore-you-calling-elderly/> Дата доступа 24.03.2018
5. Rose D. Don't call me handicapped! / BBC News [электронный ресурс] Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/magazine/3708576.stm Дата доступа: 08.12.2017
6. Trump D. Twitter. [электронный ресурс] Режим доступа: <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/945126026824298497> Дата доступа: 01.02.2018

Information about the author: Asanbekova Sezim Kanatbekovna - undergraduate student of the Department of English and International Studies.

УДК: 342.61

Байгазиева Д.М., Сейтахунова Р.Р.

Россия Федерациясынын биринчи Президенти Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус
Славян университети^{1,2}

Байгазиева Д.М., Сейтахунова Р.Р.

Кыргызско-Российский Славянский университет имени первого Президента Российской
Федерации Б.Н. Ельцина^{1,2}

Baigazieva D. M., Seitakhunova R. R.

Kyrgyz-Russian Slavic university named after the first President of Russia B. N. Yeltsin^{1,2}

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНИН ЫЙГАРЫМ УКУКТАРЫ ПОЛНОМОЧИЯ ПРЕЗИДЕНТА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ POWERS OF THE PRESIDENT OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Аннотация: Бардык штаттарда, башкаруу формасына карабастан, мамлекет башчысынын кызматы бар – монархиялык мамлекеттерде тукум куума монархтар, республикаларда шайлануучу президенттер. Мамлекеттин мындай кызмат адамынын болушуна болгон муктаждыгы эл аралык деңгээлде башка мамлекеттер менен өз ара аракеттенүүдө эң жогорку өкүлчүлүккө ээ болуу зарылчылыгы менен гана эмес, конституциялык түзүлүштү, ошондой эле бийликтин туруктуу иштешин камсыз кылуу менен шартталган. өлкөдө жана анын уландысы. Бул илимий макалада Кыргыз Республикасынын башчысы – Президент институтунун конституциялык-укуктук статусу, Кыргыз Республикасынын Президентинин ыйгарым укуктарынын мазмуну, анын мамлекеттик бийлик органдарынын тутумундагы ролу жана орду, Өкмөт менен өз ара мамилелердин маселелери жана алардын өз ара аракеттенүүсүнүн формалары.

Аннотация: В всех государствах независимо от формы правления существует пост главы государства – наследные монархи в монархических государствах, избираемые президенты в республиках. Потребность государства в существовании такого должностного лица обусловлено не только необходимостью иметь высшее представительство во взаимодействии с другими государствами на международном уровне, но и обеспечивать конституционный порядок, а также устойчивую работу власти в стране и ее преемственность. В данной научной статье рассматриваются вопросы конституционно-правового статуса института главы Кыргызской Республики – Президента, содержанию полномочий Президента Кыргызской Республики, его роли и месте в системе органов государственной власти, вопросы взаимоотношений с Правительством и формам их взаимодействий.

Annotation: In all states, regardless of the form of government, there is a post of head of state - hereditary monarchs in monarchical states, elected presidents in republics. The need of the state for the existence of such an official is due not only to the need to have the highest representation in interaction with other states at the international level, but also to ensure the constitutional order, as well as the stable operation of power in the country and its continuity. This scientific article discusses the issues of the constitutional and legal status of the institute of the head of the Kyrgyz Republic - the President, the content of the powers of the President of the Kyrgyz Republic, his role and place in the system of public authorities, issues of relations with the Government and the forms of their interactions.

Негизги сөздөр: Кыргыз Республикасынын Президенти, Конституциясы, конституциялык-укуктук абалы, Өкмөт, ыйгарым укуктар, мыйзам.

Ключевые слова: Президент Кыргызской Республики, Конституция, конституционно-правовой статус, Правительство, полномочия, право.

Keywords: President of the Kyrgyz Republic, Constitution, constitutional and legal status, Government, powers, law.

Первой страной, в которой с принятием Конституции в 1787 году появился институт президентства были соединенные штаты Америки. Термин "президент" в переводе с латинского языка означает "сидящий впереди". В современном правовом значении президент - это единоличный глава государства, избираемый народом, который получает ряд полномочий связанный с управлением страной. В Кыргызской Республике, институт Президента был учрежден 24 октября 1990 г. Верховным Советом Кыргызской ССР двенадцатого созыва. Статус Президента Кыргызской Республики тогда был определен специальным Законом "Об учреждении поста Президента Кыргызской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Кыргызской ССР" от 24 октября 1990 г. [1]. Возникновение и становление конституционного института президентской власти пришелся на сложный этап экономического и политического развития Республики.

Законом Кыргызской ССР "Об учреждении поста Президента Кыргызской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Кыргызской ССР", принятом от 24 октября 1990 г. на внеочередной второй сессии Верховного Совета Кыргызской ССР двенадцатого созыва, «в целях развития политических и социально-экономических преобразований в республике, обеспечения гарантий деятельности и необходимого взаимодействия законодательной, исполнительной и судебной власти, повышения ответственности и эффективности работы государственных органов и, исходя из общественной потребности укрепления конституционного строя, прав, свобод и безопасности граждан, был учрежден пост Президента Кыргызской ССР – главы государства» - пишет в своей статье «Конституционно-правовой статус Президента Кыргызской Республики» Н.Н. Гельметдинова [2]. Первый Президент Кыргызстана был назначен 27 октября 1990 года, им стал Аскар Акаев. Эту дату негласно принято считать днем, когда наша страна начала свою новую историю. Уже спустя год, 12 октября 1991, прошли всенародные выборы Президента Кыргызстана, на которых единственным кандидатом был вновь Аскар Акаев – за него и проголосовало более 95% населения страны. Как пишет Н.Н. Гельметдинова: «Эти выборы стали, по сути, подтверждением полномочий Президента, избранного парламентом в 1990 году – в то время как Кыргызстан считался суверенным государством в составе Союза ССР – в качестве главы нового независимого государства» [2].

Принятая в 1993 году Конституция Кыргызской Республики впервые определила функции, полномочия, а также порядок избрания и прекращения обязанностей Президента Кыргызской Республики. Под функциями президента понимаются основные направления деятельности главы государства, вытекающие из его положения в системе органов государственной власти. В свою очередь, функции президента конкретизируются в его полномочиях. Полномочия Президента представляют собой совокупность предоставленных президенту прав и обязанностей, которые необходимы ему для выполнения возложенных функций по управлению государством, пишет У.А. Сатимкулов в статье «Некоторые аспекты полномочий президента кыргызской республики, касающиеся вопросов гражданства» [3]. Основные функции Президента Кыргызской республики были отражены в статье 42 Конституции 1993 года:

«Президент Кыргызской Республики:

- 1) является символом единства народа и государственной власти, гарантом Конституции КР, прав и свобод человека и гражданина;
- 2) в установленном Конституцией КР порядке принимает меры по охране суверенитета и территориальной целостности Кыргызской Республики, обеспечивает единство и преемственность государственной власти, согласованное функционирование и взаимодействие государственных органов, их ответственность перед народом;
- 3) в соответствии с Конституцией КР и законом определяет основные направления внутренней и внешней политики государства;

4) представляет Кыргызскую Республику внутри страны и в международных отношениях» [4].

Также, были закреплены Конституцией 1993 года широкие полномочия Президента Кыргызской Республики в различных сферах государственной жизни. Были определены полномочия Президента, в которых он имел прерогативный характер, а также где его полномочия соприкасались с полномочиями других органов государственной власти, способствуя решению вопросов во взаимодействии на основе принципа разделения властей. Совокупность президентских полномочий была сбалансирована с полномочиями таких органов страны как Жогорку Кенеш, Правительство и Судебной властью, с целью обеспечения работы принципа взаимных противовесов и недопущения односторонних авторитарных решений.

В 2010 году с произошедшей в стране сменой власти, была принята, и новая Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года. Согласно новой Конституции Кыргызстан перешел на парламентскую форму правления. Так, в Кыргызской Республике, как в типично парламентской республике, полномочия главы государства в качестве главы исполнительной власти не были предусмотрены. В Статье 64 Конституции Кыргызской Республики говорится: «Президент назначает и освобождает от должности членов Правительства руководителей государственных органов, ведающих вопросами обороны, национальной безопасности, а также их заместителей» [5]. В новой Конституции утверждение программы деятельности Правительства, определение его структуры и состава, за исключением вышеупомянутых членов, перешло к полномочиям Жогорку Кенеша. Со вступлением Кыргызстана в парламентскую форму правления, многие эксперты права анализировали то, как поменялись полномочия президента и в одной из таких статей «Полномочия Президента Кыргызской республики в сфере исполнительной власти», автор Ж.К. Маматалиев писал: «На сегодняшний день полномочия Президента Кыргызской Республики в отношении с исполнительной ветвью власти, можно сказать, имеет узкий характер, однако это совсем не соответствует действительности, Президент Кыргызской Республики в практической жизни приглашает не только Премьер-Министра, но и министров для получения отчетов о ходе работы Правительства в течение всего года. Однако, это может быть один из нюансов парламентской формы правления, однако при избрании и назначении Премьер-Министра Кыргызской Республики, Президент Кыргызской Республики уже не сможет использовать свои правовые рычаги воздействия на законодательную ветвь власти, а также оказывать прямое влияние на исполнительную ветвь власть, так как полномочия по осуществлению контроля и надзора над исполнительной ветвью власти, принадлежит законодательной ветви власти» [6]. Ж.К. Маматалиев отметил, что дальнейшее развитие взаимоотношений Президента Кыргызстана с исполнительными органами власти и его ответственность зависит от того, какой путь государственного и конституционного развития выберет страна.

В 2021 году Конституция Кыргызской Республики вновь претерпевает изменения и 5 мая этого года принимают новую Конституцию, согласно которой Кыргызская Республика вновь переходит к президентской форме правления. Согласно Статье 66 Конституции «Президент является главой государства, высшим должностным лицом и возглавляет исполнительную власть Кыргызской Республики» [7]. Сегодня в Кыргызстане, по ряду критериев, модель управления страной тяготеет к чисто президентской республике, однако, в ней отмечают и присутствие смешанной полупрезидентской формы. Президента как глава государства наделяется полномочиями, дающими ему возможность оказывать влияние на все ветви власти. Такая координация хорошо видна, например, при решении важнейших для страны кадровых вопросов, назначении на высшие должности в государстве. Президент взаимодействует и Жогорку Кенешем (в связи с назначением Премьер-министра, Генерального прокурора, избрании Председателя Правления Национального банка, судей Конституционного суда,

Верховного суда, др.). Президент Кыргызской Республики определяет основные направления внутренней и внешней политики. Безусловно, соответствующие полномочия Президента - это и его обязанности, их исполнение является средством осуществления конституционных прав, закрепленных в Конституции Кыргызской Республики. Выступая в роли гаранта Конституции, прав и свобод человека и гражданина Президент вправе с названных позиций оценивать содержание деятельности подотчетных ему органов - Правительства, Совета безопасности, органов прокуратуры, внутренних дел, других государственных органов. Через послание к народу он может изложить свое видение этой проблемы и ориентировать Жогорку Кенеш и Правительство Кыргызской Республики на реализацию первоочередных законопроектов в той или иной сфере общественной жизни. Президент также наделен правом законодательной инициативы; кроме того, посредством своего права на возвращение принятого законодателем закона со своими замечаниями - право отлагательного вето, он имеет возможность известным образом отстаивать свою точку зрения по поводу содержания того или иного законопроекта. Наличие широких полномочий, рычагов воздействия на все ветви власти дает основание говорить о выведении Президента Кыргызской Республики из общей системы разделения властей, превращении его в верховного арбитра, обеспечивающего единство и преемственность государственной власти, согласованное функционирование и взаимодействие государственных органов, их ответственность перед народом.

Анализируя полномочия Президента КР на разных этапах правового развития Кыргызской Республики, можно сделать вывод о том, что Президент, в первую очередь, обеспечивает необходимое единство государственной власти, сохраняя при этом разделение властей. Такой институт президентства призван обеспечивать устойчивость механизма власти. Учреждение поста Президента в Кыргызстане было обусловлено рядом объективных и субъективных факторов – стояли задачи усиления исполнительной власти, повышения ее мобильности и оперативности в принятии управленческих решений, совершенствования механизма реализации законов, укрепления государственной дисциплины, законности и правопорядка. Однако, как и во многих других странах современного мира, невыполнение программных целей, коррупция, смена властей, экономические кризисы в стране и мире – зачастую, приводят к противостоянию между ветвями власти, властью и народом. В свою, очередь, такие политические кризисы приводят к избранию нового Президента и возможному пересмотру его полномочий.

Список использованной литературы:

1. Закон Киргизской ССР "Об учреждении поста Президента Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР" от 24 октября 1990 г.
2. Гельметдинова Н.Н. Конституционно-правовой статус Президента Кыргызской Республики. Проблемы государства и права за рубежом. [Электронный ресурс] — Электрон. ст. — Москва, 2004. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionno-pravovoy-status-prezidenta-kyrgyzskoy-respubliki> — Яз. рус. — (Дата обращения: 18.04.2023).
3. Сатимкулов У.А. Некоторые аспекты полномочий президента кыргызской республики, касающиеся вопросов гражданства / У.А. Сатимкулов// Вестн. КРСУ. 2017. Т. 17. № 6. С. 150.
4. Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 1993 года.
5. Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года.
6. Ж.К. Маматалиев. Полномочия Президента Кыргызской республики в сфере исполнительной власти — Электрон. ст. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31664836&pos=5;-106#pos=5;-106 — Яз. рус. — (Дата обращения: 18.04.2023).
7. Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года.

Нурматова Г.А., Нурканова А. Н.

Ж. Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Нурматова Г.А., Нурканова А. Н.

КНУ им. Ж.Баласагына^{1,2}

Nurmatova G. A., Nurkanova A. N.

KNU J.Balasagyn^{1,2}

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МУНИЦИПАЛДЫК КЫЗМАТКЕРЛЕРИНИН
АТТЕСТАЦИЯЛООСУН УЮШТУРУУ ЖАНА ӨТКӨРҮҮ ТАРТИБИ
ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОЦЕДУРА ПРОВЕДЕНИЯ АТТЕСТАЦИИ
МУНИЦИПАЛЬНЫХ СЛУЖАЩИХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
ORGANIZATION AND PROCEDURE FOR CERTIFICATION OF MUNICIPAL
EMPLOYEES OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

Аннотация: Бул макалада Кыргыз Республикасынын муниципалдык кызматкерлерин аттестациялоону уюштуруу жана өткөрүү тартиби каралат жана изилденет. Авторлор 2021-жылдын 27-октябрындагы “Мамлекеттик мамлекеттик кызмат жана муниципалдык кызмат жөнүндө” мыйзамдын кабыл алынышы жана толуктоолору менен кызматкерлерди баалоонун ордуна мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерди аттестациялоо киргизилгенин белгилешти. Авторлордун айтымында, аттестация мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кадр саясатын калыптандыруунун маанилүү инструменттеринин бири болуп калды. Баалоонун негизги максаты - кызматкердин мүмкүн болуучу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо.

Аннотация: В данной статье рассмотрены и изучены организация и процедура проведения аттестации муниципальных служащих Кыргызской Республики. Авторами отмечено о том, что с принятием и изменением закона «О государственной гражданской службе и муниципальной службе» от 27 октября 2021 года вместо оценки служащих ввели аттестацию как государственных, так и муниципальных служащих. По мнению авторов аттестация стала одним из важнейших инструментов формирования кадровой политики государственных органов и органов местного самоуправления. Главное назначение аттестации - выявить вероятные возможности сотрудника.

Annotation: In this article, the organization and procedure for attestation of municipal employees of the Kyrgyz Republic are considered and studied. The authors noted that with the adoption and amendment of the law "On the State Civil Service and Municipal Service" dated October 27, 2021, instead of evaluating employees, certification of both state and municipal employees was introduced. According to the authors, attestation has become one of the most important tools for shaping the personnel policy of state bodies and local governments. The main purpose of appraisal is to identify the likely capabilities of an employee.

Негизги сөздөр: аттестация, муниципалдык кызматкерлер, ЖӨБ органдары, мамлекеттик кызматкерлер, комиссия, мэрия, айыл өкмөттөрү.

Ключевые слова: аттестация, муниципальные служащие, местное самоуправление, государственные служащие, комиссия, мэрия, айыл-окмоту.

Keywords: certification, municipal employees, local self-government, civil servants, commission, mayor's office, aiyl-okmotu.

Проблемы улучшения организации труда в мэриях и айыл-окмоту обусловлена тем, что у государства в период реформирования экономики стоит проблема острой нехватки

финансового и кадрового ресурсов, а самое главное требует развития квалифицированный менеджмент, бороться путем научных изысканий.

Муниципальная служба как орган власти является посредником между государственной властью и населением. В муниципальной службе постепенно формировалась и развивалась база профессиональных знаний, совершенствовались навыки работы. Требование к определенному уровню и профилю образования сегодня является необходимым для муниципальных служащих. [6]

Аттестация стала одним из важнейшим инструментом формирования кадровой политики государственных органов и органов местного самоуправления. Главное назначение аттестации - выявить вероятные возможности сотрудника.

Аттестация муниципальных служащих предназначена для повышения эффективности деятельности органов местного самоуправления при подборе, подготовке и расстановке муниципальных служащих.

В ходе аттестации оцениваются профессиональные, управленческие и моральные качества работников, их умение работать с людьми, делаются выводы об их соответствии занимаемой должности. [7]

Согласно статьи 11. закона Кыргызской Республики «О государственной гражданской и муниципальной службе» отмечается о том, что вместо ежеквартальной и годовой оценки деятельности государственных и муниципальных служащих, с нового года начнут проводить процедуру аттестации один раз в 2 года. [2]

Среди муниципальных служащих и в том, числе и муниципальных служащих мэрии и айыл-окмоту будет проводиться аттестация. Одним из главных обязанностей муниципальных служащих – участие в аттестации.

Мэрии городов и айыл-окмоту те органы, которые решают вопросы местного значения, создают условия для населения, в связи с этим в дальнейшем совершенствовать деятельности мэрий и айыл-окмоту необходимо проводить аттестацию, оценивая, таким образом, деятельность муниципальных служащих.

Основные цели и задачи аттестации:

- соответствия по занимаемой должности;
- выявить уровень знания, компетенции служащего;
- определению достойных служащих к повышению, понижению занимаемой должности;
- выявление потенциала служащего;
- повышение эффективности мэрий и айыл-окмоту.

Самое главное здесь должно быть работа комиссии по проведению аттестации муниципальных служащих. Комиссия должна быть лояльной ко всем служащим, объективным, следовать законодательства Кыргызской Республики. Печальный был опыт когда всем сотрудникам оценивали и ставили только положительные оценки, т.е. объективности не было. Где была слабая методологическая база по проведению оценки деятельности, для должностных лиц ответственных за проведение оценки служащих, что ослабляло эффективность их деятельности.

Аттестацию согласно нового законодательства должны пройти все служащие раз в два года. Отметим также о том, что в законе некоторые муниципальные служащие не подлежат аттестации:

- служащие, занимающие административную должность менее одного года, но по желанию могут проходить;
- беременные;
- женщины, находящиеся в декретном отпуске;
- служащие, которые направлены на переподготовку или повышение на более 1 года.

Рассмотрим основные компоненты аттестации служащего: [4]

- оценка непосредственного руководителя – от 0 до 10 баллов;
- компьютерное тестирование – от 0 до 10 баллов;
- собеседование – от 0 до 10 баллов.

Итого максимальный балл по итогам аттестации служащих составляет – 30 баллов.

Комиссия после проведения 3 этапа аттестации делает заключения:

- полностью соответствует по занимаемой должности, также может быть рекомендован к повышению;
- соответствует занимаемой должности, но не рекомендуется к повышению должности;
- не соответствует занимаемой должности, если получил ниже 15 баллов, то служащему предоставляется еще один шанс пройти аттестация через шесть месяцев. За это время служащий сможет подготовиться и пройти успешно аттестацию. Если во второй раз не смог набрать выше 15 баллов, то увольняют с работы.

Ответственность в основном возлагается на комиссию, которая проводит аттестацию. Состав комиссии утверждаются руководителем государственного органа и органа местного самоуправления.

Структура и состав аттестационной комиссии [4]

Схема1.

Согласно по схеме 1. состав комиссии составляет из 7 человек. Согласно законодательства не должен превышать 9 человек. Представители членов комиссий состоят из разных сфер, чтобы было прозрачность, справедливость. Состав комиссии включает не только представителей государственных органов и органов местного самоуправления, но представителя гражданского общества, активиста, т.е. нейтрального человека в целях объективности.

Прежде чем проводить аттестацию, руководитель органа местного самоуправления – мэр и глава айыл-окмоту оформляют приказ: список служащих и график проведения аттестации.

Аттестация проводится в нескольких этапах: [4]

- 1 этап - подготовка. Оценка непосредственного руководителя;
- 2 этап - компьютерное тестирование;
- 3 этап - собеседование;
- 4 этап - принятие решений

Список использованной литературы:

1. Конституция Кыргызской Республики (Принята референдумом 11 апреля 2021г.) (Введена в действие Законом Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года)
2. Закон Кыргызской Республики “О государственной гражданской службе и муниципальной службе” от 27 октября 2021 года № 125
3. Указ Президента КР «О вопросах проведения аттестации и прохождения испытательного срока в системе государственной гражданской и муниципальной службы» от 2 июня 2022г.
4. Положение «О порядке проведения аттестации государственных гражданских служащих и муниципальных служащих Кыргызской Республики (к Указу Президента Кыргызской Республики от 31 мая 2022 года № 169)
5. Указ Президента КР “О Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы”. Бишкек. **01.11.18 /Кабар/**
6. Нурматова Г.А. Муниципальная служба как институт власти на местах//Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. Бишкек-2013г. Выпуск 1. С.190
7. Об аттестации муниципальных служащих// Муниципалитет (научно-популярный журнал) – Б.:2022 №12

Свидения об авторах: Нурматова Г.А., - кандидат политических наук, доцент кафедры государственной и муниципальной службы.

Нурканова А.Н.- магистрантка кафедры государственной и муниципальной службы.

УДК: 352.353: 575-2

Самидин к Р., Сыргабаева А.С.

Ж. Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Самидин к Р., Сыргабаева А.С.

КНУ им. Ж.Баласагына^{1,2}

Samidin k R., Syrgabaeva A.S.

KNU J. Balasagyn^{1,2}

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ОРГАНДАРЫНДАГЫ ЖАНА ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНДАГЫ ГЕНДЕРДИК САЯСАТТЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫ

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНАХ И ОРГАНАХ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

CURRENT STATUS OF GENDER POLICY IN STATE BODIES AND LOCAL SELF- GOVERNMENT BODIES OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Аннотация: Бул макала өлкөбүздүн актуалдуу көйгөйлөрүнүн бирине, тагыраагы гендердик маселелерге арналган. Авторлор мамлекеттик органдарда жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында иштеген аялдар менен эркектердин катышын изилдешкен. Авторлор ошондой эле Кыргызстанда гендердик теңчиликти камсыз кылуу үчүн бардык зарыл мыйзамдык база бар экендигине карабастан, чындыгында бул маселе боюнча жогорку жетекчилердин так аныкталган позициясы жок экенин белгилешти. Гендердик теңсиздиктин көптөгөн ар кандай формалары дагы эле бар жана “креслолордун” басымдуу көпчүлүгүн дагы эле өлкөнүн күчтүү жарымы ээлеп турат.

Аннотация: Данная статья посвящена одной из актуальных проблем нашей страны, а конкретнее гендерным вопросам. Авторами изучены соотношение женщин и мужчин работающих в государственных органах и в органах местного самоуправления. Авторами отмечено также о том, что несмотря на то, что у Кыргызстана имеется вся необходимая законодательная база для обеспечения гендерного равенства, в реальности не просматривается вышестоящими руководителями четко определенной позиции по данному вопросу. Остается много разных форм гендерного неравенства и подавляющее число «кресел» занимает все-таки сильная половина страны.

Annotation: This article is devoted to one of the urgent problems of our country, and more specifically to gender issues. The authors studied the ratio of women and men working in state bodies and in local governments. The authors also noted that, despite the fact that Kyrgyzstan has all the necessary legislative framework to ensure gender equality, in reality, there is no clearly defined position on this issue by senior leaders. There are still many different forms of gender inequality, and the vast majority of “armchairs” are still occupied by the strong half of the country.

Негизги сөздөр: гендердик теңчилик, мамлекеттик башкаруу, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, гендердик саясат, эркектер, аялдар.

Ключевые слова: гендерное равенство, государственное управление, местное самоуправление, гендерная политика, мужчины, женщины.

Keywords: gender equality, public administration, local self-government, gender policy, men, women.

Несмотря на то, что у Кыргызстана имеется вся необходимая законодательная база для обеспечения гендерного равенства, остается много разных форм гендерного неравенства и подавляющее число «кресел» занимает все-таки сильная половина страны. По вопросам гендерного равенства в Кыргызской Республике 14 июля 2011 году был изменен и дополнен закон Кыргызской Республики «О государственных гарантиях равных прав и возможностей для мужчин и женщин». Первоначально этот закон был принят 4 августа 2008 года. [2] Хотя имеется принятый закон, но в полной мере не реализуется, не удается достичь целей, указанных в документах.

Рекомендованный экономическим советом ООН и Пекинской платформой, не менее 30% женщин должны занять места в парламенте не реализуется в должной мере. Несмотря на то, что у Кыргызстана имеется вся необходимая законодательная база для обеспечения гендерного равенства, в реальности у руководства страны не просматривается четко определенной позиции по данному вопросу. Остается много разных форм гендерного неравенства и подавляющее число «кресел» занимает все-таки сильная половина страны.

С целью разрешения этого вопроса, Президентом страны был подписан Указ «О мерах по совершенствованию гендерной политики», который должен обеспечить не менее 30-ти процентного представительства женщин Кыргызской Республики в государственных органах и органах местного самоуправления, в том числе и на уровне принятия решений. Согласно документу, все проекты нормативно-правовых актов республики должны подлежать обязательной гендерной экспертизе и при объявлении конкурса на замещение вакантной должности на государственной и муниципальной службе, должен обеспечить равные условия и возможности участия в них лиц разного пола.

Далее рассмотрим представительство женщин в государственных органах. Распределение государственных служащих, занятых в органах государственной власти и управления Кыргызской Республики на 1 января 2021 г. [5]

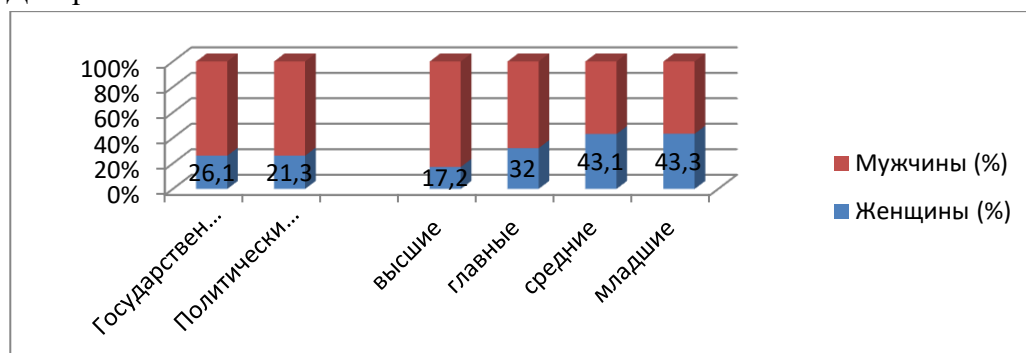
Представительство женщин и мужчин на разных должностях в органах государственного управления в 2021 году [5]

Таблица 1.

№		Женщины (%)	Мужчины (%)
	Государственные должности	26,1	73,9
	Политические и специальные должности	21,3	60,2
	Административные должности:		
	высшие	17,2	82,8
	главные	32	68
	средние	43,1	56,9
	младшие	43,3	56,7

Представительство женщин и мужчин на разных должностях в органах государственного управления в 2021 году

Диаграмма 1.

Среди полномочных представителей президента в областях нет ни одной женщины. Нет женщин в 40 районных государственных администрациях. Женщины не представлены также в числе мэров городов. В айылных аймаках уровень женского представительства составляет всего 5% из 452 айылных аймаков.

В статье 24 Конституции Кыргызской Республики мужчины и женщины имеют равные права и свободы и равные возможности для их реализации. [1]

Как отмечает Нурматова Г.А. о том, что граждане Кыргызской Республики имеют равный доступ к муниципальной службе независимо от пола, расы, национальности, языка, происхождения, имущественного и должностного положения, места жительства, отношения религии, убеждений, принадлежности к общественным объединениям, политическим партиям. [6]

Чуть выросло число женщин, занятых в государственном управлении с 35,3% в 2016г. а в 2021 году 39,2%. Далее рассмотрим численность мужчин и женщин, занимающих государственные должности. На 2021 год занимающие государственные должности мужчин 60,8%, а женщин 39,2%. Занятые на политических и специальных

должностях мужчин 75,7%, а женщин 24,3 %. Занятые на административных должностях мужчин 60,1%, а женщин 39,9%.

Численность государственных служащих, занимающих государственные должности, на 1 января 2021 г. (в процентах) [5]

Таблица 2.

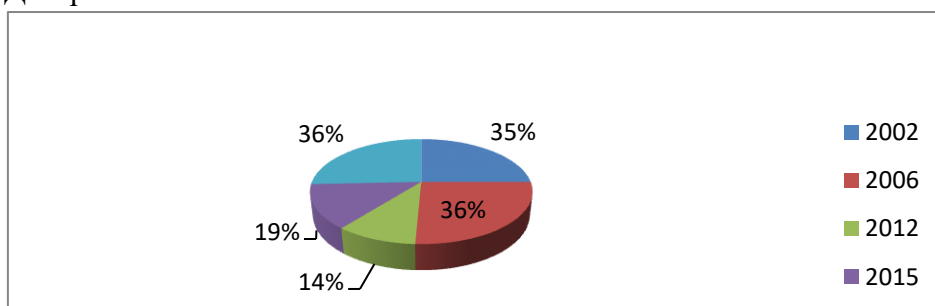
	Государственные служащие		Политические должности		Административные должности	
	Жен.	Муж.	Жен.	Муж.	Жен.	Муж.
Кыргызская Республика	40,4	59,6	25,4	74,6	41,5	58,5
Баткенская область	30,4	69,6	17,1	82,9	31,1	68,9
Джалал-Абадская область	38,1	61,9	25,9	74,1	38,5	61,5
Иссык-Кульская область	49,9	50,1	21,2	78,8	51,0	49,0
Нарынская область	47,2	52,8	25,7	74,3	48,3	51,7
Ошская область	34,4	65,6	15,0	85,0	35,4	64,6
Таласская область	41,9	58,1	33,3	66,7	42,3	57,7
Чуйская область	48,8	51,2	25,0	75,0	49,5	50,5
г. Бишкек	40,2	59,8	26,4	73,6	41,5	58,5
г. Ош	31,3	68,7	15,6	84,4	31,9	68,1

Примечание: Без государственных органов, обеспечивающих оборону, общественный порядок и безопасность.

Увеличилась число женщин в органах местного самоуправления с 35,2% в 2002 году до 36,8% в 2006 году и в составе местных кенешей всех уровней с 14% в 2012 году до 19,1% в 2015 году, на 36% в 2021 году. (диаграмма 3.)

Численность женщин в органах местного самоуправления [5]

Диаграмма 2.

Теперь рассмотрим численность работников, занятых в органах местного самоуправления в таблице, на 1 января 2021 года

Численность работников занятых в органах МСУ[5]

Таблица 3.

	Политические должности	мун.	Административные мун. должности
--	------------------------	------	---------------------------------

	Жен.	Муж.	Жен.	Муж.
Кыргызская Республика	23	485	2836	5166
Баткенская область	1	40	152	587
Джалал-Абадская область	3	77	471	1168
Иссык-Кульская область	-	66	371	528
Нарынская область	3	62	250	462
Ошская область	5	86	399	1382
Таласская область	1	37	197	258
Чуйская область	7	110	862	615
г. Бишкек	2	4	113	129
г. Ош	1	3	21	37

Женщины в законодательном органе власти.

Не лучше выглядит ситуация представленность женщин в Жогорку Кенеше Кыргызской Республики. Если начать рассматривать с периода независимости, в парламенте 1 созыва 1995 году представленность женщин составляла 4%, на втором созыве 2000 г. возросла на 3%. Что не удивительно на третьем созыве парламента вообще женщин не было. Это и было причиной введение в законодательство страны, не было другого выхода.

Теперь рассмотрим парламент 6 созыва, представленность женщин в парламенте. Из 120 депутатов в парламенте работали мужчины-депутатов всего-94, а женщин -26, в процентном соотношении 78% мужчины, 22% женщины.

Представительство женщин в Жогорку Кенеше VI созыва по политическим партиям:

В парламенте 6 созыва всего 120 депутатов из них только 19 представители женского пола

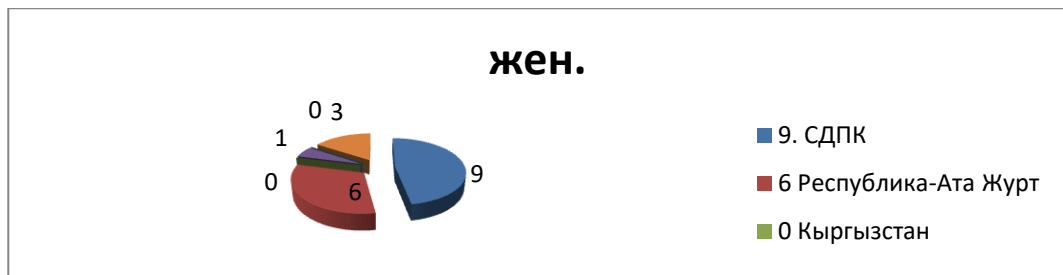
Таблица 4.

№	Наименование фракций	женщины	мужчины
1.	СДПК	9	29
2.	Республика-Ата-Журт	5	23
3.	Кыргызстан		18
4.	Өнүгүү-Прогресс		12
5.	Бир Бол		12
6.	Ата-Мекен	3	8

Источник: собственное исследование по материалам официального сайта Жогорку Кенеша.

Представители женского пола в Жогорку Кенеше КР 6-созыва [9]

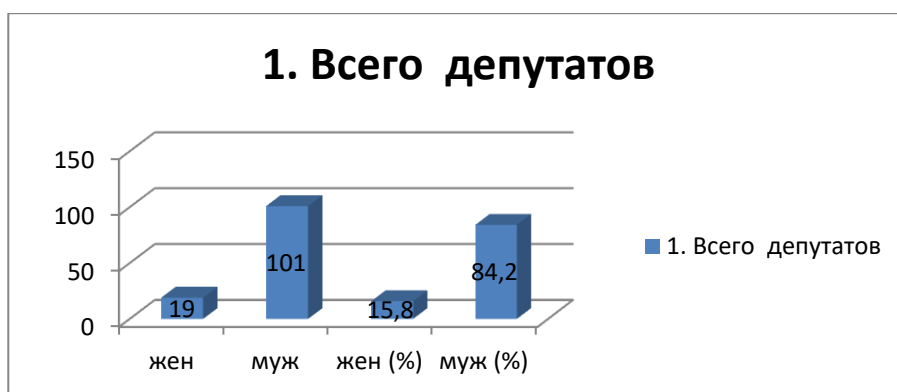
Диаграмма 4.

Как показано в диаграмме 5. По законодательству не соответствует, чтобы было 30% представленность женского пола должна было быть не 26 депутатов, а 36 депутатов-женщин в парламенте. [9]

Количество депутатов 6 созыва

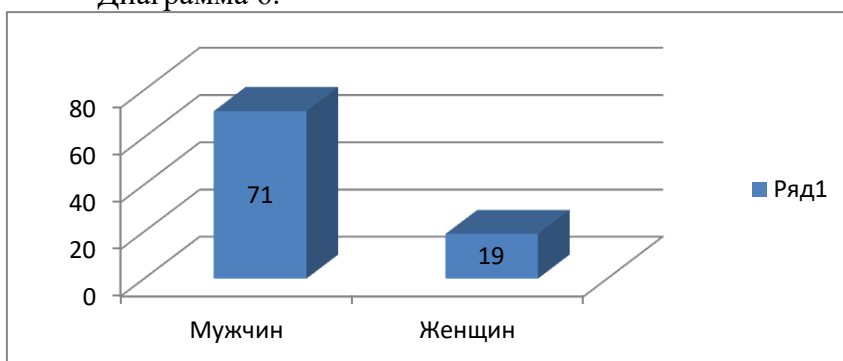
Диаграмма 5.

Если рассмотрим Жогорку Кенеш седьмого созыва, то картина почти такая не соблюдается закон. Из 90 депутатов из них мужчины-71, а женщин-депутатов-19 что составляет 78 и 22 %, также как и в шестом созыве.

Показатели мужчин и женщин в Жогорку Кенеше седьмого созыва рассмотрим в диаграмме 6.[10]

Диаграмма 6.

В парламенте 7 созыва также наблюдается мало женщин представителей. Положение женщины в Кыргызстане характеризуется постоянно увеличивающимся их вкладом в экономическое и социальное развитие, в оптимизацию и модернизацию интеллектуальной базы прогресса. В целом усиливается политическая роль женщин.

Этими проблемами должны заниматься уполномоченные органы государственной власти Кыргызской Республики. Привести в соответствие на законодательной основе.

Список использованной литературы:

1. Конституция Кыргызской Республики (Принята референдумом 11 апреля 2021г.) (Введена в действие Законом Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года)
2. Закон Кыргызской Республики “О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей для мужчин и женщин” от 4 августа 2008 года №184 (В редакции Закона КР от 14.07.2011г. №97, ст. 24)
3. Закон Кыргызской Республики “О государственной гражданской службе и муниципальной службе” от 27 октября 2021 года № 125
4. Программа развития ООН Внедрение гендерных подходов: социальные и экономические издержки и выгоды. Бишкек, 2007.
5. Национальный статистический комитет. Женщины и мужчины Кыргызской Республики. Бишкек: 2022г.
6. Нурматова Г.А. Муниципальная служба как институт власти на местах//Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. Бишкек-2013г.Выпуск 1. С.192
7. Ошурагунова Д. Женщины-депутаты ЖК КР являются декорацией, потому что они не отстаивают никакую точку зрения, просто голосуют и представляют интересы власти, но никак не народа – URL: [http: www.tazar.kg](http://www.tazar.kg) (12 февраля 2008)
8. Токмергенова А. Новая позиция женщин в политической жизни Кыргызстана – URL: [http: www.easttime.ru](http://www.easttime.ru) (14 июля 2010)
9. Список депутатов парламента Кыргызстана VI созыва [https://kaktus.media/doc/326848 spisok depytatov parlamenta kyrgyzstana vi soz](https://kaktus.media/doc/326848_spisok_depytatov_parlamenta_kyrgyzstana_vi_soz)
10. Список депутатов парламента Кыргызстана VII созыва <http://kenesh.kg/ru/deputy/list/35>

Свидения об авторах: Самидин к Р,- магистрант кафедры государственной и муниципальной службы.

Сыргабаева А.С. - магистрант кафедры государственной и муниципальной службы.

УДК: 371.1(575.2)(04)

Таалайбек кызы Элгиза
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Таалайбек кызы Элгиза
КНУ им. Ж.Баласагына
Taalaibek kyzy Elgiza
KNU J. Balasagyn

**КЫРГЫЗСТАНДА СТУДЕНТТИК ЖАШТАРДЫН КОРРУПЦИЯГА БОЛГОН
МАМИЛЕСИН ИЗИЛДӨӨ
ИЗУЧЕНИЕ ОТНОШЕНИЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ КЫРГЫЗСТАНА К
КОРРУПЦИИ
STUDYING THE ATTITUDES OF KYRGYZ STUDENTS TO CORRUPTION**

Аннотация: Коррупция - бул адамзатка каршы кылмыштуу көрүнүш. Ал бийликтин бардык бутактарына жайылып жатканда, бүтүндөй өлкөнүн өнүгүүсү басандап, жакырчылык өсөт. Жаштар коррупция менен күрөшүүдө маанилүү ролду ойногон мамлекеттин башкы үмүтү болуп саналат деген пикир коомдо кеңири жайылган. Ушуга байланыштуу коррупцияга каршы күрөштү балдарды кичинесинен тарбиялоону баштоо керектигин эске алуу маанилүү. Коррупция менен байланышкан көйгөйлөрдү иликтеген

көптөгөн заманбап изилдөөчүлөр ага каршы негизги күрөш жаштардын анын көрүнүштөрүнө каршы турууну калыптандыруу аркылуу болот деп эсептешет. Биздин изилдөөбүздө да ушундай эле максатта, студенттик жаштар арасында коррупциянын болушунан улам келип чыккан жаңы көйгөйлөргө болгон көз караштарын аныктоого аракет кылынды. Макалада коррупциянын масштабын аныктоонун биринчи этабы келтирилген. Маалыматтар Кыргызстандын студенттик жаштары арасында ачык анкета жана интервьюлардын жардамы менен чогултулган.

Аннотация: Коррупция - это преступное явление против человечности. В то время как он распространяется на все ветви власти, развитие всей страны замедляется, а бедность растет. Широко распространено мнение, что молодежь является главной надеждой государства, которое играет важную роль в борьбе с коррупцией. В связи с этим важно учитывать, что борьбу с коррупцией необходимо начать воспитания детей с раннего возраста. Многие современные исследователи, изучающие проблемы, связанные с коррупцией, считают, что главная борьба с нею лежит через формирования нетерпимости молодежи к ее проявлениям. В нашем исследовании также была предпринята попытка определить отношение современной студенческой молодежи к новым проблемам, которые возникают из-за присутствия коррупции. В статье представлен первый этап определения масштабов коррупции. Данные были собраны с помощью открытых анкет и интервью среди студенческой молодежи Кыргызстана.

Annotation: Corruption is a criminal phenomenon against humanity. While it is spreading to all branches of government, the development of the whole country is slowing down, and poverty is growing. It is widely believed that young people are the main hope of the state, which plays an important role in the fight against corruption. In this regard, it is important to take into account that the fight against corruption must begin with the education of children from an early age. Many modern researchers studying problems related to corruption believe that the main fight against it lies through the formation of intolerance of young people to its manifestations. In our study, an attempt was also made to determine the attitude of modern student youth to new problems that arise due to the presence of corruption. The article presents the first stage of determining the extent of corruption. The data were collected using open questionnaires and interviews among the youth of Kyrgyzstan.

Негизги сөздөр: коррупция, коррупцияга жол бербөө, жаштардын ченемдери, коррупцияга каршы мүмкүнчүлүк.

Ключевые слова: коррупция, нетерпимость к коррупции, молодежные нормы, антикоррупционный потенциал.

Keywords: corruption, intolerance to corruption, youth norms, anti-corruption potential.

Учурдагы саясий мезгил жаштардын саясий мамилелерин жана көз караштарын түшүнүү үчүн татаал глобалдык багытты сунуш кылат. Бул макалада Кыргызстанда жаштардын жарандык позициясын жакшыраак түшүнүү зарылдыгына токтолобуз.

Глобалдык маселелердин бири - идеалдуу жарандан эмне күтүлөт? Мында жаштардын эл аралык деңгээлде салыштырылган өзүнчө профилдер катары жарандыктын ар кандай ченемдерин кандайча жактырарын көрсөткөн татаал чечмелөөлөрдү чагылдырган тыянак чыгарылган.

Бүгүнкү күндө коррупция экономикалык өнүгүүнү бузат, демократиялык институттарды жана мыйзамдын үстөмдүгү принцибин алсыратат, коомдук тартипти бузат жана коомдун бийликке жана мамлекеттик органдарга болгон ишенимин бузат, ошол эле учурда уюшкан кылмыштуулуктун, терроризмдин жана адамзаттын коопсуздугуна башка коркунучтардын өсүшүнө өбөлгө түзөт деп ырастоо үчүн атайын изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн кажети жок. Бул терс көрүнүштүн масштабы ага мамлекеттин бардык тармактарында бирдиктүү аракети менен гана каршы турууга болот.

Бул паракорчулук мамлекеттин нормалдуу өнүгүшүнө тоскоол болгон негизги себептердин бири болуп калды деп жалпы кабыл алынган. Бирок, практика көрсөткөндөй,

эгер күрөш системасыз болуп калса, коррупционерлер менен күрөшүү мүмкүн эмес, эң башкысы жарандардын өздөрүнүн укуктук аң-сезими өзгөрбөсө, жарандар жарандык аң-сезимди көрсөтө баштамайынча жана коррупция фактылары тууралуу билдирмейинче жакшы жетишкендиктерге жетүүгө болбойт.

Азыркы учурда өлкөдө коррупциялык көрүнүштөрдүн болушу экономикалык өсүштүн реалдуу темпинин төмөндөшүнө, өзүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жоготуп жаткан өндүрүштүн бүтүндөй тармактарынын кыйрашына алып келүүдө жана анын натыйжасында рынок туура эмес сигналдарды алууда, качан суроо-талапты эң жакшы канааттандырган ишканалар эмес, жогорку колдоочулары бар же мамлекеттен сатып алууга мүмкүнчүлүгү жана каалоосу бар ишканалар алда канча ийгиликтүү болуп саналат.

Көмүскө экономиканын жүгүртүүсү өлкөнүн ички дүң продукциясынын (ИДП) орточо 60%-ы менен бааланат - бул болжол менен 120-130 млрд. сомду түзөт, анткени коррупция салык салуунун жана мамлекеттик отчеттуулуктун белгиленген системасынан качуунун ыкмаларынын бири болуп саналат. Коррупция аркылуу опузалоого жана башка коррупциялык кыянаттыктарга каршы турууга мүмкүнчүлүгү жок калктын кыйла аярлуу катмарынын эсебинен кирешелерди айрым корпоративдик жана социалдык топтордун пайдасына кайра бөлүштүрүү жүрүп жатканы белгилүү. Ошентип, республикада коррупциянын өсүшүнүн кесепеттери:

1) мамлекеттин бюджетти башкаруунун куралы болбой калат, бюджеттик каражаттар натыйжасыз пайдаланылат, товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө баалардын рыноктук эмес өсүшү күчөтүлөт, алардын наркына сатуучулар расмий эмес төлөөлөрдү салат, тике чет өлкөлүк инвестициялардын агымы төмөндөйт.

2) бюджеттин киреше бөлүгүнүн дээрлик өсүшү потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр менен салыштырганда өлчөнбөйт.

3) социалдык теңсиздик тереңдейт, анткени кедейлердин мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелгендигинен улам базалык социалдык кызмат көрсөтүүлөргө (акысыз билим берүү, саламаттык сактоо, социалдык жана пенсиялык камсыздоо) жеткиликтүүлүгү кыскарууда.

4) кадрдык потенциалдын кесиптик сапаты начарлайт, билим берүүнүн жана кесиптик сиңирген эмгегинин мааниси төмөндөйт.

5) коомдун укуктук маданиятынын жоктугу байкалат, ал өз кезегинде калктын интеллектуалдык сапаттарынын деградациясын жана жоголушун шарттайт.

6) кош адеп-ахлак жана жүрүм-турумдагы кош стандарт көнүмүш адат болуп калат[1].

Мындан тышкары, коомдун криминалдашуусу, чиновниктердин коррупциялашкан топторунун, күч жана укук коргоо органдарынын айрым өкүлдөрүнүн уюшкан кылмыштуулук менен биригиши коррупциянын олуттуу кесепети болуп саналат. Коррупция мамлекеттин ишинин бардык чөйрөлөрүндө, биринчи караганда зыяны жок "белектерден" баштап, ачыктан-ачык пара алуу фактыларына чейин, айрым кызмат адамдары тарабынан уятсыз мамилеге чейин ар кандай формада болот. Бул көйгөйдү жеңүү үчүн жеке баалуулуктар менен жеке жүрүм-турумдун маанилүү божомолу катары белгилүү адамдык баалуулуктарды түшүндүрүү аркылуу коомдук жүрүм-турумду түшүнүүгө өбөлгө түзсө болоору анык.

Коррупция адамдардын күнүмдүк жашоосунун көптөгөн тармактарында орун алат жана ага катуу таасир этет. Коррупциянын кесепеттеринин бири - коомчулуктун Өкмөткө болгон ишенимин жоготушу, айрыкча жаштар, алар үчүн коррупция көйгөйү саясат жана өкмөт жөнүндө сүйлөшүүгө болгон кызыгууну жоготуунун негизги себеби болуп саналат. Эгерде жаштар коррупция жөнүндө сүйлөшкүсү келбесе, анда аны менен кантип күрөшүүгө кызыкдар болушу мүмкүн?

Жаштар - өлкөнүн негизги тиреги. Алар келечекте лидерлер болушат, бирок эң негизгиси, алардын азыркы коррупциялык көрүнүштөргө мамилеси жана жүрүм-туруму улуттун келечектеги жашоосуна таасир этет. Мисалы, жаштар коррупцияга малынганда,

анда улуттун келечегине доо кетет, анткени коррупциянын андан ары таралышы улуттук түзүлүштүн бузулушуна алып келет.

Биздин изилдөөбүз студенттик жаштардын коррупцияга болгон мамилесин аныктоого багытталган. Мындан тышкары, бул изилдөө, ошондой эле чынчылдык түшүнүгү менен жаштардын ага болгон мамилесин аныктоого багытталган. Учурда коррупциялык көрүнүштөрдү түшүнүү маанилүү, анткени алар бири-бирине байланыштуу болгондуктан, аларды адеп-ахлактыктын жоктугу менен байланыштыруу коррупциялыкка каршы жүрүм-турумду калыптандырууга түздөн түз таасир этиши мүмкүн.

Коррупция белгилүү бир күнүмдүк милдеттерге байланыштуу мыйзам же эрежелер тарабынан колдоого алынбаган иш-аракеттердин натыйжасында бир нерсе берүү же алуу катары аныкталат. Коррупция ошондой эле жеке кыянаттык катары аныкталып, "коррупция" термини паракорчулук, уурулук жана уурдоо сыяктуу туура эмес жүрүм-турумду билдирет.

Коррупция - Кыргызстандагы телекөрсөтүү, радио, Интернет жана башка социалдык медиа сыяктуу көптөгөн маалымат каражаттарында эң көп угулган жана кездешкен түшүнүк. Бул маалымат каражаттары коррупциянын субъекттери ар түрдүү экенин жана мамлекеттик жана жеке булактардан, анын ичинде мэрлер, акимдер жана губернаторлор сыяктуу аймактын лидерлерин, Өкмөттүн министрлерине чейин камтыйт. Кыргызстандын маалымат каражаттарында пайда болгон коррупциянын көптөгөн учурлары Кыргызстанды коррупциялашкан өлкө катары кабыл алууга алып келди (мындан тышкары, айрым кыргызстандыктар мамлекетти коррупцияга байланыштуу өзгөчө кырдаалда деп эсептешет).

Кыргызстандагы коррупция мамлекеттик сектордун, жеке сектордун, бейөкмөт уюмдардын бардык аспектилеринде, ошондой эле жеке адамдардын жеке мамилелеринде пайда болот. Андан тышкары, Кыргызстандагы коррупция системалуу көрүнүшкө айланып, социалдык-саясий көйгөй катары терең тамыр жайган. Пара алуу Кыргызстанда кадимкидей көрүнгөн коррупциянын бир аспектиси. Паракорчулуктун көптөгөн аспектилери бар, айрыкча мамлекеттик кызматкерлерге, күч түзүмдөрдүн кызматкерлерине, ал тургай мектеп жана университет кызматкерлерине тишелүү.

Коррупцияга каршы аракеттер буга чейин болуп келген, бирок жел тегирмендери менен болгон күрөшкө окшош. Бул аракеттер ушунчалык чечкинсиз болгондуктан, аны калк да, коррупционерлер да көрө алышкан жок. Натыйжада коррупция эң көп болгон, коррупционерлер бай адамдар жана эркиндикте болушкан. Атүгүл жогорку деңгээлдеги сот процесстери коррупционерлерди эч кандай коркуткан жок. Ири чиновниктердин скамейкасынын артында болуу пара алуучуларды коркутушу керек эле, бирок иш жүзүндө эч нерсе өзгөргөн жок.

Үстүбүздөгү жылы коррупция менен күрөшүүгө багытталган жаңы чаралар кабыл алынды. Чынчыл болуу керек, алардын айрымдары азырынча талаш-тартыштуу көрүнөт, бирок башка өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, алар ийгиликке жетиши мүмкүн. Башка маселе-мындай чаралар Кыргызстандын менталитетине ылайыкташабы жана мындай мыйзамдар канчалык деңгээлде иштейт?

Быйылкы жылдагы эң маанилүү жаңылыктардын бири коррупцияга каршы ишкер кеңешти түзүү болуп саналат, аны түзүү жөнүндө жарлыкка президент жайдын ортосунда кол койгон. Коррупцияга каршы ишкер кеңешти түзүүнүн негизги максаты коррупцияга каршы аракеттенүү жаатындагы мамлекеттик саясаттын негизги багыттарын өркүндөтүү жана коррупцияга каршы аракеттенүү маселелери боюнча мамлекеттик бийлик органдары менен жарандык коомдун ортосундагы натыйжалуу диалогду камсыз кылуу болуп саналат. Мындан тышкары, Кеңеш өлкөдө бизнес жүргүзүү жана инвестициялык бизнести жакшыртуу үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө багытталган.

"Өлкөдө бардык кызыкдар тараптардын түздөн - түз катышуусу менен коррупцияга каршы аракеттенүү жаатында мамлекеттик саясаттын негизги багыттарын иштеп чыгууну жүзөгө ашыруучу орган түзүлгөн, ошону менен коррупцияга каршы күрөшүү боюнча

ишмердүүлүктү координациялоо бир эле учурда бир нече ведомстволор тарабынан ишке ашырылган Кайталоолор жоюлган" - деп белгиледи Садыр Жапаров.[2]

Мамлекет башчысы ошондой эле өлкө жаңылануу жолунда бара жаткандыгын жана президент баса белгилегендей, жаңылануулар тездик менен жүрүп жаткандыгын белгиледи. Жапаров системалык өзгөрүүлөр болуп жатканын айтты. Конституцияда биринчи жолу коррупцияга каршы күрөшүү боюнча ченемдер киргизилген. Конституциянын 4-беренесинде мамлекеттик жана муниципалдык кызмат адамдарына коррупция үчүн шарт түзгөн аракеттерди (аракетсиздиктерди) жүзөгө ашырууга тыюу салынган.

Мындан тышкары, коррупцияга каршы активдүү аракеттенүүгө багытталган мыйзам долбоорлору иштелип чыккан. Анын үстүнө долбоорлор башка өлкөлөрдө алардын натыйжалуулугун эске алуу менен иштелип чыккан. Мисалы, жаңы мыйзамдардын биринде коррупциялык аракеттерди эскерткен адамдарга финансылык сый акы каралган. Ушундай эле кызыктыруучу система Казакстанда, Өзбекстанда, Белоруссияда жана башка өлкөлөрдө иштеп жатат.

Садыр Жапаров белгилегендей, коррупциялык маселени чечүүнүн механизмдеринин бири болуп, Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу адистештирилген фондду түзүү болуп калышы мүмкүн, андан мыйзамдуу күчүнө кирген сот актысынын негизинде коррупциялык укук бузуулар жөнүндө билдирген адамдарга бир жолку акчалай сыйлыктар төлөнүүгө тийиш.

"Ошондой эле Коомдо коррупциялык көрүнүштөргө жол бербөө атмосферасын түзүү максатында коррупцияга каршы иш - аракеттин, коррупцияга каршы агартуунун артыкчылыктан багыттарына ылайык коррупцияга каршы күрөшүү боюнча ишмердигин жүргүзгөн Финансылык, коммерциялык эмес коомдук уюмдарды мамлекеттик колдоо чараларын кароо зарыл", - деди президент.

Коррупцияга каршы ишкерлер кеңешинин жакында өткөн отурумунда айтылган дагы бир маанилүү жаңылык-коррупциялык иштерде байкалган адамдардын мамлекеттик кызматты ээлөөсүнө тыюу салуу каралууда. Бул тууралуу АДКнын башкы катчысы Нурипа Муканова билдирди.

"Буга чейин соттолгон же жок дегенде кыянаттык, коррупция беренеси боюнча кылмыш иши козголгон адамдар, эгерде алар тергөө менен кызматташып, соттуулугун жоюп, мамлекеттин бюджетине белгилүү өлчөмдө зыян келтирсе дагы, бул адамдар дагы эле кылмыш ишин жасаган катары таанылышы керек жана алар эч кандай түрдө мамлекеттик кызматтарга, ал тургай мамлекеттик үлүшү бар акционердик коомдорго тартылбашы керек. Бул мамлекеттик органдарга жана мамлекеттик кызматкерлерге карата так жазылган", - деп түшүндүрдү Муканова.

Коррупцияга каршы күрөшүүнүн эл аралык күнүнө карата кайрылуусунда президент глобалдашуунун Заманбап шарттарында, чектөөлөрдүн жана тыюу салуулардын сөзсүз киргизилиши менен пандемиянын өнүгүшүндө коррупцияга каршы күрөшүү маселелери чоң мааниге ээ болуп жатканын белгиледи. "Анткени ал дагы эле мамлекеттин институттарына жана коомдук турмуштун туруктуулугуна коркунуч туудурат", - деп айтылат кайрылууда.

Садыр Жапаров ошондой эле Кыргыз Республикасы БУУнун тиешелүү конвенциясынын жоболорун ишке ашыруу боюнча ырааттуу иштерди улантып жатканын белгиледи.

"Кыргызстан өзүнүн эл аралык милдеттенмелерин аткаруунун алкагында БУУнун кеңсеси менен биргеликте БУУнун Коррупцияга каршы конвенциясына сереп жана аналитикалык изилдөөлөрдү ийгиликтүү жүргүздү. Мындан тышкары, Кыргызстан Коррупцияга каршы башка эл аралык уюмдардын ишмердүүлүгүнө активдүү катышууну улантууда. Ошол эле учурда келечекте Кыргызстанды коррупция менен күрөшүү боюнча Европа Кеңешинин өлкөлөрүнүн тобуна киргизүү мүмкүндүгү иликтенүүдө", - деп билдирди мамлекет башчысы.

Садыр Жапаров өз кайрылуусунда чиновниктердин декларацияларын тапшыруу тартибин өркүндөтүү, ошону менен бирге алардын активдери тууралуу маалыматтарды текшерүү, мурда коррупциялык көрүнүштөргө тиешеси бар адамдарды мамлекеттик кызматка кабыл алууга тыюу салуу, жарандардын коррупцияга каршы күрөшүү боюнча чараларга катышуусун кеңейтүү, коомдо коррупцияга каршы стандарттарды жайылтуу бүгүнкү күндө Кыргызстандын приоритети катары кала берээрине дагы бир жолу көңүл бурду.

Жогоруда белгиленгендей, коррупцияга каршы ишкер кеңешке тапшыруунун негизинде жаңы программалык документти бекитүү жөнүндө маселе иштелип чыгууда. "Анда белгиленген максаттар жана милдеттер конкреттүү көрсөтүлүшү керек. Кыргызстандын коррупцияга каршы күрөшүү боюнча жаңы улуттук стратегиясында аталган багыт эске алынат деп ойлойм", - деди Мамлекет башчысы.

Мындан тышкары, Башкы прокуратурага "коррупцияга каршы аракеттенүү жөнүндө" мыйзамдын жаңы долбоорун иштеп чыгуу тапшырылды. Президенттин айтымында, ал декларативдүү бойдон калбашы керек, бирок бүгүнкү талаптарга жана дүйнө жүзү боюнча кабыл алынган артыкчылыктарга жооп бериши керек.

"Келерки жылдын башында биз ушул жана башка долбоорлорду талкуулап, кабыл алабыз. Кыргызстандагы коррупцияны жоюу саясатына өзгөчө көңүл буруп, чоң маани берип, биз баштаган ишибизди сөзсүз аягына чыгарабыз. Өлкөбүздүн өнүгүшүнө чоң зыян келтирип жаткан бул көрүнүштү ооздуктоого бизде чечкиндүүлүк жана саясий эрк бар! Бул чөйрөдөгү чаралар биздин жарандардын жашоо сапатын, мамлекеттик аппараттын ишин жакшыртууга жана бюджеттик каражаттарды кыйла натыйжалуу чыгымдоого багытталууга тийиш!", - деп сөзүн жыйынтыктады президент.

Бирок, коррупция адамдардын аң-сезимине ушунчалык катуу сиңип калгандыктан, аны жеңүү үчүн мамлекеттин өнүгүшүнө тоскоол болуп жаткан жамандыкка каршы күрөштө өлкөнүн жетекчилигин колдоо жана менталитетти толугу менен өзгөртүү зарыл экенин түшүнүү керек.

Жүргүзүлгөн изилдөөбүздө Кыргызстандын студенттик жаштары өз ара жардамдашуу, дин, демократия, тууганчылык жана меймандостук сыяктуу заманбап баалуулуктарды карманарын көрсөттү. Бирок, бул изилдөө Батыш маданияты, диний ишеним, өзүмчүлдүк жана коррупция, студенттик жаштардын учурдагы позитивдүү эмес баалуулуктарынын бир бөлүгү экендигин көрсөттү.

Ошондой эле, бардык маалымат каражаттарын, анын ичинде илимий макалалар жана адабияттар, Интернет булактар, теле жана радио берүүлөр көрсөткөндөй, изилдөөнүн жыйынтасак коррупция биздин жараандар үчүн терс көрүнүш экени аныкталды. Кыргызстандык жаштар жөнүндө айтканда, азыркы учурда жаштар коррупцияга туш болуп жатканы, айрыкча күч органдары менен баланышаары белгилүү.[3]

Коррупция кыргызстандыктар үчүн эң жагымсыз көйгөйлөрдүн бири. Коррупция менен күрөшүү көптөгөн саясатчылар үчүн, атүгүл президенттикке талапкерлер үчүн үгүт иштеринде күчтүү тема болуп саналат.[4]

Бул изилдөөдө бир нече түшүнүктөрү (чынчылдык, коррупция, баалуулуктар) боюнча респонденттердин пикирин алуу үчүн ачык сурамжылоо өткөрдүк. Ачык суроо эки негизги себеп боюнча бул изилдөөдө колдонулган ылайыктуу ыкма. Биринчиден, ачык суроо изилдөөлөрдө маалыматтарды чогултуу үчүн колдонулган негизги инструменттердин бири болуп саналат. Экинчиден, бул көптөгөн ойлорду, пикирлерди изилдөөгө мүмкүндүк берет, анткени респонденттер суроого байланыштуу бардык маселелер жөнүндө толук жооп бере алышат.

Бул илимий ишмердигибизде тандоо жүргүзүүнүн бирдейлиги эске алынган. Тактап айтканда, жаштардын өкүлү катары тандалган студенттер демографиялык профили (жашы жана билими) боюнча бир тектүүлүгүн эске алуу менен тандалып алынган, анткени бир тектүүлүк конкреттүү изилдөө чөйрөсүндө, биздин оюбуз боюнча, тандоонун өкүлчүлүгүнө ишенимди жогорулат.

Кыргызстан улуттук университетинин студенттеринен маалымат чогултуу илимий изилдөө жүргүзүү үчүн ыңгайлуу тандоо ыкмасы колдонулган. Жүз ачык анкета таратылып, алты студент менен болгон интервьюлар аркылуу жаштардын коррупцияны кандай кабыл аларын тереңирээк түшүнүү үчүн өткөзүлгөн. Бул тандоонун көлөмү колдо болгон ресурстардын жана убакыттын негизинде аныкталды. Бардык алты интервью улуттук тил катары кыргыз тилинде өткөрүлдү. Ар бир респондентке анкета берилди, анда интервьюдагыдай суроолор камтылган, катышуучулар өз пикирин билдирүү үчүн колдоно турган көбүрөөк маалымат каражаттарын каралган. Ар бир интервью аудио тасмага жазылып, андан кийин интервьюер транскрипциялаган. Андан кийин ачык анкеталарга бардык жооптор маалыматтарды талдоо процессинен өткөзүлгөн.[5]

Жыйынтыктап айтканда, жалпысынан бул изилдөөнүн максаты паракорчулук менен жаштардын мамилесин аныктоо болгон. Ачык анкеталар (100) жана интервьюлар (6) өткөрүлүп, жалпысынан алганда 94 анкета толтурулуп, 90,8% жооп берген.

Ачык анкетанын биринчи суроосу жаштардын чынчылдыкты түшүнүүсүнө байланыштуу болгон. Бул маселеде респонденттерден чынчылдыкты аныктоо боюнча сунуш жазууну суранганбыз. Респонденттердин жоопторун эки категорияга бөлүүгө болот: (1) коррупцияны аныктай алгандар жана (2) коррупцияны аныктай албагандар. Коррупция түшүнүгүн аныктай алгандар анын негизги мүнөздөмөлөрү: адилеттүүлүккө, ак ниеттүүлүккө, чынчылдыкка, ишенимдүүлүккө, принциптер менен иш-аракеттердин ырааттуулугуна жана жоопкерчиликке каршы келерине байланыштуу жоопторду беришти. Коррупцияга жок дегенде бир негизги мүнөздөмөсү айтылбаган жооптор коррупцияны аныктоого жөндөмсүз деп классификацияланган. Сурамжылоого катышкандардын жарымынан көбү (55 респондент, 51,76%) коррупцияны толук аныктай алышкан жок.

Ал эми алынган интервьюнун жыйынтыгы көрсөткөндөй, алты респонденттин бешөө коррупциянын бир нече негизги мүнөздөмөлөрүн атай алышкан, мисалы, пара алуу, мыйзамсыз жолго баруу, түрдүү тоскоолдуктарды түзүү аркылуу пара талап кылуу ж.б. Бирок, бир дагы респондент коррупциянын кесепеттерин толук атай алган жок.

Калган суроолордо ар бир респонденттин түшүнүгүнө ылайык коррупциянын аныктамасын берүү каралган эле. Натыйжада студенттик жаштар коррупцияны "башкалардын укуктарын алуу" же "жеке пайда алуу" деп аныкташса, кээ бирлери "башкалардын акчасын алуу" деп эсептешет. Мындан тышкары, респонденттердин аз саны коррупцияны уурдоо катары аныкташкан.

Маектешүүлөрдүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, бир гана респондент "коррупция" деген сөздү туура аныктай алган эмес. Бирок бул респондент да коррупция туура эмес экенин жана андан арылуу керектигин айткан. Башка респонденттер коррупция көйгөйүн коррупциянын негизги мүнөздөмөлөрүнүн негизинде аныкташкан, мисалы, жеке кызыкчылык үчүн башка укуктарды колдонуу, калп айтуу жана башкалардын акчасын алуу сыяктуу жоопторду беришкен.

Анкетанын акырындагы суроолор коррупциянын практикалык мисалдарына тиешелүү болуучу. Респонденттердин дээрлик жарымы (48%) паракорчулук коррупциянын маанилүү мисалдарынын бири экенин, ошондой эле турмушта кайсыл чөйрөдө көп кездешерин да айтышкан. Интервью алган учурда да, анын жыйынтыгы көрсөткөндөй, бардык респонденттер коррупциянын бир нече мисалдарын көрсөтө алышкан. Бардык респонденттер коррупцияны, айрыкча күч органдарыны менен байланыштырышкан.

Жаштардын коррупцияны кандай кабыл алаарын түшүнүү өтө маанилүү маселе деп эсептейбиз, анткени бул кабылдоо алардын мамилесин жана жүрүм-турумун аныктайт. Айрыкча, жаштардын чынчылдыкка болгон мамилесин билүү алардын келечектеги чынчылдыкка жана коррупцияга карата жүрүм-турумун сүрөттөөгө жардам берет.

Корутундулап айтканда, биздин изилдөөбүз көрсөткөндөй, көпчүлүк жаштар чынчылдык актыктын негизги мүнөздөмөсү экендигин белгилешип, алар "татыктуу

адамды" чынчыл адам катары кабыл алынаарына ынанышты. Респонденттер коррупцияны башкалардын укугун басынтуу деп аныкташты. Алар ошондой эле башка бирөөнүн акчасын алуу жана жеке пайда алуу коррупциянын кеңири таралган практикасы экенин белгилешти. Коррупциянын мисалдары телекөрсөтүү жана Интернет сыяктуу көптөгөн байланыш каражаттарында кеңири таралганын эске алганда, коррупциянын коомдо өсүшү жогорулайт.

Бул изилдөөнүн максаты жаштардын чынчылдыкка жана коррупцияга болгон мамилесин аныктоо болгон; бул изилдөөнүн натыйжалары коомдук илимдердин изилдөөчүлөрүнө жана практиктерине жаштардын жүрүм-турумун, айрыкча коррупциянын контекстинде жакшыраак түшүнүүгө жардам берет. Тактап айтканда, натыйжалар жаштар коррупцияны түшүнөрүн, бирок адептүүлүк маселелерин толук билбегенин көрсөттү. Бул жыйынтыктар Кыргызстан Өкмөтүнө коррупцияны изилдөө жана ага каршы күрөшүү адеп-ахлактуулукка негизделген тарбия менен коштолушу керек деген түшүнүктү берет. Жаштар үчүн чынчылдыктын бир жолу катары башталгыч мектептен баштап орто мектепке чейинки бардык мектептерде адептүүлүк сапаттары калыптанышы керек.

Өлкөнүн келечегин анын жаштары аныктайт. Коррупция - бул социалдык-саясий көйгөй, аны кылдаттык менен чечүү керек. Экинчи жагынан, жаштар коррупцияга каршы күрөштө өзгөрүүлөрдүн эң маанилүү күчтөрдүн бири. Мындан тышкары, жаштардын коррупцияга каршы күрөшүнүн социалдык жана саясий динамикасын өзгөртүүгө мүмкүнчүлүгү бар. Ошентип, жаштардын коррупцияга болгон мамилесин түшүнүү коррупцияны кыскартуу боюнча Өкмөттүн жана жаштардын ишмердүүлүгүнө өбөлгө түзөт эле деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттар:

1. Бозиева З. А. Коррупция как элемент теневой экономики в Кыргызской республике [Электрондук ресурс] <https://cyberleninka.ru/article/n/korrupsiya-kak-element-tenevoy-ekonomiki-v-kyrgyzskoy-respublike>
2. <https://kabar.kg/news/kak-izmenilas-kontseptciia-bor-by-v-kyrgyzstane-s-korrupciei-v-tekushchem-godu/>
3. Кыргызстан коррупциядан кантип кутулат? //Кыргыз Туусу.- 2011.- 9 декабрь.- Б.4
4. Сарпашев Э. Коррупцияны укуктук реформа гана жеңилдетет //Кыргыз Туусу.-2011.- 2 декабрь.- Б.13
5. Темиров Т. Коррупция ооздукталаарына ишеним жаралды //Эркин Тоо.- 2012.- №24.- Б.6

Автор жөнүндө маалымат: Таалайбек кызы Элгиза- жогорку мектептин педагогикасы кафедрасынын магистранты.

УДК: 351/354

Союзова А. А., Абдылдаев М. М.

Ж. Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Союзова А. А., Абдылдаев М. М.

КНУ им. Ж. Баласагына^{1,2}

Soyuzova A. A., Abdylдаev M. M.

KNU J.Balasagyn^{1,2}

**МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА МУНИЦИПАЛДЫК БАШКАРУУДА ИННОВАЦИЯЛЫК
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН НЕГИЗГИ ЫКМАЛАРЫ
ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИННОВАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ В ГОСУДАРСТВЕННОМ И МУНИЦИПАЛЬНОМ УПРАВЛЕНИИ**

MAIN APPROACHES TO THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN STATE AND MUNICIPAL MANAGEMENT

Аннотация: Макалада мамлекеттик башкаруунун категориясы катары эффективдүүлүгү, инновациялар жана технологиялар мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугунун позициясынан, мамлекеттик башкарууда инновациялык инструменттер мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндө аларды пайдалануу менен талданат. Инновациялык технологияларды киргизүү аркылуу мамлекеттик башкаруунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу анын дүйнөнүн алдыңкы өлкөлөрүндө деңгээлин жогорулатууга жардам бере турган башкаруунун эффективдүү инструменттерин конкреттүү шарттарда колдонуунун натыйжасында мүмкүн болот деген тыянак чыгарылды.

Аннотация: В статье анализируются характеристики государственного управления по категориям, роль инноваций и современных технологий в повышении эффективности государственного управления. Современные инструменты государственного управления и их возможности для использования в сфере государственного управления. Выявлено, что использование эффективных инструментов управления в особых ситуациях позволяет повысить эффективность государственного управления за счет внедрения инновационных технологий, что способствует повышению его показателей среди ведущих стран мира.

Annotation: The article analyzes the essence of public administration as a category, the role of innovations and innovative technologies from the standpoint of improving the efficiency of public administration, innovative tools in public administration with the possibility of their use in the field of public administration. It is concluded that improving the efficiency of public administration through the introduction of innovative technologies is possible because of the use of effective management tools in specific conditions that would help to increase its level in the leading countries of the world.

Негизги сөздөр: инновация, бенчмаркинг, бенчлернинг, бенчфьючинг, бенчрейсинг, программалоо, долбоорлоо, долбоор, фандрайзинг, аймактын маркетинги, брендинг, электрондук өкмөт, бирдиктүү терезе.

Ключевые слова: инновация, бенчмаркинг, бенчлернинг, бенчфьючинг, бенчрейсинг, программирование, проектирование, проект, фандрайзинг, маркетинг территории, брендинг, электронное правительство, единое окно.

Keywords: innovation, benchmarking, benchlarning, benchfuching, benchraising, programming, planning, project, fundraising, territory marketing, branding, e-government, single window.

Учурда мамлекеттик жана муниципалдык деңгээлде колдонулуп жаткан же иштелип чыккан бардык инновацияларды төрт топко бөлүүгө болот:

1. мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жаңы системаларында колдонууну табууга жана мамлекеттик институттардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган технологиялык жана башкаруучулук көндүмдөр;
2. программалык-максаттуу мамилени колдонууга негизделген мамлекеттик жана муниципалдык деңгээлдеги инновациялык ыкмалар;
3. жаңы мамлекеттик башкаруу системасында колдонулган жана мамлекеттин, аймактардын, мамлекеттик уюмдардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга багытталган маркетингдик технологиялар жана методдор;
4. жаңы мамлекеттик башкаруу системасында колдонулуучу жана маалыматтык айкындуулукту жогорулатууга багытталган маалыматтык технологиялар, коомчулук жана бизнес менен болгон пикирлердин негизинде байланыш[2].

Келгиле, башкаруунун инновациялык ыкмаларынын аныкталган топторунун ар биринин маңызын жана алардын масштабын кыскача карап көрөлү.

Технологиялардын *биринчи тобуна* (подсистемасына) жаңы мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу системасында колдонулуучу жана мамлекеттик уюмдун ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган технологияларды жана башкаруу ыкмаларын камтыйт.

Бул технологиялардын бири – *бенчмаркинг* (англис тилинен bench – деңгээл, marking – белгилөө) – бул башка мамлекеттердин, өзгөчө негизги атаандаштардын ишмердүүлүгүн изилдөө жолу, андан кийин алардын оң тажрыйбасын өз ишинде колдонуу[1].

Жөнөкөйлөтүлгөн котормодо *бенчмаркинг* термини "салыштыруу үчүн стандарт" дегенди билдирет. Курал катары бул ыкма мамлекеттин социалдык-экономикалык ишмердүүлүгүндө башка бирөөнүн тажрыйбасынын бардык жакшы жактарын системалуу түрдө табууга, баалоого жана колдонууну уюштурууга мүмкүндүк берүүчү каражаттардын жыйындысын камтыйт. Учурда бенчмаркинг мамлекеттик, муниципалдык, билим берүү, медициналык жана башка кызматтар чөйрөсүндөгү дээрлик бардык уюмдар тарабынан колдонулат.

Кийинки келечектүү технология *бенчлернинг* деп аталат. Бул курал анын ийгилигине эмне жардам берерин түшүнүү боюнча уюмдун ишин жана ийгиликтүү иштөөгө түрткү берет[3].

Бенчлернингди колдонуунун негизги механизми бул кызматкерлердин каалаган натыйжага жетүү үчүн биргелешип иш алып баруусу, бүткүл уюмда окутуу жана адамдарды жана командаларды жакшыртуу системасын түзүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу. Бул инновациялык технологиянын өзөгү себеп факторлор менен талап кылынган ресурстардын көлөмүнүн (адамдык, финансылык, уюштуруучулук) ортосундагы байланышты эсептөөдө, коомдун андан ары өнүгүшүнө салым кошкон салттуу формалдуу эмес институттарды тандоодо жатат. Бенчлернинг уюштуруучулук үйрөнүүнү камтыйт, башкача айтканда, уюмду эмне ийгиликтүү кылганын түшүнүү жана аларды жакшыраак иштөөгө түрткү берүү боюнча иштөө.

Башкаруу куралдарынын чакан тобуна тиешелүү дагы бир технология 5-10 жылга ийгиликтүү келечекти моделдөө (келечектеги ийгиликтүү натыйжанын имиджин түзүү) бенчфьючинг (англис тилинен bench – орун, латын тилинен futurum – келечек) деп аталат.

Өз кезегинде, бенчрейсинг технологиясы бенчфьючингдик максаттарына жетүү жолдорун аныктоодон турат. Бул продукттун же объекттин күчтүү же атаандаштык артыкчылыктарын түзүүнүн ырааттуу процессинин калыптанышы. Бул инновациялык технология колдонулуп жаткан жол картасы сыяктуу, мында идея максаттуу түрдө этап-этабы менен ишке ашат, бул, мисалы, чыгымдарды азайтат жана артыкчылыктардан пайдалана баштоо үчүн убакытты кыскартат[4].

Технологиялардын *экинчи тобуна* (подсистемасына) программалык-максаттуу мамилени колдонууга негизделген мамлекеттик жана муниципалдык башкаруунун инновациялык технологиялары кирет жана негизгилерин карап көрөлү.

Программалоо. Өлкөнүн жана анын аймактарынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн программалоо өз алдынча инновациялык технология эмес. Бирок, азыркы учурда бул ыкманы колдонуу мамлекеттик башкаруунун бул технологиясынын актуалдуулугун аныктаган белгилүү бир мөөнөттүн ичинде маселени чечүү үчүн атайын программалык чараларды көрүүгө, күч-аракеттерди топтоого, ресурстук мүмкүнчүлүктөрдү мобилизациялоого мүмкүндүк берет. Бул метод бюджеттик каражаттарды пайдалануунун артыкчылыктан максаттарын жана милдеттерин белгилөөнү же тандоону, аларга белгиленген мөөнөттө жетүү үчүн өз ара байланышкан чараларды иштеп чыгууну камтыйт[5].

Долбоорлоо. Ошондой эле мамлекеттик жана муниципалдык башкарууда колдонулуучу толугу менен инновациялык ыкма эмес. Дүйнөдө долбоорду башкарууну колдонуу боюнча чоң тажрыйба топтолгон.

Долбоор - уникалдуу өнүмдөрдү же кызматтарды түзүү үчүн иштелип чыккан убактылуу ишкана. Өз кезегинде долбоорду башкаруунун технологиясы долбоорго коюлган талаптарга жооп берүү жана долбоордун катышуучулары тарабынан пландаштырылган натыйжаларды алуу үчүн долбоордун ишине билимди, тажрыйбаны, методдорду жана каражаттарды колдонуудан турат. Бул талаптарды жана күтүүлөрдү канааттандыруу механизми долбоордун максаттары, мөөнөттөрү, чыгымдары, сапаты жана башка мүнөздөмөлөрүнүн ортосундагы оптималдуу айкалыштыруу болуп саналат. Ар кандай долбоор үчүн аны ишке ашыруу процессинде ар кандай этаптар мүнөздүү, алар жалпысынан долбоордун жашоо цикли деп аталат. Долбоорду башкаруунун ар кандай функцияларын ишке ашыруу үчүн долбоорду башкаруу процесстери деп аталган белгилүү иш-чаралар талап кылынат. Долбоорду башкаруу процесстери ар кандай башкаруу функцияларын ишке ашырган алты негизги топко бөлүнөт:

1. демилгелүү процесстер – долбоорду баштоо жөнүндө чечим кабыл алуу;
2. пландаштыруу процесстери - долбоордун ийгилигинин максаттарын жана критерийлерин аныктоо жана аларга жетүү үчүн иш процесстерин иштеп чыгуу;
3. аткаруу процесстери - планды аткаруу үчүн адамдарды жана башка ресурстарды координациялоо;
4. талдоо процесстери - пландын жана долбоордун аткарылышынын коюлган максаттарга жана ийгиликтин критерийлерине шайкештигин аныктоо жана түзөтүүчү иш-чараларды колдонуу зарылчылыгы жөнүндө чечимдерди кабыл алуу;
5. башкаруу процесстери - зарыл түзөтүүчү иш-чараларды аныктоо, аларды координациялоо, бекитүү жана колдонуу;
6. аяктоо процесстери - долбоорду ишке ашырууну тариздештирүү жана аны ирээттүү финалга жеткирүү.

Программалык максаттуу мамилени колдонууга негизделген мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу чөйрөсүндөгү инновациялык технологиялардын бири – бул фандрайзинг (англис фондунан – накталай акча, активдер, каржылоо; көтөрүү – көбөйтүү, чогултуу).

Мамлекеттик башкаруу системасына келсек, фандрайзинг – бул коммерциялык эмес муктаждыктар үчүн, мисалы, региондогу кандайдыр бир мамлекеттик программаны ишке ашыруу үчүн уюмдардын жана калктын акча каражаттарын жана башка ресурстарын (адамдык, материалдык) издөө жана тартуу процесси.

Фандрайзинг төмөнкү кадамдарды камтыйт: муктаждыктарды аныктоо; ресурстук базалардын спектрин (фонддор, кампаниялар, банктар, жеке адамдар ж.б.) бөлүштүрүү; мүмкүн болуучу тобокелдиктерди аныктоо (тышкы жана ички); системанын жашоо шарттарын (анын артыкчылыктары жана кемчиликтери, мүмкүнчүлүктөрү жана коркунучтары) талдоо үчүн матрицаны түзүүгө багытталган SWOT анализин түзүү; арызды даярдоо үчүн бардык маалыматтык ресурстарды чогултуу (долбоордун идеясын толук убакытта түзүү үчүн акыл чабуулу, долбоорду ишке ашыруу планын түзүү, иштин көлөмүн жана команданын ар бир мүчөсүнүн жоопкерчилигинин деңгээлин аныктоо) [6].

Технологиялардын *үчүнчү тобуна* (подсистемасына) жаңы мамлекеттик башкаруу системасында колдонулуучу жана мамлекеттин, аймактардын, мамлекеттик уюмдардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга багытталган маркетингдик технологиялар жана методдор кирет. Келгиле, негизги ыкмаларды карап көрөлү.

Эске салсак, аймактын маркетинги – бул аймактын, анын ички субъекттеринин, ошондой эле өлкөнүн же аймактын көңүлүн бурган тышкы субъекттердин кызыкчылыгында маркетинг. Мында аймак өзүнүн продукциясын гана эмес, башка субъектилердин (аймакка карата ички жана тышкы) продукциясын жана кызмат көрсөтүүлөрүн керектөөчү субъект катары каралат.

Методдордун бул тобунун технологияларынын бири – мамлекетти же бүтүндөй аймакты, өзүнчө калктуу пунктуу айырмалоого мүмкүндүк берген визуалдык,

семантикалык жана баалуулук мүнөздөмөлөрдүн комплекси болуп саналган *брендинг* (англис тилинен branding) жана ага социалдык жана коммерциялык баалуулуктарды берет.

Технология катары *брендинг* имиджин бир бөлүгү болуп саналган жана рыноктун максаттуу сегментинин аймактын (өлкөнүн, аймактын, муниципалитеттин) брендине болгон мамилесин түзүүчү өзгөчө керектөөчүлүктү түзүүгө багытталган белгилүү бир маркетингдик иш-аракеттен турат. Өз кезегинде аймактын имиджи керектөөчүлөрдүн максаттуу топтору менен сапаттуу маалыматтык иш алып баруу менен аныкталат.

Технологиялардын *төртүнчү тобуна* (подсистемасына) жаңы мамлекеттик башкаруу системасында колдонулуучу жана маалыматтын ачыктыгын жогорулатууга багытталган маалыматтык технологиялар кирет. Заманбап постиндустриалдык коомдо маалымат стратегиялык ресурска, ал эми маалыматтык технологиялар мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуунун инструменттеринин бири экендигине көңүл буруу менен мамлекеттик кызмат көрсөтүү чөйрөсүнө маалыматтык технологияларды киргизүү жигердүү уланат.

Перспективдүү жана популярдуу инновациялык технологиялардын бири – “Электрондук Өкмөттү” түзүү. Жалпысынан электрондук өкмөт концепциясын ишке ашыруу төмөнкү негизги милдеттерди чечүүнү камтыйт:

— Интернетте расмий веб-сайттарды түзүү жана аларды актуалдуу расмий маалыматтар менен толтуруу (милдеттүү маалыматтарга төмөнкүлөр кирет: мамлекеттик органдардын жана мекемелердин жалпы, маалымдама жана байланыш маалыматтары, статистика, мыйзамдар жана ченемдик укуктук актылар (мыйзам чыгаруу демилгелери), ведомстволук отчеттор, мамлекеттик заказдарды жайгаштыруу;

— Процедураларды жөнөкөйлөтүү үчүн интерактивдүү кызматтарды түзүү.

Мисалы, бул сектордо эң көп талап кылынгандардын бири – бул “*бирдиктүү терезе*” (Government Gateways) технологиясы. Бул технологияны колдонуу менен айрым мамлекеттик функциялар боюнча бюджеттик чыгашаларды олуттуу кыскартууга болот, мисалы: расмий билдирүүлөр менен байланышкан иш-чараларды өткөрүүгө, ченемдик материалдарды милдеттүү түрдө таратууга, документтердин формаларын өзгөртүүгө, мамлекеттик бийлик органдарынын чечимдерине ылайык түшүндүрүү иш-чараларын өткөрүүгө. ар кандай коомдук маанилүү маселелер боюнча[7].

Ошентип, «жаңы мамлекеттик башкаруу» принциптерине негизделген административдик реформанын заманбап парадигмасы мамлекеттик башкаруу практикасына жөн гана рынок эмес, башкаруунун инновациялык ыкмаларын жана технологияларын киргизүүнү талап кылат, бул өз кезегинде мамлекеттик башкаруунун жаңылануусуна алып келет. мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу системасында жаңы мүлктөрдү топтоо, бул чөйрөдөгү инновациялардын жаңы айлампасында.

Мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу системасынын туруктуулугун жогорулатуу үчүн башкаруунун инновациялык технологияларынын системасын калыптандыруу жана колдонуу зарыл деп айтууга болот. Аны ишке ашыруу мамлекеттик жана муниципалдык түзүмдөрдү башкаруунун колдонуудагы моделин олуттуу реформалоону, тышкы чөйрө менен өз ара аракеттенүүнү өзгөртүүнү талап кылат. Ансыз мамлекеттик жана муниципалдык деңгээлде башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу, экономиканы инновациялык сценарий боюнча өнүккөн жана калктын жашоо-турмушунун жогорку сапатын камсыз кылуучу жогорку эффективдүү, атаандаштыкка жөндөмдүү экономикалык системаларга айландыруу мүмкүн эмес.

Колдонулган адабияттар:

1. Градобоев, В.В. Бенчмаркинг в современной теории стратегического планирования / В. В. Градобоев // Вестник Моск. университета. Сер. 6. Экономика. - 2018. - №6.
2. Гришин, В. В. Управление инновационной деятельностью в условиях модернизации национальной экономики: учеб. пособие / В. В. Гришин. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К0», 2017.

3. Емельянов, К). Бенчмаркинг как инструмент быстрого «перехвата» инноваций / К. Емельянов, С. Хайниш / Проблемы теории и практики управления. -2013. -№ 6.
4. Инновации в государственном и муниципальном управлении: учебное пособие / И. В. Новикова, С. В. Недвижай, И. П. Савченко, О. А. Мухорьянова, С. Б. Рудич. - Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2016.
5. Максимец Н.В., Шакирова Г.Р. Теоретические и методические основы программно-целевого управления // Максимец Н.В., Шакирова Г.Р. // Российское предпринимательство. — 2012. — № 21.
6. Франчайзинг: новые технологии, методология, договоры. - М.: (Современная экономика и право, 2017.
7. Шпак, Л. С., Смирнова, Н. К. Инновационные стратегии в системе государственного и муниципального управления // European Social Science Journal (Европейский журнал социальных наук). — 2018. № 7.

Автор жөнүндө маалымат: Союзова А. А., - Мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу» багытынын окутуучусу.

Абдылдаев М. М- «Мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу» багытынын магистранты.

УДК: 930.2:659.152 (575.2) (04)

Шейшенов А.Т.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Шейшенов А. Т.

КНУ им. Ж.Баласагына

Sheishenov A. T.

KNU J. Balasagyn

ВИЗУАЛДЫК АГИТАЦИЯ: САЯСИЙ ПЛАКАТТЫН ТАРЫХЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ
ВИЗУАЛЬНАЯ АГИТАЦИЯ: ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО
ПЛАКАТА
VISUAL CAMPAIGN: THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE POLITICAL
POSTER

Аннотация: Пропаганда — адамдардын акыл-эсине таасир кылуунун кубаттуу ыкмасы. Макалада визуалдык агитациянын, плакттын пайда болушу, Батыш Европадагы жана СССРдеги өнүгүү жолунун тарыхы камтылган. Негизинен плакатта вербалдык жана вербалдык эмес маалымат көрсөтүлөт. Плакаттын тарыхый аспектидеги орду, өнүгүүсү, азыркы коомго тийгизген таасири каралып, саясий плакаттын негизги функциялары да мүнөздөлдү. Ал эми маалыматты тез кабыл алуунун булагы катары көрүү эсептелинет, ошого жараша плакаттын өнүгүшү дайым актуалдуу изилдөөлөрдүн катарына кирип келүүдө. Азыркы мезгилге чейин визуалдык агитациялык плакаттар жашоо турмушта чоң ролду ээлеп, өзгөчө саясий процесстерде жер жүзүндө тынбай колдонулуп келе жатат.

Аннотация: Пропаганда является мощным методом влияния на сознание людей. Статья включает в себя историю визуальной агитации, появление и пути его развития в Западной Европе и СССР. Рассмотрено место плаката в историческом аспекте, развития, его влияния на современное общество, а также были охарактеризованы основные функции политического плаката. Плакаты зачастую содержат вербальную так и невербальную информацию. Так как восприятие человека лучше способствует через зрительную приема

информации, развитие визуальной информации всегда остается на актуальном исследовательском положении. По сей день визуальная агитация имеет большую роль и активно применяется в политических процессах по всему миру.

Annotation: Propaganda is a powerful method of influencing people's consciousness. The article includes the history of visual agitation, the emergence and ways of its development in Western Europe and the USSR. The place of the poster in the historical aspect, development, its influence on modern society was considered, and the main functions of the political poster were also characterized. Posters often contain verbal and non-verbal information. Since human perception is best promoted through visual reception of information, the development of visual information always remains on the current research position. To this day, visual agitation plays an important role and is actively used in political processes around the world.

Негизги сөздөр: агитация, плакат, сүрөт, афиша, маалымат, саясий плакат, жарнак, визуалдык.

Ключевые слова: агитация, плакат, фотография, афиша, информация, политический плакат, реклама, визуально.

Keywords: agitation, poster, photography, poster, information, political poster, advertising, visually.

Плакаттар биздин күнүмдүк жашообузга тааныш фон болуп саналат жана заманбап шаардын көрүнүшүн калыптандырууда чоң роль ойнойт. Массалык агитациянын жана пропаганданын бир кыйла заманбап каражаттары иштелип чыкканына карабастан, плакаттарды колдонууга болгон кызыгуу токтогон жок.

Плакат – көбүнчө дубалга же башка вертикалдуу бетке, имараттын ичинде же сыртында жайгаштырылуучу жана өтүп бара жаткан адамдардын көңүлүн буруу максатында арналган жана жарнактык маалыматты камтыган чоң форматтагы басылып чыккан продукт [15, б. 320–323 б]. Плакат мурдатан эле өзүнчө искусствонун түрү болуп келген. Алар негизинен бир нече түргө бөлүнөт: маалыматтык, үгүттөө, театралдык плакаттар, жарнамалык, кино плакаттар, музыкалык, социалдык жана башкалар.

XX кылымдын башында дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндөгү резонанстуу саясий окуялардын фонунда плакаттардын жаңы багыты – саясий, пропагандалык багыт актуалдуу болуп баштаган. Азыркы мезгилде саясий плакатсыз бир дагы шайлоо өтүлбөйт. Саясий плакат негизинен шайлоо учурунда кайсы бир талапкердин же болбосо саясий партияны элге таанытуу, шайлоочулардын добушун алуу максатында кеңири колдонулуп келе жатат.

Алгачкы плакаттарда саясий, социалдык, экологиялык, агартуучулук плакаттар ж.б.у.с. деп бөлүнгөн эмес. «Плакат» түшүнүгү илимий колдонууга 1900-жылы гана киргип, “афиша” деген сөздүн синоними болгон. «Плакат» деген терминдин бир нече этимологиясы бар экенин белгилеп кетүү маанилүү. Бул сөз немис тилинде XVI кылымдан бери колдонулуп, латынча *plago*-“жалпак жайылган ” деген сөздөн келип чыккан. Ошондой эле XVI кылымда *Plakatten* деген сөз голланд тилинде кездешчү. Ал кезде Голландияда Испанияга каршы боштондук согуш жүрүп жаткан жана голландиялыктар имараттардын дубалдарына үгүт баракчаларын чапташкан. Англияда- *poster* ал эми Францияда- *affiche* түшүнүгү көптөн бери колдонулуп келген. Орус тилинде «плакат» деген сөз Петр Iдин доорунда пайда болгон [1, б. 144].

Саясий плакат – бул негизинен эки негизги бөлүктөн (оозеки жана визуалдык) турган, жарнак, үгүт жана маалыматтык милдеттерди аткарууга арналган маалымат продуктусу. Визуалдык бөлүгү көбүнчө кандайдыр бир талапкердин карикатурасы, сүрөтү менен берилет. Сөздүк бөлүгү негизинен ураан же чакыруу болуп саналат. Метафораны, символду же аллегорияны кошуу менен саясий плакатка кененирээк билдирүү кошулат.

Бирок, плакат маданияттын феномени катары 1482-жылы эле пайда болгон. Ошол жылы Батдолд аттуу китеп сатуучу Эвклиддин геометриясынын жаңы басылышы үчүн жарнамалык каражат жараткан, бирок бал эмгек бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган эмес. XIX кылымдын 2-жарымында Батыш Европада театр плакаттарынан жана китеп сатуунун жарнактарынан жарнамалык плакат пайда болгон. Башында бир гана тексттик плакаттар болуп бара-бара оймо-чиймелер жана фигуралык сүрөттөр менен толукталган. Ошол убактагы плакаттарды жасоо үчүн жез, жыгач жана ар кандай табигый боёктор колдонулгандыктан, жасалган иш көлөмү жагынан кичине жана кымбат болгон. 1796-жылы немис А.Зенефельдер литография- жалпак басуу ыкмасын ойлоп таап, плакаттар чоң форматка айланган. 1860 - жылга чейин алар ак-кара фондо басылып, Париждик Г.Энгельман хромолитографияны- түстүү басып чыгаруу ыкмасын ойлоп тапканга чейин колдонушкан. 1865-жылы австриялык барон фон Рансоне тарабынан ойлоп табылган фотохромолитография ыкмасы үч түстү - көк, кызыл жана сарыны аралаштыруу аркылуу дээрлик бардык түстөрдү алууга мүмкүндүк берген [2, б. 55–56].

Заманбап жарнамалык плакаттын негиздөөчүсү француз сүрөтчүсү жана графикасы Ж.Шере болгон. 1866-жылы мастер популярдуу “Мулен Руж” кабаресинин плакаттарын жараткан (тиркеме, 1-сүрөт). Ж.Шере ошондой эле плакат түзүүнүн негизги принциптерин иштеп чыгып, анын аркасында сүрөтчү 1000ден ашык жарнамалык плакаттарды жараткан.

Жарнама изилдөөчүлөр катары Ю.В. Веселова жана О.Г. Семёновдун айтымында, Францияда жарнамалык плакат-афиша эң активдүү өнүгөт[3, б-11]. XIX кылымдын аягында эң атактуу жарнак плакаттарынын чебери француз сүрөтчүсү А. де Тулуз-Лотрек болгон, ал Мулен Руж кабаресине атактуу бийчи жана модель Ла Гулюнун сүрөттүн постерин тартуу менен таанымал болгон (тиркеме, 2-сүрөт). А.Муча менен П.Боннард да чыгармаларында романтизацияланган аял образдарын колдонушкан. Акыркысы, мисалы, "Француз шампанынын" плакатында көрүүчүлөрдүн көңүлүн буруу үчүн колунда ушул ичимдиктин стаканын кармаган аялдын сүрөтү тартылган (тиркеме, 3-сүрөт).

XIX кылымдын аягында плакатка массалык маданияттын актуалдуу феномени катары Россияда да көңүл бурула баштайт. 1897-жылы Петербургда “Искусствону өнүктүрүү коому” 13 өлкөдөн 700 эмгекти чогулткан Эл аралык плакат көргөзмөсүн өткөргөн. Орус жана кийинки советтик плакаттардын эң көрүнүктүү чеберлеринин арасында А.А. Дейнека, В.В. Маяковский, Л.М. Лисицки, А.М. Родченко жана А.Н. Зеленский болгон [4, с. 22]. Плакаттын советтик маданиятка тездик менен кириши тарыхый төмөнкү окуялар менен шартталган: революция, жарандык согуш, жаңы форматтагы мамлекеттин курулушу, бийлик менен коомдун тез жана эффективдүү байланышын талап кылган. Ошол мезгилдеги плакат социалдык жарнаманын функциясын аткарган: Коммунисттик партия жаңы, эркин жана адилеттүү жашоону курууга чакырган (тиркеме, 4-сүрөт). Советтик плакатты изилдөөчү А.В. Рябовдун айтымында, революция жана жарандык согуш мезгилинде өлкөнүн 11 аймагында гезиттерге караганда плакаттар көбүрөөк басылган [5]. Бул биринчи кезекте ошол жылдардагы орус жерлеринин калкынын көбүнүн сабатсыздыгы менен түшүндүрүлөт, ал эми плакатта, биз билгендей, баарлашуу оозеки деңгээлде гана эмес, визуалдык деңгээлде да ишке ашырылат. Плакаттын жөнөкөйлөштүрүлгөн сүрөттөрү баарына түшүнүктүү болуп, кайрылуулар, ураандар кыска жана болгондугунан улам оңой эсте калып, адамдан адамга оозеки түрдө өткөн.

Советтер Союзунун мындан аркы тарыхында коомдук-саясий плакат калкты беш жылдык пландын мезгилинде колхоздор менен совхоздордо интенсивдуу эмгекти алып барууга багытталган. Улуу Ата Мекендик согуш учурунда советтик плакат басып алынган жерлердеги маалыматтык вакуумду бузууда негизги ролду ойногон.

Согуш мезгилиндеги пропаганда танктардан, самолёттордон жана согуштук кораблдерден кем эмес кубаттуу курал болуп эсептелиничи. УАМС жылдарында Совет өкмөү куралдуу кучтөрдү жана калкты оор согушка мобилизациялоо, ошондой эле

душмандын армиясына таасир керсөтүү үчүн пропагандалык жолдорду натыйжалуу пайдаланууга аракеттенген.

Экинчи дүйнөлүк согуш учурундагы советтик пропаганданы «үчүнчү фронт» деп да атап коюшчу. Ал душмандарды басынтып, Кызыл Армиянын жоокерлерин шыктандырып, союздаштарды мактаган. Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында совет коомун мобилизациялоодо саясий плакаттар менен жасалган пропаганда маанилүү роль ойногон [6] (тиркеме, 5-сүрөт).

Пропагандалык плакаттарды түзүүгө [ар кайсы республикалардан советтик сүрөтчүлөр тартылган](#) (Ираклий Тоидзе , [Дмитрий Моор](#) , [Виктор Дени](#) , [Михаил Черемных](#)) . Ар бир региондо агитациялык материалдары [чыгарылып](#) , алар ошол региондун менталитетинин өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылган .

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин, польшалык плакаттар абдан ырап баштаган, анда ирония көп колдонулган. Изилдөөчү А. Радзивилович польшалык согуштан кийинки плакат өзүнүн оригиналдуулугу боюнча эң экспрессивдүү жана таасирдүү плакаттардын бири экенин белгилейт [7, с. 58]. Бирок, польшалык плакаттар мектеби согушка чейинки мезгилде пайда болгон. Поляк сүрөтчүлөрү С.Пржибышевский, Е.Липинский , Я.Леница , С.Виспианский, Х.Томашевский жана башкалар аллюзияны, метафораны, подтекстти жана ассоциацияны жакшы өздөштүргөн [8]. Мындан тышкары, XX кылымдын экинчи жарымындагы поляк чыгармаларынын көбү психоделик техникада жасалган, көбүнчө жарнаманын же үгүттүн объектисин толук чагылдырбайт.

Азыркы орус постер сүрөтчүсү И.Гурович «1970-80-жылдары Батыш Европанын көптөгөн дизайнерлери жана сүрөтчүлөрү Томашевский, Леница жана башка чеберлерден билим алуу үчүн коммунисттик Польшага кетишкен. Ал эми советтик графиктер үчүн поляк плакат мектеби эң маанилүү колдонмо жана илхам булагы болгон» [9]

Саясий плакат креолизацияланган текст катары: Типографиянын, кийинчерээк сүрөттүн пайда болушу менен сүрөт коммуникацияда көбүрөөк колдонулуп, текст менен тереңирээк өз ара байланыш түзүлө баштайт. Вербалдык жана вербалдык эмес элементтерден турган бир визуалдык, структуралык, семантикалык жана функционалдык бүтүндүктү түзгөн бул татаал формацияны лингвисттер креолизацияланган текст деп аташат [10, б. 72–73].

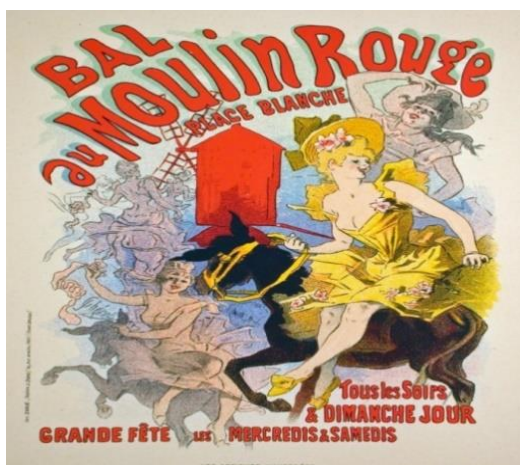
Саясий плакаттарды изилдөөнү биринчи кезекте саясий коммуникацияны изилдеген саясий лингвистика жүргүзөт [11, б. 19]. Ал эми бул илимий багыттын алкагында саясий плакат саясий текст катары каралат [12, б. 13]. Ар кандай саясий тексттин, анын ичинде саясий плакаттын максаты – жалпы калктын типтүү өкүлү болгон реципиентке таасир этип, ынандыруу.

Саясий плакат саясий агитациянын эң эффективдүү формаларынын бири болуп эсептелет, анткени ал визуалдык каражаттардын жардамы менен ураандар менен чакырыктарды түзмө-түз чагылдырат. Плакат кабыл алуунун биринчи этабында эле көрүүчүнүн көңүлүн өзүнө бурат, плакат сүрөттөрү саясий маалыматты жеткиликтүү жана оңой билдирүүнү чечмелейт [13, б. 220].

Имиджологияны изилдөөчү катары Г.Г. Почепцов, «визуалдык символдор алардын мезгилин абдан ачык чагылдырат» [14, б. 237]. Ар кандай социалдык өзгөрүүлөр саясий плакаттарда эффективдүү чагылдырылат.

Жыйынтыктап айтканда визуалдык агитация жана анын ичиндеги саясий плакаттын тарыхы жана орду пайда болгондон баштап азыркы күнгө чейин актуалдуу болуп келет. Кыргызстандын тарыхында дагы визуалдык агитациянын ээлеген орду чоң. Эң алгач плакаттар XX кылымдын башында гезитке чагылдырылып, элдин көңүлүн өзүнө тарткан. Өнүккөн мезгили болуп совет бийлиги орноп эл арасында маалымат таратуу максатында колдонулуп азыркы учурга чейин жашообузда өзгөчө орунду ээлеп келе жатат.

Тиркеме

Сүрөт 1. Мулен Руж кабаре үчүн Ж. Шеренин плакаттарынын бири, XIX к. 2-жарымы.

Сүрөт 2. А. де Тулуз-Лотректин Бийчи Ла Гулю менен Мулен Руж кабаресинин постери, 1889-ж.

Сүрөт 3. П.Боннардын «Француз шампаны» жарнамалык плакат, 1891-ж.

Сурѳт 4. П.Бучкиндин «Эркиндик кредити» плакаты, 1917-ж

Сурѳт 5. Ираклий Тоидзе. РОДИНА –МАТЬ ЗОВЕТ. 1941-ж

Колдонулган адабияттар:

1. Вальтер, Х. Политический плакат – зеркало своего времени / Х. Вальтер // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2016. – №3. – Научная электронная библиотека «КиберЛенинка» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskiy-plakat-zerkalosvoego-vremeni>. – Дата доступа : 09.03.2022.
2. Радзивилович, А.Д. История появления плаката / А.Д. Радзивилович // Вестник Науки и Творчества. – 2021. – №6 (66). – С. 55–60.
3. Веселова, Ю.В. Графический дизайн рекламы. Плакат : учеб. пособие / Ю.В. Веселова, О.Г. Семѳнов. – Новосибирск : НГТУ, 2012. – 104 с.
4. Величко, И.С. Визуальный язык польского плаката 50–70-х годов XX века : автореферат дис. ... кандидата искусствоведения : 17.00.04 / И.С. Величко; Моск. гос. худож.-пром. ун-т им. С.Г. Строганова. – М., 2010. –35 с.11.
5. Рябов, А.В. Из истории советского политического плаката / А.В. Рябов // Мир науки. Социология, филология, культурология [Электронный ресурс]. 2017.– №1.– Режим доступа <https://sfk-mn.ru/PDF/07SFK117.pdf>. – Дата доступа : 09.03.2022.

6. Руслан Макушин. [Женское лицо войны. История создания плаката «Родина-мать зовет!»](#) // АиФ. — 17.03.2004.
7. Радзивилович, А.Д. История появления плаката / А.Д. Радзивилович // Вестник Науки и Творчества. – 2021. – №6 (66). – С. 55–60.
8. Пахомова, Н. История польского плаката / Н. Пахомова // White square journal [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://wsjournal.ru/istoriya-polskogo-plakata/>. – Дата доступа : 09.03.2022.
9. Пахомова, Н. История польского плаката / Н. Пахомова // White square journal [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://wsjournal.ru/istoriya-polskogo-plakata/>. – Дата доступа : 09.03.2022.
10. Анисимова, Е.Е. Прагмалингвистика и текст (к проблеме креолизованных и гибридных текстов) / Е.Е. Анисимова // Вопросы языкознания. – 1992. – № 1. – С. 71–79.
11. Будаев, Э.В. Метафора в политическом интердискурсе : моногр. / Э.В. Будаев, А.П. Чудинов. – 2-е изд. – Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т., 2006. – 213 с.
12. Феденева, Ю.Б. Моделирующая функция метафоры в агитационно-политических текстах 90-х гг. XX века : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Ю.Б. Феденева. – Екатеринбург, 1997. – 181 с
13. Сергеева, О.В. Наружная политическая реклама в эпоху электронных медиа / О.В. Сергеева // Актуальные проблемы теории коммуникации : сб. науч. трудов. – СПб. : Изд-во СПбГПУ, 2004. – С. 220–225.
14. Почепцов, Г.Г. Имиджелогия / Г.Г. Почепцов. – М. : Ваклер, 2004. – 704 с
15. Мойдинова, Бехруза. Роль плаката в современном мире / Бехруза Мойдинова, О. С. Касымов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2022. — № 5 (400). — С. 320-323.

Авторлор жөнүндө маалымат: Шейшенов А. Т.- Кыргызстан тарых кафедрасынын магистранты.

Винокурова О.С., Болотбекова А.Р.

Ж.Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Винокурова О.С., Болотбекова А.Р.

КНУ им. Ж.Баласагына^{1,2}

Vinokurova O.S., Bolotbekova A.R.

KNU J.Balasagyn^{1,2}

ОКТУН ИЗИН ИЗИЛДӨӨ ЫКМАЛАРЫ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СЛЕДОВ ВЫСТРЕЛА METHODS FOR THE STUDY OF TRACES OF A SHOT

Аннотация: Катгуу, ар кандай кубулуш сыяктуу, ар кандай издерди калтырат. Мындан тышкары, ок чыгарууда колдонулган куралдын өзүндө кандайдыр бир издер пайда болот; башкалар - ок-дарылар боюнча (ок жана гильзалар); дагы башкалары - ок чыгарган адам боюнча; төртүнчүсү - бугага (адам, ар кандай тоскоолдуктар). Мындай издерди изилдөө куралдын үлгүсүн гана эмес, конкреттүү инстанциясын да белгилөөгө, атуу алыстыгын, атуу жагдайларын аныктоого, куралдын колундагы атылган буюмдарды аныктоого мүмкүндүк берет. аткыч ж.б. Тиешелүү түрдө диагностикалык жана идентификациялык милдеттерди чечет. Өз кезегинде тигил же бул маселени чечүү мүмкүнчүлүгү көбүнчө эксперттик изилдөөнүн колдонулган ыкмаларына жана ыкмаларына жана аларды туура колдонууга, ошондой эле изилдөөнүн натыйжаларын чечмелөөгө көз каранды.

Аннотация: Выстрел, как и любое явление, оставляет множество самых разнообразных следов. Причем одни следы образуются на самом оружии, используемом при производстве выстрела; другие – на боеприпасах (пулях и гильзах); третьи – на лице, производившим выстрелы; четвертые – на цели (человек, различные преграды). Исследование таких следов позволяет установить не только модель, но и конкретный экземпляр оружия, установить дистанцию выстрела, обстоятельства выстрела, обнаружить продукты выстрела на руках стрелявшего и т.д. Соответственно решать как диагностические, так и идентификационные задачи. В свою очередь, возможность решения той иной задачи во многом зависит от использованных методов и методик экспертного исследования и правильного их применения, а также интерпретации полученных результатов исследования.

Annotation: A shot, like any phenomenon, leaves a wide variety of traces. Moreover, some traces are formed on the weapon itself, used in the production of a shot; others - on ammunition (bullets and cartridge cases); still others - on the person who fired the shots; the fourth - on the target (a person, various obstacles). The study of such traces makes it possible to establish not only the model, but also a specific instance of the weapon, to establish the distance of the shot, the circumstances of the shot, to detect the products of the shot on the hands of the shooter, etc. Respectively solve both diagnostic and identification tasks. In turn, the possibility of solving a particular problem largely depends on the methods and methods of expert research used and their correct application, as well as the interpretation of the results of the study.

Негизги сөздөр: соттук экспертиза, изилдөө ыкмалары, соттук экспертизалар, идентификация, криминалистикалык баллистика, октун белгилери, курал-жарак, ок-дарылар.

Ключевые слова: судебная экспертиза, методы исследования, криминалистические экспертизы, идентификация, судебная баллистика, следы выстрела, оружие, боеприпасы

Keywords: forensic examination, research methods, forensic examinations, identification, forensic ballistics, shot marks, weapons, ammunition.

Использование в качестве орудия преступления огнестрельного оружия и быстротечность инцидентов с его применением даже при наличии свидетелей не позволяет восстановить истинную картину происшествия без помощи специалиста. Поэтому в ходе досудебного производства и судебного разбирательства преступлений, связанных с применением огнестрельного оружия, обязательно назначается судебно-баллистическая экспертиза, результаты которой нередко являются одним из решающих источников доказательств. Источником формирования теоретических и методических основ судебно-баллистической экспертизы в целом, и экспертизы следов и обстоятельств выстрела, в частности, является баллистика, в рамках которой разработаны и внедрены в практику производства экспертиз специальные лабораторные и инструментальные методы исследования.[1]

Прежде чем остановиться на методах исследования необходимо первоначально уяснить суть самого процесса. Итак, выстрел – это сложное явление, смысл которого заключается в очень быстром превращении химической энергии пороха в тепловую, а затем в кинетическую энергию движения снаряда и оружия. Это процесс, протекающий в переменном объеме при давлении в несколько тысяч атмосфер и температуре в диапазоне тысяч градусов в течении тысячных долей секунды. Тем не менее он подчиняется определенным закономерностям, и следовательно, управляем и стабилен.

Источники происхождения следов выстрела могут быть различными:

сгорание вещества капсюльного состава;

сгорание заряда пороха;

контакт продуктов сгорания заряда пороха с каналом ствола;

воздействие газо-пороховой струи;

воздействие снаряда. [2]

Но наибольший интерес как в досудебном производстве, так и судебном заседании представляют факты, устанавливаемые при исследовании огнестрельных повреждений, поскольку без этого невозможно реконструировать событие происшествия, а в некоторых случаях, например, при рассмотрении версий о самоубийстве и убийстве, даже дать его правовую оценку.

При экспертизе следов и обстоятельств выстрела применяются традиционные криминалистические методы, в частности, микроскопия, микрофотография, профилография, физическое моделирование, диффузно-контактный метод, методы специальных фотографических исследований (съемка в отраженных инфракрасных лучах – для обнаружения невидимых следов близкого выстрела), исследования в отраженных ультрафиолетовых лучах (для выявления оружейной смазки, осалки пыжей, пуль и т.д.).

С каждым годом расширяется, обновляется и усложняется арсенал криминалистической техники, используемой при производстве судебно-баллистических экспертиз.

Все большее место при проведении экспертизы оружия и следов выстрела занимают различные физические и химические методы. Для исследования элементного состава проб широко применяется комплекс приборов для эмиссионного спектрального анализа, все более широкое распространение получают приборы для проведения атомно-абсорбционного анализа.

Для исследования молекулярного состава применяются спектральные приборы, работающие в различных областях спектра: инфракрасной, видимой и ультрафиолетовой. Все большее распространение приобретают люминесцентные методы.

В последнее время в судебной экспертизе особенно широко применяются хроматографические методы: газожидкостная, пиролитическая и тонкослойная хроматография.

В связи с этим эксперт должен знать физические и химические основы используемых методов, метрологические характеристики конкретных приборов, приемы работы на конкретном оборудовании. Эксперт должен уметь выбрать наиболее оптимальный для решения конкретной экспертной задачи метод.

Исследование следов выстрела физическими и химическими методами проводится после исследования повреждений традиционными криминалистическими методами – микроскопическими, фотографическими, наблюдением люминесценции.

Если для решения вопросов необходимо применять комплекс методов, то в первую очередь должны быть применены неразрушающие методы анализа.

Диффузно-контактный метод обладает относительно высокой чувствительностью и дает топографию отложения металлов на преградах, в частности, сурьмы, свинца, меди, железа и никеля, входящих в состав продуктов выстрела.

Следует отметить, что одноразовое получение оттиска с образца сопровождается потерей 30% количества продуктов выстрела, имеющих на объекте. Огнестрельность повреждений определяется по морфологическим признакам и отложению в поясках обтирания различных металлов, смазки. Содержание металлов в поясках обтирания можно определить с помощью эмиссионного спектрального анализа. Эмиссионный анализ позволяет одновременно определить весь комплекс металлов, содержащихся в пояске. С помощью непламенного варианта атомно-абсорбционного спектрального анализа можно получить четкое количественное содержание металлов в пояске обтирания. Применение этого метода дает возможность легко дифференцировать входное-выходные огнестрельные повреждения и устанавливать последовательность причинения огнестрельных повреждений. Вообще определение последовательности причинения огнестрельных повреждений относится к числу наиболее сложных исследований. По минимуму содержания металлов, в частности, сурьмы, в пояске обтирания можно четко отличить первый выстрел от последующих. Эта закономерность характерна для автоматических пистолетов и автоматов, а для револьверов не соблюдается. Как правило, требуется проведение сравнительного эксперимента. [3]

Определение расстояния выстрела возможно с помощью различных методов. При применении количественных спектральных методов необходимо удаление пояска обтирания. Огнестрельное повреждение, нанесенное в упор (плотный или неплотный), как правило исследуется традиционными криминалистическими методами (выявляется морфология) или с помощью диффузно-контактного метода.

При применении количественных методов анализа необходимо проведение экспериментальной стрельбы в целях получения сравнительных образцов. Условия стрельбы должны соответствовать условиям на месте происшествия. Следует также по возможности воспроизводить условия, в которых находились вещественные доказательства до поступления их на экспертизу.

Величина расстояния выстрела делается с учетом погрешности экспериментальной стрельбы в виде интервала расстояний. [4]

Вместе с тем, исследование металлов в области повреждений можно проводить не только диффузно-контактным методом, но также методами атомно-абсорбционного анализа и эмиссионного спектрального анализа.

В большинстве случаев проводится анализ содержания сурьмы – характерного элемента продуктов выстрела и относительно мало распространенного в быту.

При определении расстояния выстрела большое значение имеет опыт эксперта, так как субъективной оценке топографии отложения металлов отводится основная роль.

Для количественной оценки металлов, осажденных вокруг огнестрельного повреждения, могут быть применены различные методы, обладающие высокой чувствительностью: эмиссионный спектральный анализ, атомно-абсорбционный спектральный анализ, осциллографическая полярография, нейтронно-активационный анализ. [5]

Эти же методы применяются при обнаружении продуктов выстрела на руках стрелявшего. При этом надо уделять особое внимание методам отбора проб. Смывы с поверхности рук берутся с помощью спирта, 5%-й азотной кислоты, в крайнем случае водой, обязателен контроль материала, которым производился смыв, и растворителя.

Традиционно сложным вопросом является определение давности выстрела. Для определения давности используются промышленные индикаторы на окислы азота. Методика экспрессная, проста, позволяет проводить в одном объекте неоднократные измерения в течение нескольких дней, диапазон определения – 3-4 дня.

Более точные результаты можно получить с использованием реактива Грисса-Илосвая и последующей спектрофотометрией окрашенного пятна.

Использование избирательного реагента на окись азота с последующим измерением его параметров методом электронно-парамагнитного резонанса позволяет определить давность в пределах 10-12 дней. [6]

Наличие смазки на преградах в первом приближении устанавливается исследованием повреждения в ультрафиолетовых лучах. Более детальные исследования проводятся в основном с помощью хроматографии.

Список использованной литературы:

1. Микляева О.В. Криминалистическая экспертиза следов и обстоятельств выстрела. – М., 2009. – с. 6-9. Там же. – с. 87-88.
2. Сонис М.А., Шлюндина И.Н. О некоторых закономерностях отложения сурьмы в поясах обтирания огнестрельных повреждений // Экспертная техника. – Москва, 1993. – с. 50-51.
3. Дружинин Г.М., Моисеев А.М. Определение расстояния выстрела по функции распределения копоти выстрела на мишени // Экспертная техника. – М.: ВНИИСЭ, 1985. – Вып. 97. – с. 12-18.
4. Колев И. и др. Применение рентгенофлуоресцентного, нейтронно-активационного и атомно-абсорбционного анализа для определения дистанции выстрела, вида и калибра оружия: Пособие для экспертов. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1989. – с. 26-29.
5. Сонис М.А., Краснянский А.В. Об определении давности выстрела // Экспертная техника. – М.: РФЦСЭ при Минюсте России, 1995. – Вып. 118. – с. 19-23.

Сведения об авторах: Винокурова О.С.- старший преподаватель кафедры технической физики.

Назаркулова Н.С.- Магистрант кафедры технической физики.

УДК: 343.98.065

Винокурова О.С., Назаркулова Н.С.

Ж.Баласагын атындагы КУУ ^{1,2}

Винокурова О.С., Назаркулова Н.С.

КНУ им. Ж.Баласагына ^{1,2}

Vinokurova O.S., Nazarkulova N.S.

KNU J.Balasagyn ^{1,2}

**АЙНЕК БУЮМДАРЫНЫН АЙРЫМ ТҮРЛӨРҮН СОТТУК ИЛИКТӨӨ
ПРАКТИКАСЫ
ПРАКТИКА КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОТДЕЛЬНЫХ
ВИДОВ ИЗДЕЛИЙ ИЗ СТЕКЛА
THE PRACTICE OF FORENSIC INVESTIGATION OF CERTAIN TYPES OF GLASS**

PRODUCTS

Аннотация: Айнек буюмдары, ошондой эле айнек микробөлүкчөлөрү ар кандай экспертизалар үчүн изилдөө объектилери болушу мүмкүн.

Ушул статьяда каралуучу айнек буюмдарынын соттук экспертизасынын предмети болуп жазык жана жарандык иштерди тергөө үчүн зарыл болгон жана соттук экспертиза жана айнек технологиясы жаатындагы билимдердин негизинде аныкталган фактылык маалыматтар саналат. Экспертизанын бул түрүнүн негизги милдеттери болуп айнектин бузулушунун себептерин, сыныктарынын пайда болуу жагдайларын аныктоо, микробөлүкчөлөрдү табуу, буюмдун түрүн аныктоо, айнек буюмдарынын жалпы таандыктыгын аныктоо, буюмдарды алардын бөлүктөрү боюнча идентификациялоо кирет.

Аннотация: Изделия из стекла, а также микрочастицы стекла могут быть объектами исследований различных экспертиз. Предметом, рассматриваемой в данной статье криминалистической экспертизы изделий из стекла являются фактические данные, необходимые для расследования уголовных и гражданских дел и устанавливаемые на основе познаний в области криминалистики и технологии стекла. К основным задачам этого вида экспертизы относятся выяснение причин разрушения стекла, обстоятельств образования осколков, обнаружение микрочастиц, определение вида изделия, установление общей принадлежности изделий из стекла, идентификация изделий по их частям.

Annotation: Glass products, as well as glass microparticles, can be the objects of research for various examinations. The subject of the forensic examination of glass products considered in this article is the factual data necessary for the investigation of criminal and civil cases and established on the basis of knowledge in the field of forensic science and glass technology. The main tasks of this type of examination include finding out the causes of glass destruction, the circumstances of the formation of fragments, the detection of microparticles, determining the type of product, establishing the common affiliation of glass products, and identifying products by their parts.

Негизги сөздөр: соттук экспертиза, изилдөө ыкмалары, соттук экспертизалар, идентификация, айнек, айнек буюмдары, фара линзалары, айнек микробөлүкчөлөрү.

Ключевые слова: судебная экспертиза, методы исследования, криминалистические экспертизы, идентификация, стекло, изделия из стекла, рассеиватели фар, микрочастицы стекла

Keywords: glass, glass products, headlight lenses, glass microparticles.

Производство изделий из стекла всех видов стандартизировано. Изделия из стекла классифицируются:

- по назначению;
- по характеру (фактуре) поверхности;
- по роду обработки.

Чаще всего в экспертной практике встречаются: рассеиватели фар, транспортный сталинит и триплекс, оконное, витринное и другие виды листового стекла, тарное и сортовое стекло, а также микрочастицы стекла этих видов.

Общим недостатком экспертизы изделий из стекла следует считать отсутствие четких методических рекомендаций, методик исследования, типовых заключений по каждому виду наиболее часто встречающихся в экспертной практике изделий из стекла.

Отнесение достаточно крупных осколков стекла к определенному виду изделий, как правило, не вызывает затруднений. Осколки с оптическими элементами – призмами, линзами и другими признаками пресс-формы обычно безошибочно относят к рассеивателям. Осколки неправильной сотообразной формы с нерезущими краями, параллельными плоскостями являются частями безопасного стекла сталинит,

применяемого для остекления транспортных средств. Бесцветные или окрашенные в зеленый или коричневый цвет осколки могут принадлежать тарному стеклу и т.д.

Нахождение и исследование микрочастиц стекла представляет особые трудности.

Учитывая, что каждый вид изделий из стекла имеет свои характерные признаки, возникающие в результате особенностей состава, технологии изготовления и обработки изделий, условий их эксплуатации и механизма разрушения, методика криминалистического исследования каждого вида изделий должна быть специфической.

Рассеиватели фар

Одним из наиболее распространенных объектов экспертизы изделий из стекла являются осколки рассеивателей фар транспортных средств.

Рассеиватели фар представляют собой круглое, эллипсообразное или прямоугольное стекло, на внутренней поверхности которого расположены оптические элементы (линзы, разворачивающие части светового пучка для увеличения угла рассеяния; призмы, отклоняющие и перераспределяющие световой пучок; призмолинзы, выполняющие функции как рассеяния, так и отклонения частей светового потока) и предназначены для перераспределения светового пучка от отражателя, а также для ослабления действия прямых лучей лампы.

Рассеиватели фар изготавливаются из бесцветного силикатного стекла методом прессования с особо высокой точностью.

Кроме фар, на автомобиле применяются следующие светосигнальные приборы со стеклянными элементами: габаритные огни (передние – белые, задние – красные); сигналы торможения (красные); указатели поворотов; фонарь освещения номерного знака; катафоты.

Как правило, при экспертизе осколков фарных рассеивателей ставится вопрос о виде рассеивателя и транспортных средствах, на которых он устанавливается, или вопрос о принадлежности осколков единому целому. На первой стадии проводится исследование сравнительных образцов или слепков трасологическими методами.

При отсутствии общей поверхности разделения осколков для решения задач идентификации определяют элементный состав стекла и его физико-химические свойства.

Вопросы идентификации, как правило, решаются на уровне узкогрупповой принадлежности изделия.

Транспортное безопасное стекло

Очень часто при расследовании дел о дорожно-транспортных происшествиях объектом экспертизы являются осколки безопасного стекла, применяемого для остекления автомобилей – триплекса и сталинита.

Сталинит – закаленное стекло, изготовленное из полированного или неполированного листового стекла, используется в качестве лобовых, боковых и задних стекол автомобиля (или другого вида транспорта). Выпускается плоский и гнутый сталинит.

Сталинит, предназначенный для остекления различных типов автомобилей, может различаться по толщине.

Как правило решить вопрос о принадлежности осколков сталинита одному стеклу на основании трасологического исследования удается редко. Исключение составляют случаи, когда обнаруживаются осколки стекла с характерной краевой фаской, тогда трасологические методы дают возможность идентифицировать изделие.

В остальных случаях определяется комплекс физико-химических свойств – толщина, показатель преломления, параметры люминесценции, цвет и оттенок, элементный состав, содержание парамагнитных центров и т.д. В результате экспертизы обычно делается вывод о групповой принадлежности осколков сталинита.

Вследствие высокой стандартизации производства и большого объема выпускаемого автомобильного стекла сталинит является сложным для идентификации.

Для идентификации осколков сталинита применяется также метод исследования внутренней структуры стекла под микроскопом в проходящем свете. Сам по себе метод представляет интерес, но требует дополнительного эксперимента.

Другим видом травмобезопасного стекла, предназначенного для остекления транспортных средств, является триплекс. Триплекс представляет собой трехслойное листовое изделие, состоящее из двух наружных листов полированного или неполированного стекла, скрепленных третьим внутренним слоем поливинилбутиральной пленки. Толщина триплекса может составлять:

4,5 – 6,0 мм – утоненные, бесцветные;

5,1 – 6,0 мм – нормальные с затемненной полосой сверху;

6,1 мм и более – утолщенные из окрашенного стекла.

Разнотолщинность одного листа – не более $\pm 0,5$ мм.

Триплекс может применяться в автомобиле в качестве переднего (лобового) стекла, опускных стекол дверей, заднего или внутреннего разделительного (в кабине) стекла[1].

Осколки триплекса в экспертной практике встречаются значительно реже, чем осколки сталинита, вероятно, из-за его меньшей распространенности в автомобилестроении.

Наиболее удачная схема исследования автомобильного стекла включает в себя следующие этапы:

1) внешний осмотр: вид, форма, оттенок осколков, измерение толщины, наличие фаски – как результат установления вида стекла (сталинит или триплекс);

2) люминесцентный и спектральный анализ – установление способа производства (флоат-методом);

3) определение плотности или показателя преломления;
и в отдельных случаях

4) определение содержания парамагнитных центров;

5) определение микротвердости обеих поверхностей осколков[2];

6) профилография – полированное или неполированное стекло;

7) определение внутренней структуры стекла – индивидуализирующий признак;

8) эмиссионный спектральный анализ.

Строительное стекло

Существует много видов строительного стекла, применяемого в строительстве и технике. Наиболее распространенным является оконное, витринное, узорчатое, цветное, армированное, а также фотостекло.

Листовое стекло вырабатывается различными способами (вертикальное вытягивание, прокат, флоат-метод) и может подвергаться дополнительной обработке (шлифовка, полировка, закалка, нанесение покрытий и т.д.), что отражается на свойствах стекла[3].

Составы листовых стекол унифицированы, поэтому использование эмиссионного спектрального анализа в экспертизе данного вида изделий обычно малоэффективно.

Оптимальная схема экспертного исследования объектов этого вида включает следующие этапы:

1) внешний осмотр, микроскопическое исследование, определение цвета и оттенка, изучение морфологических признаков;

2) измерение толщины;

3) люминесцентный спектральный анализ;

Указанные первые три этапа исследования позволяют в ряде случаев установить способ производства стекла.

4) определение плотности и (или) показателя преломления;
в отдельных случаях применяются

5) электронный парамагнитный резонанс;

- б) исследование внутренней структуры стекла (слоистости по интерференционной картине);
- 7) определение микротвердости;
- 8) профилография;
- 9) эмиссионный спектральный анализ.

При исследовании зеркального стекла дополнительно изучается зеркальное покрытие: его толщина, коэффициент отражения и др.

Тарное и сортовое стекло

К тарному стеклу относятся различные емкости, предназначенные для расфасовки, хранения, транспортировки и потребления различных промышленных и сельскохозяйственных продуктов.

Стекланную тару различают по размерам горла (узкогорлую до 30 мм и широкогорлую), цвету стекла, типу венчика, назначению и конфигурации. Вырабатывают из обесцвеченного, полубелого, темно-зеленого, оранжевого и другого цвета стекла в зависимости от ее назначения[4].

Как правило, в экспертной практике наиболее часто встречаются осколки тары от пищевых продуктов.

Отличаясь по цвету, тарное стекло различается и по составу.

Следовательно, в экспертной практике осколков тарного стекла особое значение приобретают методы количественного определения элементного состава (эмиссионный спектральный анализ, электронный парамагнитный резонанс и др.).

Применяемая в экспертной практике методика исследования осколков тарного стекла обычно включает в себя:

- 1) визуальный осмотр и исследование под микроскопом (определяются оттенок и цвет стекла, толщина стенок и диаметр изделия, морфологические признаки и т.д. В результате устанавливается вид изделий);
- 2) трасологическое исследование;
- 3) люминесцентный спектральный анализ;
- 4) эмиссионный спектральный анализ.

Как правило, при идентификационных исследованиях эксперты пользуются сравнительными образцами и делают вывод о групповой принадлежности осколков.

Иногда в экспертной практике в качестве объектов встречаются изделия из сортового стекла, вырабатываемые из хрустальных, бесцветных и окрашенных стекол, предназначенные для употребления в быту, украшения жилища и т.д.

Кроме применения стандартных методов исследования (по той же методике, что и для тарного стекла), экспертиза сортового стекла должна быть направлена на выявление дополнительных признаков, обусловленных особенностями состава стекла и технологии его изготовления:

- сложной формы изделий, наличия рисунка, граней;
- высокого показателя преломления для хрусталя;
- применения многослойного, накладного стекла;
- различной окраски и др.

В экспертной практике встречаются и другие виды стекла, в частности очковое, которое относится к виду оптических стекол и в отличие от других видов обладает высокой степенью прозрачности и однородности. В состав оптических стекол входят те же компоненты, что и в состав обычных технических стекол. Поэтому при исследовании наиболее целесообразно измерять оптические показатели и изучать внутреннюю структура стекла.

Особенности исследования микрочастиц стекла

Этот объект представляет наибольшие трудности для экспертизы. Как правило, перед экспертом ставятся вопросы о присутствии частиц стекла на предмете-носителе, об

определении природы частиц, вида изделия, от которого могли произойти эти частицы, а также вопросы идентификационного характера.

Методы определения свойств, используемые в технологии, стекла рассчитаны на макроколичества и в данном случае неприменимых[5].

Выяснение природы выявленных микрочастиц в различных экспертных исследованиях проводятся разными методами.

Внешний осмотр (обычно под микроскопом) по характерной форме осколков, отсутствию плеохроизма в поляризованном свете позволяет предположить, что частицы являются стеклом.

Органические растворители (дихлорэтан, четыреххлористый углерод) не оказывают воздействия на микрочастицы стекла. Инертность материала к этим реактивам указывает на их неорганическую природу.

Определения показателя преломления и величины микротвердости в пределах значений, характерных для стекла, достаточно для утверждения о том, что исследуемые частицы являются неорганическим силикатным стеклом[6].

Для установления вида стекла, от которого произошла микрочастица, для решения вопросов идентификации успешно применяются методы определения показателя преломления, микротвердости, люминесцентный спектральный анализ, электронный парамагнитный резонанс, эмиссионный спектральный анализ, дифференциально-термический анализ. Однако зачастую удается в лучшем случае решить вопрос об общегрупповой принадлежности микрочастицы и сравниваемого осколка (тарное, листовое, светотехническое и т.п.).

Список использованной литературы:

1. Стекло. Справочник под ред. Проф. Н.М. Павлушкина. – М., 1993. – с. 48-56.
2. Гурикова Л.М. Возможности метода определения микротвердости осколков фарных рассеивателей при криминалистическом исследовании // Применение физических и химических методов в судебной экспертизе. – М. – 1982. – с. 34-38.
3. Стекло. Справочник под ред. Проф. Н.М. Павлушкина. – М., 1993. – с. 42-46/
4. Там же. – с. 63-68.
5. Современные методики криминалистического исследования изделий из стекла / Под ред. Карабач М.Л. – М., 1987. – с. 9-16.

Сведения об авторах: Винокурова О.С.- старший преподаватель кафедры технической физики.

Назаркулова Н.С.- Магистрантка кафедры технической физики.

ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ ТЕХНИЧЕСКЕ НАУКИ

УДК: 378.147

Бейшекеева Г. Д., Нурлан кызы Э., Таштанбекова А. Р.

Ж. Баласагын атындагы КУУ^{1,3}

Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигине караштуу Улуттук²

онкология жана гематология борбору

Бейшекеева Г. Д., Нурлан кызы Э., Таштанбекова А. Р.

КНУ им. Ж.Баласагына^{1,3}

Национальный центр онкологии и Гематологии при МЗ КР

Beishekeeva G D, J. , Nurlan kyzy E., Tashtanbekova A.R.

KNU J. Balasagyn^{1,3}

National Center of Oncology and Hematology under the Ministry of Health of the Kyrgyz²

Republic

ЖАКЫН ФОКУСТУУ РЕНТГЕН АППАРТЫН КОЛДОНУНУН ТАЖРЫЙБАСЫ ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БЛИЗКОФОКУСНОГО РЕНТГЕНОВСКОГО АППАРАТА

EXPERIENCE IN USING A NEAR FOCUS X-RAY DEVICE

Аннотация: Макалада Улуттук онкология жана гематология борборунда TERAD-200 аппаратында нур терапиясын жүргүзүү технологиясы берилген. Физика-электроника факультетинде медициналык жабдууларды тейлөө боюнча медициналык физиктерди жана инженерлерди даярдоонун өзгөчөлүгү жөнүндө маалымат берилген. 2015-2018-жылдар аралыгындагы кайрылган бейтаптар туралуу баштапкы шишиктин локализациясын жана оорунун стадиясын чагылдырат, Мындан тышкары, оорулардын кайрылуулары акыркы стадияларында (III-IV) максималдуу, эми алгачкы стадияларында (I-II) – минималдуу болгондугу аныкталган. Бул калк эрте диагноз менен камсыз кылынбай, өз ооруларынан кабарсыз деген тыянакка алып келет.

Аннотация: В статье приводится технология проведения лучевой терапии на аппарате ТЕРАД-200 в Национальном Центре Онкологии и Гематологии при МЗ КР. Приведена информация об особенностях подготовки специалистов- медицинских физиков и инженеров по обслуживанию медицинского оборудования на факультете Физики и электроники. Приводятся результаты обработки данных больных за период 2015-2018 гг., где отражена локализация первичной опухоли и стадии заболевания. Максимальное количество обращений относится к коже, голова-шея и молочная железа. Кроме того, наблюдается максимальное количество обращений только на поздних стадиях заболеваний (III-IV), а на ранних стадиях (I-II) – минимально. Отсюда следует вывод, что население не обеспечено ранней диагностикой и не подозревает о своих заболеваниях.

Annotation: The article presents the technology of conducting radiation therapy on the TERAD-200 apparatus at the National Center for Oncology and Hematology under the Ministry of Health of the Kyrgyz Republic. Information is provided on the specifics of the training of medical physicists and engineers for the maintenance of medical equipment at the Faculty of Physics and Electronics. The results of processing the data of patients for the period 2015-2018 are presented, which reflect the localization of the primary tumor and the stage of the disease. The maximum number of hits refers to the skin, head-neck and mammary gland. In addition, there is a maximum number of visits only in the late stages of diseases (III-IV), and in the early stages (I-II) - minimal. This leads to the conclusion that the population is not provided with early diagnosis and is unaware of their diseases.

Негизги сөздөр: рентген нурдануусу, нур терапиясы, нур диагностикасы, медициналык физик, топометрия.

Ключевые слова: рентгеновское излучение, лучевая терапия, лучевая диагностика, медицинский физик, топометрия.

Keywords: x-ray radiation, radiation therapy, radiation diagnostics, medical physicist, topometry.

Основным объектом применения близкофокусной рентгенотерапии являются злокачественные опухоли кожи, по гистологическому строению различают следующие основные формы рака кожи: 1) плоскоклеточный рак, 2) рак из придатков кожи они образуются из сальных желез, из фолликулов волос, 3) базалиома, в первом случае рак кожи чаще возникает в одном месте и редко образует несколько первичных опухолевых очагов[1-5].

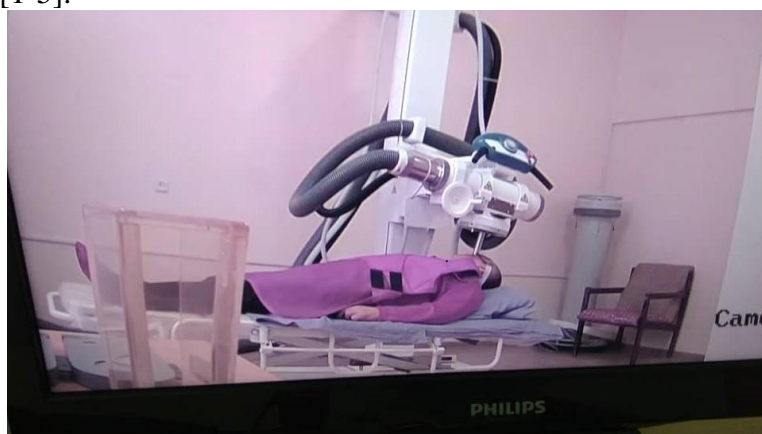

Рис.1.Близкофокусный рентгеновский аппарат ТЕРАД

Рис 2. Пультавая рентгенотерапевтического аппарата

При терапии поверхностных заболеваний кожи генерируется напряжение 50, 75 и 100кВ с силой тока 50,75 и 100мА, а при осуществлении рентгенотерапевтических процедур 120, 140, 150 и 200 с силой тока 120, 140, 150 и 200мА соответственно. При проведении процедуры лечения излучатель может перемещаться по горизонтали в пределах 25см и может также вращаться в продольном направлении от 15-90град, а в поперечном положении от -110 до +110 град, что безусловно обеспечивает необходимую дозу облучения на требуемый очаг злокачественного новообразования.

Показано как на пациенте соблюдаются все технические и нормативные правила проведения защиты лечения при рентгенотерапии, на пациенте надето защитный фартук и так называемые свинцовые очки для защиты от глаз, а для того чтобы визуально наблюдать за пациентом.

Во время лечения в пультовом помещении процедурного кабинета есть камера (Рис.2.), видеонаблюдения за лечением пациента, в случае если пациенту становится плохо во время процедуры, то оперативно нажимается на пульт аварийного отключения аппарата.

Самым важным процессом для близкофокусной рентгенотерапии является подготовка пациента, для этого пациенту хорошо разъясняется вся процедура лечения, начиная от радиационной безопасности, при проведении лечения соблюдая все правила и нормы радиационной безопасности, и объясняя методологию проведения лечения, на самом аппарате Терад-200 как показано на (рис 1).

Техника безопасности при проведении лечения основывается на нормативных правилах при работе в процедурном кабинете, соблюдается все санитарно-технические требования, и конечно же при защите пациентов от ионизирующего излучения используются все средства индивидуальной защиты для экранирования тела и щитовидной железы пациента, и только по обоснованным медицинским показаниям.

Описанная технология осуществляется в Национальном Центре Онкологии и Гематологии при МЗ КР. После назначения врачом онкологом лучевой терапии, описанный выше алгоритм проведения ее полностью выполняется медицинским физиком. Подготовка медицинского физика ведется с 2012 года на Факультете Физики и электроники по направлению 700800 Техническая физика на кафедре Технической физики, дальнейшее же совершенствование профессиональных навыков медицинского физика, а также инженера по обслуживанию аппаратов подобного типа продолжается в рамках программы МАГАТЭ. Процесс формирования медицинского физика ведется совместными усилиями НЦО и Г при МЗ КР и Факультетом Физики и электроники. Основной базовой дисциплиной является фундаментальный курс Физики. Специальные дисциплины ведутся сотрудниками центра на базе НЦОиГ. Подобный подход позволяет осуществлять подготовку медицинских физиков, которые получают качественные знания и совершенствуются в ведущих мировых центрах в рамках программы по Мирному использованию ядерной энергии в мирных целях. Выпускники кафедры Техническая физика успешно работают в НЦОиГ и получают ценные знания и умения участвуя в программах повышения квалификации.

В наше время лучевая терапия является эффективным методом лечения онкологических заболеваний. Задача лучевой терапии заключается в достижении максимального лечебного эффекта, и при этом гарантировать пациенту высокое качество жизни, сведя к минимуму лучевые осложнения. В лучевой терапии используется широкий спектр ионизирующих излучений: электроны, протоны, фотоны и др. Применяются ускорители, гамма- аппараты, реакторы, радионуклиды и т. д. Для диагностики и планирования лечения применяются: рентген, КТ, УЗИ, РКТ, МРТ, ОФЭКТ, ПЭТ и др.

Следует отметить, что подготовка плана лечения совместно с врачом трудоёмкая задача. Необходимо владеть медицинскими знаниями, знаниями по физике и новым информационным технологиям. Основные компетенции связаны знаниями топографии, точности укладки и фиксации, верификации плана лучевой терапии, проверки расположения полей облучения и дозы.

Национальный центр онкологии и гематологии при МЗ КР является главным научно-исследовательским, лечебно-профилактическим и организационно-методическим центром по оказанию онкологической помощи в Кыргызской Республике. Ежегодно более 5,5 тысяч больных получают специализированное лечение.

В отделении ЛТ в среднем за год проводится лечение порядка 3000 человек. На рис.3 Приведены данные о количестве обращений по регионам КР. Больше количество обращений отмечено в Чуйской области и г. Бишкек. Это показатель того, что самые ближайшие к НЦОиГ области обращаются чаще, чем отдаленные регионы. Особенности высокогорья и труднодоступность медицинских учреждений затрудняют своевременное

обращение по месту жительства и выявление онкологических заболеваний. Требуется развитие инфраструктуры или использование мобильной диагностики.

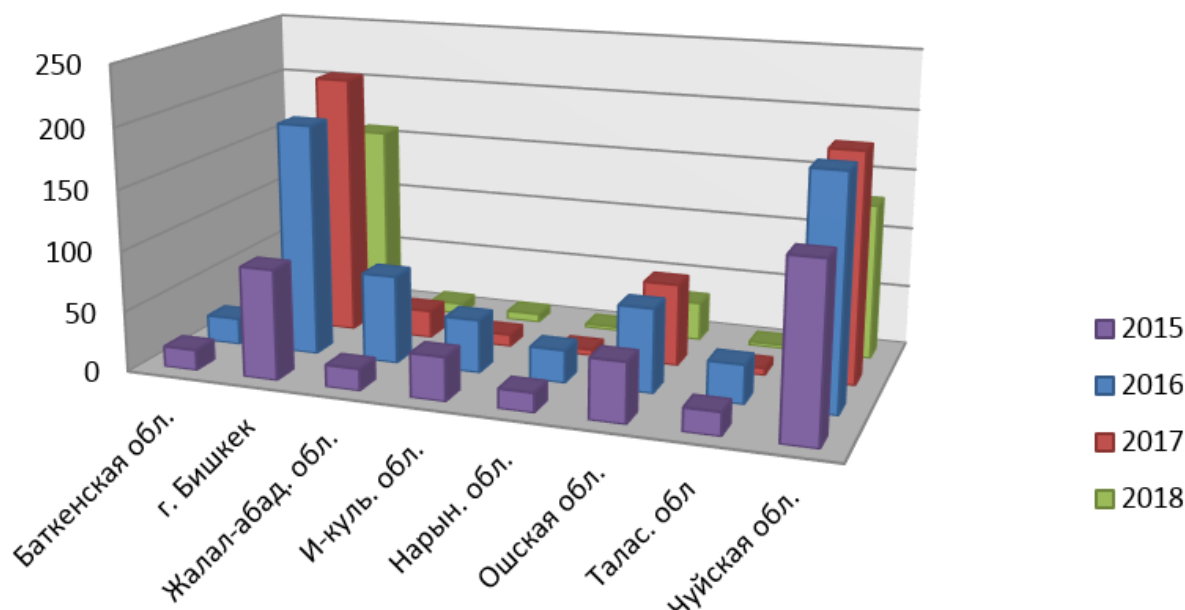

Рис. 3. Распределение больных по регионам Республики

Заключение

Лучевая терапия — один из трех основных инструментов, применяющихся в лечении рака, наряду с хирургическим вмешательством и медикаментозным лечением. Поскольку эффективность этого метода связана напрямую с возможностями технологий и оборудования, последние десятилетия принесли существенный прогресс в этой области.

В настоящее время несмотря на то что появляются современные средства в проведении лучевой терапии, использование близкофокусных рентгеновских аппаратов при лечении является актуальным.

Сегодня можно говорить о сотнях факторов, которые увеличивают риск появления рака. К наиболее значимым из них относятся:

- нарушения, связанные с питанием;
- курение табака;
- воздействие различных вирусов;
- вредные условия производства;
- алкоголь;
- плохая экология.

Лучевая терапия является одним из наиболее широко используемых видов терапии для лечения рака. Ее принцип действия состоит в том, что ионизирующее излучение в различных формах (рентген, гамма-излучение, частицы) используется для разрушения и уничтожения опухоли, по отдельности или в сочетании с хирургией или химиотерапией.

Список использованной литературы:

1. Никитин А.В., Гусманов В.А. Непосредственное исследование больного с основами синдромной диагностики: Учеб. Пособие - Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1995. - 208 с.
2. Василенко В.Х. Пропедевтика внутренних болезней: /Учебник/ - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Медицина, 1989. - 512 с.
3. Х. Джонс Физика радиологии - М.: Атомиздат, 1965.-348 с.

4. Лучевая терапия с помощью излучений высокой энергии /под ред. И. Беккера, Г. Шубе рта. – М.: Медицина, 1964. – 624 с.
5. И.А. Переслегин, Ю.Х. Саркисян Клиническая радиология – М.: Медицина, 1973. – 456 с.
6. Фанаржян В.А. "Рентгенодиагностика"- М.: Медицина, 1977.-256 с.

Сведения об авторах: Бейшекеева Г. Д. - кандидат физико-математических наук, доцент кафедры физики, к.

Нурлан кызы Э.- Национальный центр онкологии и Гематологии при МЗ КР,

Таштанбекова А. Р.- магистрантка кафедры физики.

УДК: 004.891.2

Дуйшекеева Г., Шевелев А.С.

Ж. Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Дуйшекеева Г., Шевелев А.С.

КНУ им. Ж. Баласагына^{1,2}

Duishekeeva G., Shevelev A.S.

KNU J.Balasagyn^{1,2}

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖОЖДОРУНДАГЫ КОМПЬЮТЕРДИК ТЕХНИКА ЖАНА ПРОГРАММАЛЫК КАМСЫЗДООНУ ИЗИЛДӨӨ ЖАНА ТАЛДОО

ИССЛЕДОВАНИЕ И АНАЛИЗ ПРИМЕНЕНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ТЕХНИКИ И ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В ВУЗАХ КР

RESEARCH AND ANALYSIS OF THE USE OF COMPUTER TECHNOLOGY AND SOFTWARE IN UNIVERSITIES OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасынын ЖОЖдорундагы компьютердик техника жана программалык камсыздоону изилдөө жана талдоо жүргүзүлөт. Белгилүү болгондой, 21-кылым жогорку технологиялардын кылымы, азыр 2019-жылдан бери бүткүл дүйнө коронавирустук пандемиядан кийин окуунун жана иштөөнүн онлайн форматына өтө активдүү жана тез өтүп жатат. IT чөйрөсүнө тиешелүү кесиптер суроо-талапка айланып баратат, ошондуктан университеттер үчүн заман талабына ылайык жана студенттердин билим сапатын жогорулатуу, компьютердик техниканын сапатын жогорулатуу жана студенттер билим берүү процессинде колдонушу керек болгон компьютердик программаларды жакшыртуу зарыл. 2020-жылдын март айында бардыгы күтүүсүздөн дистанттык окутууга өткөндө, компьютердик техниканын жана компьютердик программалардын жетишсиздиги окуу жайлары үчүн да, студенттер үчүн да чоң көйгөй пайда болгон. Көптөгөн адамдар үчүн тынч сабактарды өткөрүү үчүн колдонула турган программаларда да көйгөйлөр бар болчу, университеттер Zoomду көп акчага сатып алууга аргасыз болушкан, анткени Skype чоң топторду түзө алган эмес. Жогорудагы сыпаттамага ылайык, Кыргыз Республикасынын ЖОЖдорунда колдонулуп жаткан программаларды жана жабдууларды талдоо зарылчылыгы келип чыкты.

Аннотация: В статье проводится исследование и анализ компьютерной техники и программного обеспечения в ВУЗах КР. Как известно XXI-век является веком высоких технологий, в настоящее время весь мир после пандемии Коронавируса с 2019 года очень активно и быстро переходит на онлайн формат обучения и работы. Становятся востребованными профессии, связанные с IT сферой, исходя из этого, вузам важно идти в ногу со временем и улучшать качество обучения студентов, улучшать качество компьютерной техники и компьютерных программ, необходимых студентам для

использования в обучении. В марте 2020 года, когда все резко перешли на дистанционное обучение, возникла массовая проблема как у учебных заведений, так и учеников, с недостаточным количеством компьютерной техники, компьютерных программ. Возникли также проблемы с программами, при помощи которых можно было бы проводить эффективно занятия для большого количества людей, вузы были вынуждены за очень большие деньги выкупать в пользование, например, Zoom, так как скайп не мог создавать большие группы. По приведенному выше описанию и возникает потребность проведения анализа используемых программ и техники в вузах Кыргызской Республики.

Annotation: The article conducts research and analysis of computer hardware and software in the universities of the Kyrgyz Republic. As you know, the 21st century is the century of high technologies, now the whole world after the Coronavirus pandemic since 2019 is very actively and quickly switching to an online format of learning and work. Professions related to the IT sphere are becoming in demand, therefore, it is important for universities to keep up with the times and improve the quality of student education, improve the quality of computer equipment and computer programs that students need to use in education. In March 2020, when everyone abruptly switched to distance learning, a massive problem arose for both educational institutions and students, with an insufficient amount of computer equipment and computer programs. There were also problems with programs that could be used to quietly conduct classes for a large number of people, universities were forced to buy Zoom for use for a lot of money, since Skype could not create large groups. According to the above description, there is a need to analyze the programs and equipment used in the universities of the Kyrgyz Republic.

Негизги сөздөр: маалымат технологиясы; билим берүү; компьютердик технология; программалык камсыздоо; билим берүү.

Ключевые слова: информационные технологии; образование; компьютерная техника; программное обеспечение; обучение.

Keywords: Information Technology; education; computer technology; software; education

На начало 2023 года в Кыргызской Республике функционируют 64 вуза, 32 из них являются государственными, а остальные 32 принадлежат частным лицам. Ранее среди абитуриентов, выбирающих свою будущую профессию был большой спрос на такие специальности как экономика, юриспруденция, менеджмент, лингвистика, на данный момент вырос спрос на ИТ и технические специальности. По данным Национального статического комитета самый высокий показатель среди выпускников это ИТ-специалисты, технические специалисты и педагоги. [1]

На рынке случился большой разрыв между скоростью изменения мира и скоростью трансформации образования. Вузам необходимо совершенствоваться, развивать новые направления для ИТ-специалистов, оснащать компьютерные классы новыми компьютерами, нами сделаны небольшой обзор на компьютеризированность государственных университетов.

В КНУ им. Ж. Баласагына имеется 24 компьютерных классов. В кабинете мультимедии установлены новейшие компьютеры в количестве 14 штук от компании Apple, в данном компьютерном классе используются часто такие программы как JavaScript, Python, Cisco, SQL Server, а также полный пакет MS Office. В других учебных классах количество компьютеров в количестве от 14 до 17 штук, программы там используют такие как, 1С, также и вышеперечисленные программы. В данном университете созданы хорошие условия для комфортного обучения будущих специалистов ИТ. [2]

Ниже будет представлена таблица с примерным количеством компьютерных классов в разных университетах и количеством компьютеров для студентов.

№	Название ВУЗов	Компьютерных классов	Компьютеров
1	КНУ им. Ж. Баласагына	24	300

2	УНПК МУК	10	90
3	Кыргызский Государственный	44	520
4	Технический Университет им. И. Раззакова (Политех) КГУСТА		
5	Кыргызский Государственный Университет им. И. Арабаева	10	102
6	Кыргызско-Турецкий университет «Манас»	40	500
7	Кыргызско-Российский Славянский Университет (КРСУ)	56	600
8	Американский Университет Центральной Азии	30	350
9	Международный Университет инновационных технологий (МУИТ)	20	165
10	Ошский Технологический Университет	15	160

Как видно из таблицы, в университетах количество компьютерных классов варьируется от 9 минимально до 40 максимально. В Кыргызско-Турецкий Университете «Манас» выпускают один из лучших ИТ специалистов, так как в данном университете очень много приглашенных преподавателей из разных зарубежных стран. Университет также предоставляет бесплатный круглосуточный доступ в интернет. Выпускники данного университета внесли непосильный вклад в развитие нашей страны, а именно оказали безвозмездную помощь при разработке сайта ЖК КР.

Не уступает данному КТУ «Манас» также и государственные университеты, например, Политехнический и Национальный университеты, данные ВУЗы выпускают также квалифицированные кадры, выпускники этих ВУЗов востребованы в банковской сфере. В вышеперечисленных ВУЗах студентов обучают программированию на новейших программах, востребованных в настоящее время, такие как Python, JavaScript, Typescript и C#.

Кыргызский Государственный Технический Университет им. И. Раззакова (Политех). Данный ВУЗ более специализирован и направлен для обучения и выпуска ИТ специалистов. В данном ВУЗе примерно 35 компьютерных классов, компьютеры в классах имеют доступ к глобальной сети интернет, студенты данного вуза обучаются программированию на языках C, C++, Java, SQL, PHP, LabVIEWn др., также изучают технологии проектирования баз данных и баз знаний (Microsoft Access, MS SQL Server, MySQL, Prolog, Lisp и др.); Имеют возможность научиться работать с операционными системами Microsoft Windows, Unix, Linux.

Что касается УНПК МУК с первых дней образования данного ВУЗа внедрялись новые подходы технологий и управления обучением, часто натыкалось на критику и недопонимание со стороны образования старых взглядов, так называемые

консервативные, образовательные сообщества. Как сообщается из интернета источников, данный ВУЗ первым начал внедрение Болонский процесс, использовала болонскую систему обучения, магистратуру и кредит/часы по американской системе с дальнейшим переходом на европейскую систему трансформации кредитов.

Кыргызский Национальный Университет им. Ж. Баласагына выпускает квалифицированные кадры в направлении ИТ. В данном ВУЗе обучают таким направлениям как Информационные Технологии, Бизнес-Информатика, Программная инженерия и т.д. В вузе студентам предоставляется доступ к компьютерам 5-го поколения, новейшие компьютеры полностью подстроены под удобное обучение студентов. Уставновлены все необходимые программы для изучения ИТ.

В большинстве выше приведенных вузов уровень компьютеризации очень низкий, в идеале должен быть предусмотрен 1 компьютер на 1 студента, но в реальности приходится в среднем на 1 компьютер 10 студентов, в некоторых вузах на 1 компьютер приходится 24 студента. Программы, предоставляемые для обучения по направлению информационных технологиях, устарели, требуют обновления для соответствия международным стандартам и достижениями науки и ИКТ. [3]

Большинство вузов Кыргызстана имеют доступ к зарубежным электронным ресурсам, доступ к которым появился после участия в библиотечном консорциуме eIFL и при поддержке министерства высшего образования, науки и инновационного развития. Вузы редко используют предоставляемые ценные источники для обучения, что порождает необходимость в организации курсов для обучения работы с аналитическими базами данных, электронными и мультимедийными ресурсами ведущих издательств и др.

По сей день наблюдается цифровое неравенство, хотя и вузах установка компьютерной техники осуществляется высокими темпами, не все вузы оснащены высокоскоростным интернетом, высококачественной компьютерной и оргтехникой, предназначенной именно для учебного процесса. Не во всех вузах используются современные интеллектуальные программно-технические комплексы, например, умная доска или другая оргтехника.

В целом Кыргызская Республика нацелена на развитие цифровой экономики, в данном процессе главная роль отводится цифровой трансформации высшего образования, и это является необходимостью. [4]

Описанные выше проблемы взаимосвязаны и решать их изолированно нельзя, решить возможно только на основе системного подхода:

- Развитие различных форм обучения: традиционной, дистанционной, смешанной, эффективная система управления вузами с использованием современных ИКТ;
- Внедрение и разработка мультимедиа-ресурсов и средств доступа к научно-образовательным БД национальных и мировых источников знаний, передовых учебных программ;
- Создание высококачественных электронных учебных материалов, которые необходимо протестировать лицензионными и авторитетными специализированными центрами, и специалистами.

Создание развитой инфраструктуры позволило бы производить активный обмен между вузами, что существенно повысило бы эффективность высшего образования и научного потенциала высшего образования. [5]

Часто в информационных порталах, в печатных изданиях и интернет ресурсах упоминается о том, что в республике слишком много университетов, но данное мнение не совсем верное, например, в США в одном только из Штатов Индиана с населением 6 млн. человек, функционируют около 100 государственных и частных ВУЗов.

Большое количество ВУЗов не основная проблема Кыргызстана, не смотря на такое большое количество, качество образования падает и создается дефицит квалифицированных кадров. Например, выпускники АУЦА чаще всего уезжают заканчивать обучение вузов в США, но после окончания обучения многие выпускники

остаются там, не возвращаясь на родину, также происходит и с выпускниками КТУ «Манас», после окончания обучения в Турции студентов с хорошими показателями переманивают для работы для своей страны.

В настоящее время помимо университетов массово увеличилось и количество ИТ-курсов, ИТ-программ, ИТ-стажировок, естественно стоящие не малых финансов. Один из таких программ стартовал в ВУЗах Кыргызстана. Данная ИТ программа спонсируется американской ИТ-школой DevX. Программа длится 18-месяцев, запускается в семи университетах Кыргызстана. Преподаватели ведущие специалисты США, которые являются сотрудниками компаний Apple, Meta, Microsoft, обучение соответственно будет проходить на английском языке, из обучения первые пара месяцев будут посвящены углубленному изучению английского языка и основам программирования. После завершения двух месяцев студенты смогут выбрать одно из семи направлений в ИТ сфере, которым будут посвящены остальные 6 месяцев обучения. Можно будет выбрать из следующих направлений:

- Product Owner
- UX/UI design
- Full-stack
- Java Developer
- Software development engineer in test (SDET)
- DevOps Data Science and Machine Learning Cybersecurity

Обучение в DevX содержит в себе очень много практических занятий, студенты будут обучаться методологиям разработки продуктов используемые в мировой практике. Также студентов готовят к прохождению любого интервью (собеседования) для дальнейшего трудоустройства в ИТ компании.

Со временем ВУЗы обучающие ИТ специалистов могут просто исчезнуть, так как поток абитуриентов предпочтёт сертификат ИТ курсов и дальнейшее трудоустройство, вместо диплома, который он получит как минимум через 4 года, но вряд ли сможет работать по специальности без дополнительного обучения для повышения своих навыков программирования.

Время меняется, еще лет 20 назад в нашем же веке никто даже представить не мог что могут появиться такие профессии как SMM-специалист, мобилограф, таргетолог, а сейчас без этих специалистов невозможно представить работу социальных сетей. Элементарно даже появление и популяризацию социальных сетей никто в прошлом даже представить не мог, сейчас же уже невозможно представить себя без мессенджеров и социальных сетей. Профессия ИТ набирает обороты, обретает популярность и востребованность ежеминутно, вузам нужно подстроиться под ритм современного мира, возможно стоит предложить сокращение обучения ИТ-специалистов, например не 4 года бакалавра, а как на курсах ИТ года два или три.

Список использованной литературы:

1. Концепция цифровой трансформации “Цифровой Кыргызстан” - 2019-2023”, 14 декабря 2018 года //Слово Кыргызстан.-Бишкек.-2018. (дата обращения: 21.12.2022)
2. Кошелева А.В., Буторина А.А., Соловьева Н.А. Информационные социальные технологии. Учеб. пособие [Текст] / А.В. Кошелева и др. – Ярославль, 2013. URL: <https://books.google.kg/books?isbn=5040114427>.
3. Макарова Н.В., Волков В.Б. Информатика. Стандарт третьего поколения. – Учебник для вузов [Текст] / Н.В. Макарова, В.Б. Волков. – М., 2015. – С. 154. URL: <https://books.google.kg/books?isbn=5496015502>.
4. Наркозиев А.К. Проблемы и перспективы цифровизации образования в Кыргызстане [Электронный ресурс] /А.К. Наркозиев.- Режим доступа: <https://doi.org/10.20339/AM.02-21.102>

5. Приказ МОН КР № 1260/1 «Об автоматизации услуг образовательными организациями» от 25 октября 2019 года // Кут билим.- Бишкек, 2019. (дата обращения: 26.10.2022)
6. Программа развития информационно-коммуникационных технологий: Утверждена постановлением Правительства Кыргызской Республики от 8 ноября 2001 года N 697 (в ред. от 11 августа 2006 года №573). URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/53393> (дата обращения: 13.10.2022 г.)

Бейшекеева Г. Дж., Сагымбеков С.

Ж.Баласагын атындагы КУУ,

И. Раззакова атындагы КМТУ

Бейшекеева Г. Дж., Сагымбеков С.

КНУ им. Ж.Баласагына

КГТУ им. И. Раззакова

Beishekeeva G. Dzh., Sagymbekov S.

KNU J. Balasagyn,

KSTU Razzakov

**КАЗЫП АЛУУ ӨНДҮРҮШҮ ҮЧҮН МААЛЫМАТТЫК СИСТЕМАЛАРДЫ
ИЗИЛДӨ
ОБЗОР ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ ДЛЯ ГОРНОГО ПРОИЗВОДСТВА
OVERVIEW OF INFORMATION SYSTEMS FOR MINING**

Аннотация: Макалада Кыргызстанда ГИС технологияларынын өнүгүшү тууралуу маалымат берилген. ГИС технологиялары колдонулган тармактар тоо-кен казып алуу, объекттин картасын түзүү ж. Тоо-кен тармагында иштелип чыккан автоматташтырылган маалыматтык системалардын ар кандай түрлөрү каралат. Колдонуунун ар кандай тармактарында жасалган ГИС-долбоорлор келтирилген.

Аннотация: В статье приводится информация по развитию ГИС технологий в Кыргызстане. Показаны отрасли где используются ГИС технологии –горная промышленность, картографирование объектов и др. Описаны особенности программного продукта ArgView кроссплатформенной ГИС системы QGIS. Рассмотрены различные виды автоматизированных информационных систем разработанных в горной области. Рассмотрены ГИС-проекты выполненные по различным областям применения.

Annotation: The purpose of the article: The article provides information on the development of GIS technologies in Kyrgyzstan. The industries where GIS technologies are used are mining, object mapping, etc. The features of the ArgView software product of the QGIS cross-platform GIS system are described. Various types of automated information systems developed in the mining area are considered. GIS-projects made in various fields of application are considered.

Негизги сөздөр: рентген нурдануусу, нур терапиясы, нур диагностикасы, медициналык физик, топометрия.УВС

Ключевые слова: Геоинформационные системы, картографирование, горная промышленность, ГИС-проекты, ГИС приложения, Автоматизированная информационная система, базы данных.

Keywords: Geoinformation systems, mapping, mining, GIS projects, GIS applications, Automated information system, databases.

С развитием информационных технологий началось их внедрение в горном производстве в нашей стране. Началось развитие геоинформационных систем (ГИС), особенно в горных и геологических областях для моделирования горных предприятий, расчете запасов, моделировании месторождений. В настоящее время в мире насчитывается десятки систем, могущих действительно претендовать на роль комплексного решения для горного предприятия. Это системы такие, как SURPAC, GEMCOM, DATAMINE.

На данный момент на руднике Кумтор используется пакет программы GEMCOM.

При помощи данной программы выполняются задачи: маркшейдерские работы, геологические работы, проектирование БВР, проектирование и планирование горных работ.

Все рассматриваемые системы можно рассматривать как достаточно развитые в области моделирования месторождений, моделирования поверхностей, но слабые в области решения горных задач.

ГИС технологии кроме решения горных задач стали применять для картографирования лесов, аэро- и космической съемки и др.

В настоящее время созданы ГИС- ассоциации, которые объединяют в своих рядах специалистов высших учебных заведений, научно-исследовательских, производственных, инженерных, проектно-конструкторских, информационных и других организаций, занятых в области разработки и применения геоинформационных технологий на территории например, бывшего СССР. Главной задачей ГИС-Ассоциации является построение цивилизованного рынка геоинформатики в Российской Федерации[1].

Рис.1.Интерфейс ГИС-Ассоциации России.

Информационные сайты организаций, касающихся в своей работе с горной промышленностью Кыргызстана публикуют статьи специалистов по актуальным проблемам и содержат содержание своей работы, цели и задачи организации, свои видения и предложения по развитию и сотрудничеству[2].

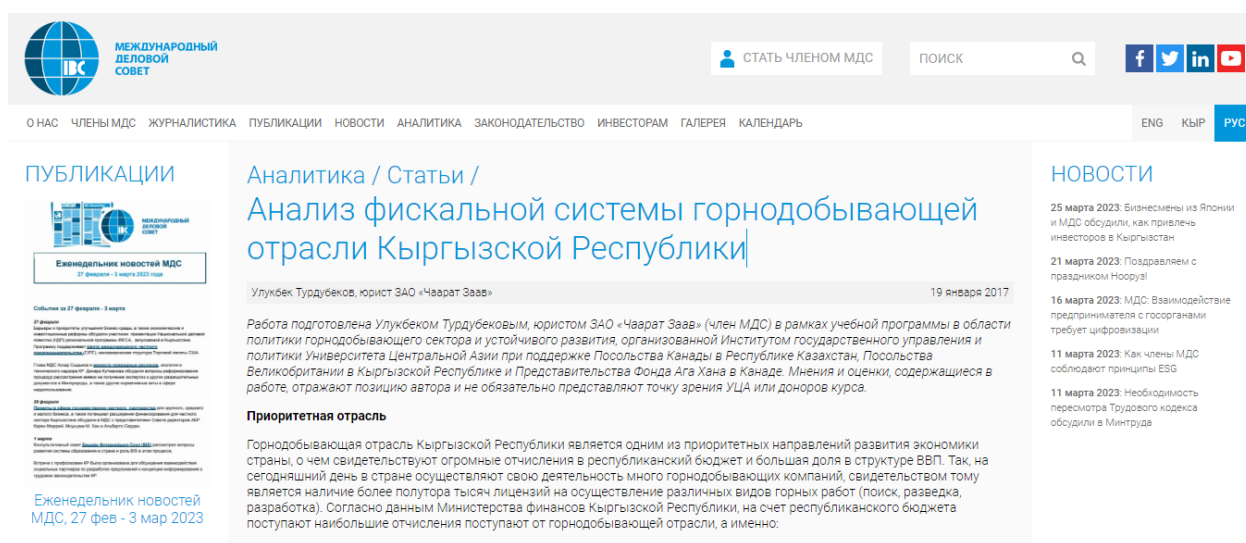

Рис.2. Интерфейс информационного сайта.

После начала возникновения ГИС и появлением открытых ГИС, которые загружались на персональном компьютере, таких как ArcView 2.0, *Mapinfo* и др что привело к разработке приложений с 1994 года а мире, а в нашей стране появились разработки с 2000 годов в разных областях деятельности.

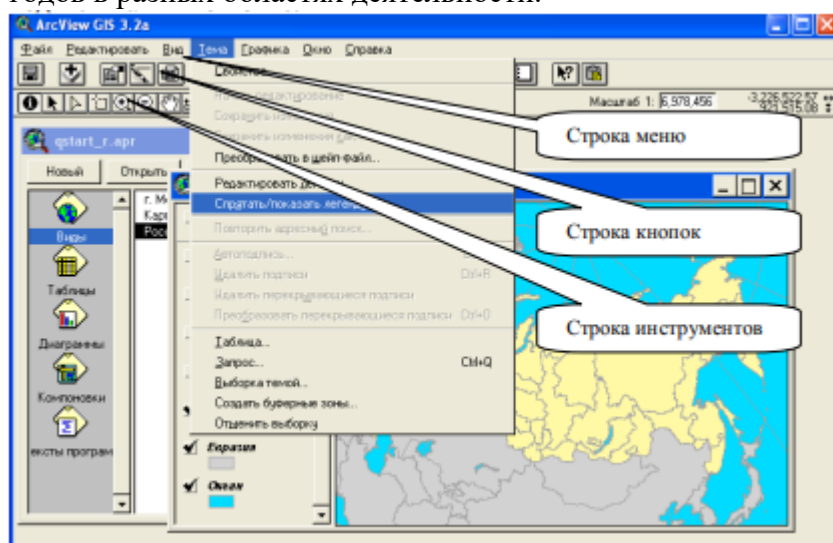

Рис.3.Интерфейс программы ArcView.

Возможности ArcView позволяют в интерактивном режиме строить географические карты, кроме этого может проводить пространственный анализ, осуществлять геокодирование адресов и отображать их на карте, создавать и редактировать географические и табличные данные[3].

С развитием информационных технологий, появлением интегрированных сред программирования появились сложные подходы, объединяющие несколько сред программирования в единую среду.

В настоящее время появилась свободная кросс-платформенная геоинформационная система, состоящая из настольной и серверной части:

QGIS Desktop — настольная ГИС для создания, редактирования, визуализации, анализа и публикации геопространственной информации. Под «QGIS» часто имеют в виду именно QGIS Desktop.

QGIS Server и QGIS Web Client — серверные приложения для публикации в сети проектов, созданных в QGIS Desktop, через сервисы, совместимые с OGC-стандартами (например, WMS и WFS).

QGIS работает в Windows и в большинстве платформ Unix (включая Mac OS), поддерживает множество векторных и растровых форматов и баз данных, а также имеет богатый набор встроенных инструментов.

QGIS написана на объектно-ориентированном языке высокого уровня C++. Так же в QGIS встроены привязки (bindings), которые реализуют практически весь функционал QGIS на языке Python. Графический интерфейс пользователя QGIS базируется на библиотеках Qt4. Разработка для QGIS может вестись на двух языках, Python и C++. В настоящее время активно используется язык Python, который появился в 2000 году, основу языка составляют языки ABC, Модуль-3, C и C++.

На рис.4. представлен интерфейс программного продукта QGIS.

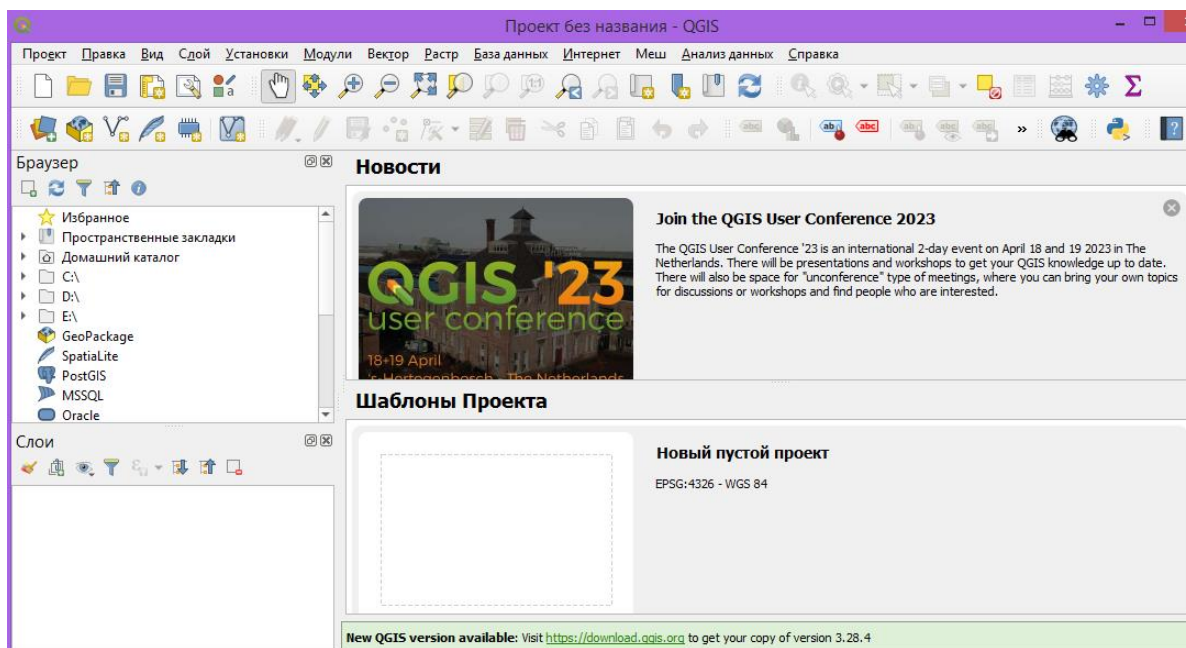

Рис.4.Интерфейс программного продукта QGIS.

Система QGIS позволяет создавать приложения, отражающие географические базы данных (база геоданных). Иногда ГИС используется в качестве однопользовательского инструмента для картографии и анализа, обычно в контексте определенного ограниченного проекта. Такой способ называется проектом ГИС. В других случаях ГИС - это многопользовательская система, призванная решать текущие задачи организации в области географической информации. Вся компьютерная сеть организации становится базой для корпоративной ГИС. Данные хранятся в реляционной системе управления базами данных (СУБД). ГИС использует особый тип информации - пространственную (географическую) и связанные с ней базы данных; эта информация может быть социальной, политической, экологической или демографической, т.е. любой информацией, которая может быть отображена на карте. Пользовательский интерфейс в виде географической карты позволяет наглядно и удобно представлять данные и связывать их с местом расположения, что расширяет возможности применения данной технологии в различных областях.

Особенность QGIS в том что, свойство кроссплатформенности позволяет на языке Python программировать основную часть интерфейса пользователя, затем дополнить ее в самой QGIS до необходимых параметров.

В горной промышленности разработаны и используются кроме ГИС-технологий, Автоматизированные информационные системы(АИС), которые включают в себя базы данных с пользовательским интерфейсом и включают возможность обращения к ней удаленных пользователей с обратной связью.

Заключение. В настоящее время знание языков программирования низкого и высокого уровня позволяет освоить прикладные программы позволяющие разрабатывать сложные, многокомпонентные информационные системы, развивать цифровые технологии для решения сложных задач, анализа больших данных для принятия решений в различных областях деятельности человека. Для освоения языков программирования и разработки сложных моделей и проектов в настоящее время сордаются специальные IT объединения и группы из числа опытных программистов, которые разрабатывают сложные программы общими усилиями

Список использованной литературы:

1. <http://www.gisa.ru/assoc.html>
2. https://www.ibc.kg/ru/analysis/articles/2479_analiz_fiskalnoi_sistemy_gornodobyvayusc_hei_otrasli_kyrgyzskoi_respubliki

3. <https://grs.gov.kg/ru/articles/projects/9-Stratieghiiia-sozdaniia-i-razvitiia-Natsionalnoi-in/>

УДК: 546:664.4(575.2) (04)

Бообекова С. Б., Мурзубраимов Б. М., Молдалиева А. М.

Ж. Баласагын атындагы КУУ^{1,3}

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы²

Boobekova S. B., Murzubraimov B. M., Moldaliev A. M.

KNU im. Zh. Balasagyna^{1,3}

Natsionalnaya akademiya nauk Kirgizskoy Respubliki²

Boobekova S. B., Murzubraimov B. M., Moldaliev A. M.

KNU J. Balasagyn^{1,3}

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic²

**ТАМАК-АШ ПРОДУКТЫСЫНДАГЫ ХЛОРАМФЕНИКОЛДУ КАЛГАН САНЫН
ИММУНДУК ФЕРМЕНТИК (ИФА) АНАЛИЗ МЕНЕН АНЫКТОО
ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЕ ОСТАТОЧНОГО КОЛИЧЕСТВА
ХЛОРАМФЕНИКОЛА В ПИЩЕВОЙ ПРОДУКЦИИ МЕТОДОМ (ИФА)
ИММУНОФЕРМЕНТНОГО АНАЛИЗА
DETERMINATION OF THE CONTENT OF THE RESIDUAL AMOUNT OF
CHLORAMFENIKOL IN FOOD PRODUCTS BY (ELISA) IMMUNOENZYMATIC
ANALYSIS**

Аннотация: Левомецетин (хлорамфеникол) колдо багылуучу жаныбарларды (малды, аарыны, кой, жылкы, коен жана башка) даарылоодо колдонулуучу антибиотик.

Биринчи жолу хлорамфениколду 1947-жылы топурактан синтездеп алышып, Боливияда ич келте оорусуна каршы колдонушкан жана жакшы натыйжа алышты. 1948-баардык ооруларды айыктыра турган препарат сыяктуу пайланып калышты. Бирок, 1950-жылдары анын ууландыруучу касиетин аныкташкандан кийин, бул даарыны адамга оор жугуштуу (менингит, ич келте) жана башка коркунучсуз антибиотик менен алдын алууга болбой турган учурда гана колдонууга чектөө койулду.

Азыркы учурда үй жаныбарларын, балыкты, аарыларды дарылоо үчүн колдонушат. Мына ошондуктан, жогорку жаныбарлардын продукцияларында: эт жана эт продукцияларында, сүт продукцияларында, балыктан алынган продукцияларда, балда жана башка үй жаныбарларынын тамак-аш продуктыларында хлорамфениколдун калдыгы болушу мүмкүн.

Берилген иште балдагы, сүттөгү хлорамфениколдун калдыгын изилдөөнү максат кылдык, себеби хлорамфениколдун концентрациясы чектүү концентрациядан (ПДК) 0,0003 мг/кг ашып кетсе, адамда ар түрдүү ооруларды пайда кылат: дисбактериоз же аллергиялык реакцияга алып келет. Ошондой эле бул зат укум-тукумга таасир этет (мутагендик), алжып калууга (тератогендик), рак оорусун пайда кылуучу касиеттерге ээ.

Анализ жасоого иммуноферменттик (ИФА) анализин колдондук. Бул методика боюнча антибиотиктин нанобөлүкчөсүнө чейин (10^{-9}) аныктоого болот, башкача айтканда, ДНКга чейин. Бул өтө так, заманбап, тез жазала турган метод.

Аннотация: Левомецетин (хлорамфеникол) антибиотик, который применяется для лечения домашних животных и пчел.

Хлорамфеникол (левомецетин) — антибиотик, был впервые выделен в 1947 г. из пробы почвы. В том же году полученный хлорамфеникол применили при вспышке сыпного тифа в Боливии и получили превосходные результаты. К 1948 г. хлорамфеникол стал доступным для широкого применения, однако уже к 1950 г. стало ясно, что он может вызывать тяжелые и даже смертельные действие. По этой причине ограничили использование препарата больным с тяжелыми инфекциями (менингит, сыпные и брюшные тифы), при которых лечение более безопасными антибиотиками невозможно из-за устойчивости возбудителя.

В настоящее время хлорамфеникол применяется ветеринарии для лечения животных, пчел, рыб (за исключением диких животных). Поэтому в продуктах животного происхождения: в молоке и молочных продукциях, в мясе и мясных продукциях, меде и рыбных продуктах могут присутствовать остаточное количество хлорамфеникола.

В данной работе нами была поставлена цель: определить остаточное количество хлорамфеникола (левомецетина), в меде и молоке, потому что если концентрация хлорамфеникола превышает предельно допустимую концентрацию (0,0003 мг/кг), то человек болеет разными болезнями: дисбактериоз или может вызвать аллергические реакции и т.д. Кроме этого хлорамфеникол влияет на наследственность, также оказывает токсическое, тератогенное, канцерогенное влияние.

Для проведения анализа мы использовали ИФА-иммуноферментный анализ. По этой методике можно определить концентрацию антибиотика хлорамфеникола до нано частиц (10^{-9}), то есть можно определить содержание до ДНК. Этот метод очень точный, широко применяемый, быстрый и современный метод.

Annotation: Levomycetin (chloramphenicol) is an antibiotic that is used to treat domestic animals and bees.

Chloramphenicol (levomycetin) is an antibiotic that was first isolated in 1947 from a soil sample. In the same year, the resulting chloramphenicol was used in an outbreak of typhus in Bolivia with excellent results. By 1948, chloramphenicol was available for general use, but by 1950, it had become clear that it could cause severe and even fatal effects. For this reason, the use of the drug was limited to patients with severe infections (meningitis, typhus and typhoid fever), in which treatment with safer antibiotics is not possible due to the resistance of the pathogen.

Currently, chloramphenicol is used in veterinary medicine for the treatment of animals, bees, fish (with the exception of wild animals). Therefore, in products of animal origin: in milk and dairy products, in meat and meat products, honey and fish products, residual amounts of chloramphenicol may be present. In this work, we set a goal: to determine the residual amount of chloramphenicol (chloramphenicol) in honey and milk, because if the concentration of chloramphenicol exceeds the maximum permissible concentration (0.0003 mg / kg), then a person suffers from various diseases: dysbacteriosis or can cause allergic reactions.

For analysis, we used ELISA-immunoenzymatic analysis. Using this method, it is possible to determine the concentration of the antibiotic chloramphenicol to nanoparticles (10^{-9}), that is, it is possible to determine the content to DNA. This method is very accurate, widely used, fast and modern method.

Негизги сөздөр: хлорамфеникол, тамак-аш, антибиотик, иммуноферменттик анализ, нано бөлүкчөлөрү.

Ключевые слова: хлорамфеникол, пищевые продукты, антибиотик, иммуноферментный анализ, нано частицы.

Key words: chloramphenicol, food products, antibiotic, immunoenzymatic analysis, nanoparticles.

В пищевых продуктах даже небольшое количество хлорамфеникола (левомицетина) может негативно повлиять на технологический процесс и качество выпускаемой продукции животного происхождения. Не менее серьезная опасность антибиотиков в пищевых продуктах – их влияние на здоровье человека. Даже в очень малых дозах хлорамфеникол может вызвать аллергические реакции или дисбактериоз, а также повысить устойчивости организма к антибиотикам. Впоследствии это может привести к тому, что при воспалительных или инфекционных заболеваниях человеку перестанут помогать лекарственные средства, сделанные на основе левомицетина. Доказано токсическое, мутагенное, тератогенное, канцерогенное влияние хлорамфеникола на здоровье человека, а также известно, что в организме человека этот антибиотик может вызвать апластическую анемию т.е. костный мозг перестает производить достаточное количество клеток крови [1].

Хлорамфеникол D(-) -трео-1-пара-нитрофенил-2-дихлорацетил-аминопропандиол-1,3 – синтетический антибиотик из группы амфениколов, представлен в виде левовращающего изомера (левомицетин) для производства медикаментов для животных. Антибиотики – это лекарства, используемые для лечения бактериальных инфекций. Их широкое использование в рационе сельскохозяйственных животных является одной из серьезных проблем обеспечения безопасности пищевых продуктов [2,3].

Хлорамфеникол в ветеринарии применяют поросятам, птицам и телятам для лечения колибактериоза и сальмонеллеза и поросятам для лечения дизентерии. Хлорамфеникол назначают спортивным лошадям, собакам, кошкам, пушным зверям, декоративным грызунам и другим мелким домашним животным для лечения ран различной этиологии, ожогов, пролежней, обморожений, воспалительных заболеваний кожи и мягких тканей, также бактериальных конъюнктивитов, кератитов и блефаритов, в комплексной терапии вирусных болезней глаз, для очищения и обеззараживания ран конъюнктивы и век, для обработки инфицированных ран, вызываемых микроорганизмами, чувствительными к хлорамфениколу.

Хлорамфеникол часто используется в ветеринарной практике, благодаря своим превосходным антибактериальным и фармакокинетическим свойствам. Однако, при действии на человека хлорамфеникол может проявлять токсические свойства и что особенно опасно, провоцировать апластическую анемию (атрофия кроветворения). Поскольку дозы левомицетина способные вызывать эти проявления до сих пор не определены, использование хлорамфеникола при производстве пищевых продуктов животного происхождения запрещено.

Запреты на его использование в животноводстве или необходимость контролировать содержание левомицетина в пищевых продуктах связаны с побочными эффектами этого средства, возникающими при хроническом воздействии на человека [4,5]. Хлорамфеникол медленно выводится из организма животных и сравнительно долго сохраняет свою активность при хранении продуктов.

Для проведения анализа методом ИФА используется микропланшетный фотометр Ридер Multiskan FC (Финляндия).

Остаточное количество хлорамфеникола в пищевых продуктах исследуется иммуноферментным анализом, включающее в себе тест-систему. Тест- система включает себе стандартные растворы (от С₁ до С₆) концентрациями хлорамфеникола диапазоне (0-0,00075) мг/кг, конъюгат состоящий из хлорамфеникола и пероксидазы из корней хрена. В тест-системе еще находиться буфер для разбавления конъюгата; стоп-реагент (1М серная кислота); субстрат\хромоген (индикатор); моющий буфер и микротитровальный планшет [6].

Выполнение измерений происходит таким образом:

- В лунки планшета вносим 50 мкл каждого стандартного раствора, в порядке возрастания концентрации 0; 25; 50; 100; 250; 750 нг/дм³. По таблице 1.
- В соответствующие лунки вносим 50 мкл растворы параллельных проб каждого образца.
- В каждую лунку вносим 50 мкл рабочего раствора конъюгата состоящий из хлорамфеникола и пероксидазы из корней хрена.
- Через 60 минут в каждую лунку планшета вносим по 100 мкл раствора субстрата/хромогена (индикатор). Далее происходит цветная реакция и раствор принимает голубую окраску.
- Через 15 минут в каждую лунку вносим по 100 мкл раствора стоп-реагента, который останавливает реакцию и принимает желтую окраску.
- После добавления стоп-реагента измеряли оптическую плотность в лунке планшета фотометре при длине волны 450 нм.

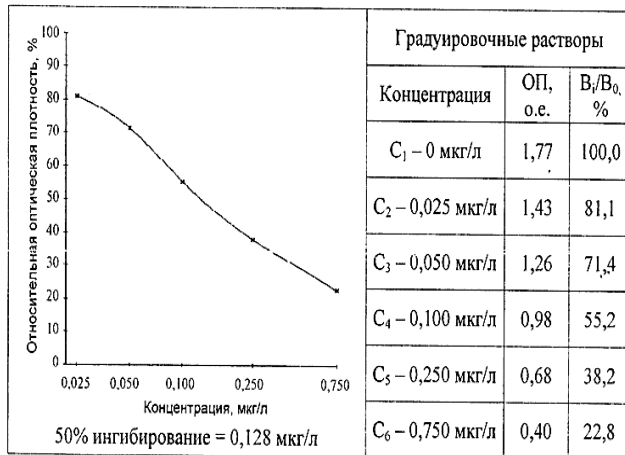
Таблица 1

Схема расположения лунок для стандартных растворов и растворов проб.

	1	2	3	4	5	6
A	С-1 0	С-1 0	Проба-2	Проба -2	Проба -11	Проба -11
B	С-2 0,000025	С-2 0,000025	Проба -3	Проба -3	Проба -12	Проба -12
C	С-3 0,00005	С-3 0,00005	Проба -5	Проба -5	Проба -13	Проба -13
D	С-4 0,0001	С-4 0,0001	Проба -6	Проба -6	Проба -14	Проба -14
E	С-5 0,00025	С-5 0,00025	Проба -7	Проба -7	Проба -15	Проба -15
F	С-6 0,00075	С-6 0,00075	Проба -8	Проба -8	Проба -16	Проба -16
G	Х.п Раствор конъюгата	Х.п Раствор	Проба -9	Проба -9	Проба -17	Проба -17

		конъюгата				
Н	Проба-1	Проба -1	Проба -10	Проба -10	Проба -18	Проба -18

В тест-системе входит стандартная кривая (рисунок 1) градуировочных растворов, для сравнения наших экспериментальных данных.

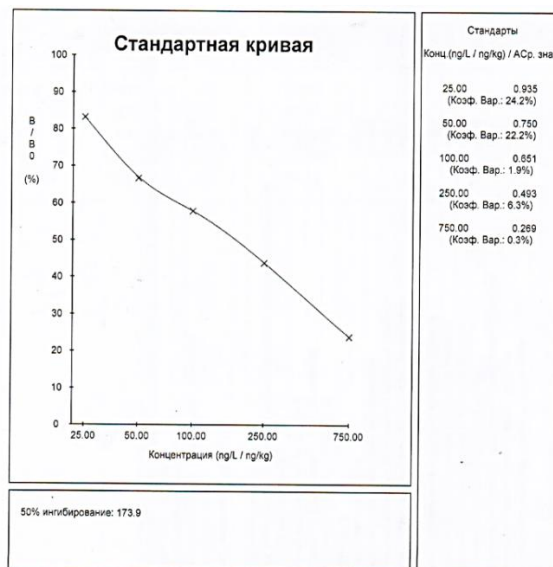

Рисунок 1. Стандартная кривая «Хлорамфеникол» в тест-системе.

для экспериментальных стандартных растворов мёда.

Рисунок 2. Стандартная кривая оптических плотностей, полученная нами

говорит о том, **Рисунок 3.** Стандартная кривая оптических плотностей, полученная нами для экспериментальных стандартных растворов (молоко).

Для определения остаточного количества хлорамфеникола в пробах мёда, молока мы сначала приготовили стандартные - градуировочные растворы с определенными концентрациями, которые приведены в таблице. При определении хлорамфеникола в стандартных растворах прибор дал нам стандартные кривые на рисунках 2 и 3, которые соответствуют со стандартной кривой тест-системы рисунок 1.

При сравнении рисунков 2 и 3 с рисунком 1, точки стандартных кривых почти соответствуют друг-другу, это что нами приготовленные стандартные растворы для меда и молока правильные, значит мы можем продолжать экспериментальные работы по определению хлорамфеникола в наших пробах

Экспериментальные данные иммуноферментного анализа по определению остаточного количества хлорамфеникола в мёде.

Таблица 2

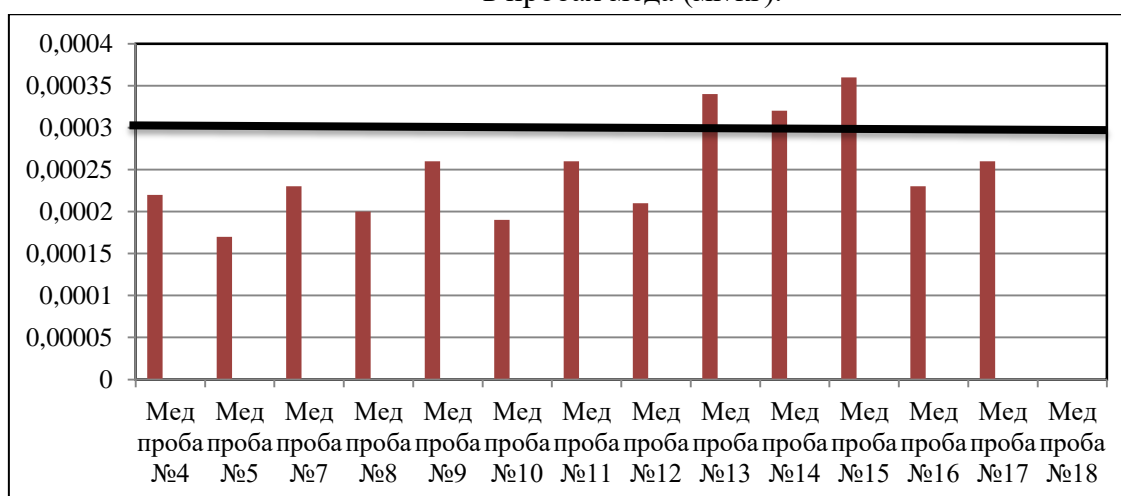
Экспериментальные данные иммуноферментного анализа по определению остаточного количества хлорамфеникола в мёде.

№ пп.	Виды продукции	Результаты данных до обработки ng/kg	Результаты данных после обработки mg/kg	ПДК, мг/кг
1	Мед проба №4	225,75	0.00022	<0,0003
2	Мед проба №5	179,02	0.00017	<0,0003
3	Мед проба №7	232,80	0.00023	<0,0003
4	Мед проба №8	200,78	0.00020	<0,0003
5	Мед проба №9	260,91	0.00026	<0,0003
6	Мед проба №10	192,11	0.00019	<0,0003
7	Мед проба №11	260,64	0.00026	<0,0003
8	Мед проба №12	209,03	0.00021	<0,0003
9	Мед проба №13	341,91	0.00034	<0,0003
10	Мед проба №14	322,14	0.00032	<0,0003
11	Мед проба №15	356,24	0.00036	<0,0003
12	Мед проба №16	232,80	0.00023	<0,0003
13	Мед проба №17	262,75	0.00026	<0,0003
14	Мед проба №18	182,02	0,00018	<0,0003

Используя экспериментальные данные таблицы 2 мы построили диаграмму 1, зависимости пробы меда от концентрации.

Диаграмма 1

Содержания остаточного количества хлорамфеникола в пробах меда (мг/кг).

Экспериментальные данные иммуноферментного анализа по определению остаточного количества хлорамфеникола в молоке.

Для получения стандартную кривую градуировочных растворов по определению молока в хлорамфеникола нами были приготовлены стандартные растворы. Когда, определяли количество хлорамфеникола, нами получена стандартная кривая, рисунок 3.

Эта стандартная кривая при сравнении со стандартной кривой (рисунок 1) тест-системы соответствует, поэтому мы убедились правильности экспериментальных данных и продолжили определение концентрации хлорамфеникола в пробах молока.

Экспериментальные данные иммуноферментного анализа по определению остаточного количества хлорамфеникола в молоке приведены в таблице 3 и диаграмме 2.

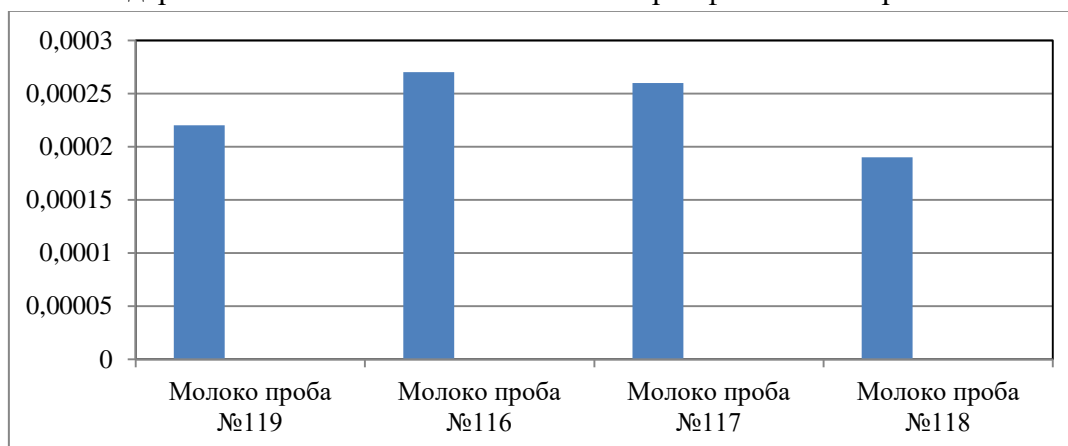
Таблица 2

Экспериментальные данные иммуноферментного анализа по определению остаточного количества хлорамфеникола в молоке.

№ пп.	Виды продукции	Результаты данных до обработки ng/kg	Результаты данных после обработки mg/kg	ПДК, мг/кг
1	Молоко проба №119	228.41	0.00022	<0,0003
2	Молоко проба №116	270.19	0.00027	<0,0003
3	Молоко проба №117	263.44	0.00026	<0,0003
4	Молоко проба №118	199.36	0.00019	<0,0003

Диаграмма 2

Содержание остаточного количество хлорамфеникола в пробах молока (мг/кг).

Выводы:

1. Получены экспериментальные стандартные кривые меда, молока, которые соответствовали со стандартной кривой тест-системы.
2. Определены остаточные количества хлорамфеникола- левомецетина в пробах меда, молока.
3. Построены диаграммы по определению остаточного количества хлорамфеникола в пробах меда, молока.

4. В результате экспериментальных данных пробы меда №13, №14, №15 превышает предельно допустимой концентрации, поэтому не разрешается выпускать к употреблению таких продуктов (меда). В остальных пробах хлорамфеникол содержится меньше предельно-допустимой концентрации.
5. В результате экспериментальных данных во всех пробах молока концентрация хлорамфеникола содержится меньше предельно допустимой концентрации.

Список использованной литературы:

1. Машковский М. Д. Левомецетин //Лекарственные средства. [Текст]/ М. Д. Машковский — 15-е изд. — М.: Новая Волна, 2005. — 1200 с.
2. Bacanlı, M. Importance of antibiotic residues in animal food. Food and Chemical Toxicology. M. Bacanlı, N. Basaran. 2019;125/ P:462–466.
3. Baynes, R.E., Dedonder K., Kissell L., Mzyk D., Marmulak T., Smith G., Health concerns and management of select veterinary drug. Food and Chemical Toxicology. R.E. Baynes, K. Dedonder, L. Kissell, D. Mzyk, T. Marmulak, G. Smith. 2016;88/ P:112–122.
4. Huemer, M. Antibiotic resistance and persistence – Implications for human health and treatment perspectives. Mairpady Shambat S, Brugger SD, A.S. Zinkernagel EMBO Reports. 2020;21(12).
5. Рыщанова, Р. М. Мониторинг степени загрязнения молока остаточными количествами антибиотиков производителей Костанайской области [Текст]/ Р. М. Рыщанова, С. К. Коканов, В. В. Паламарчук Сельскохозяйственные технологии. 2019. Т. 1. № 1. С.33–41.
6. ТУ ВУ 100185129.147-2015 Тест-система для определения хлорамфеникола мегодом иммуноферментного анализа «ПРОДОСКРИН®Хлорамфеникол»

Сведение об авторах: **Бообекова С. Б.** - профессор кафедры неорганической химии и химической технологии.

Мурзубраимов Б. М.- доктор химических наук, академик, профессор, Национальная академия наук Киргизской Республики.

Молдалиева А. М.- магистрантка кафедры неорганической химии и химической технологии.

УДК: 654. 197 (575. 2) (04)

Дүйшекеева А.Т., Асангулова К. А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Дүйшекеева А.Т., Асангулова К. А.

КНУ им. Ж. Баласагына^{1,2}

Duishekeeva A.T., Asangulova. K. A

KNU J. Balasagyn^{1,2}

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ТЕЛЕКАНАЛДАРДЫН САНАРИПТИК БЕРҮҮГӨ ӨТҮШҮ ПЕРЕХОД ТЕЛЕКАНАЛОВ КЫРГЫЗСТАНА НА ЦИФРОВОЕ ВЕЩАНИЕ TRANSITION OF KYRGYZ TV CHANNELS TO DIGITAL BROADCASTING

Аннотация: Макала Кыргызстандагы телеканалдардын санариптик берүүгө өтүшүнө арналат. Ошондой эле, санариптик берүүнүн аналогдук берүүдөн айырмачылыктары жана Кыргызстан тарабынан жасалган аракеттерге токтолобуз.

Санарипке өтүү өлкөнүн маалымат коопсуздугун камсыз кылуу, ошондой эле сапаттуу берүүлөр аркылуу калктын маалымат алууга муктаждыгын канааттандыруу маселелери менен түздөн-түз байланышкан.

Аннотация: Статья посвящена переходу телеканалов Кыргызстана на цифровое вещание. Также остановимся на отличиях цифрового вещания от аналогового и на действиях, предпринимаемых Кыргызстаном. Переход на цифровые технологии напрямую связан с вопросами обеспечения информационной безопасности страны, а также удовлетворения потребностей населения в доступе к информации посредством качественного вещания.

Annotation: The article is devoted to the transition of Kyrgyz TV channels to digital broadcasting. We will also focus on the differences between digital and analog broadcasting and on the actions taken by Kyrgyzstan. The transition to digital technologies is directly related to the issues of ensuring the information security of the country, as well as meeting the needs of the population in access to information through high-quality broadcasting.

Негизги сөздөр: телеканал, аналог, сигнал, санариптик технология, мультиплекс, өткөргүч,

Ключевые слова: телеканал, аналог, сигнал, цифровые технологии, мультиплекс, передатчик

Keywords: TV channel, analog, signal, digital technologies, multiplex, transmitter

Учурда санариптик телекөрсөтүүлөр конвергенция жана интеграция процесстерине ийкемдүү айкалышып, маалыматтык – коммуникациялык чөйрөнүн өзгөртүп жатат. Окумуштуулар байкагандай маалымат керектөөчүлөрдүн контентти жаратууга түздөн түз катышуусу, жаңылыктардын персоналдашуусу жана интерактивдүүлүгү алдынкы орунга чыгышы санарип заманын өзгөчөлүктөрүнүн бири. Биз изилдеп жаткан темага байланыштуу окумуштуулар А.Г. Качкаеванын В.В. Кихтандын, А.В. Смирновдун, В.А. Карякиндин эмгектеринде салттуу ММКнын маалымат технологияларынын таасири астында өзгөрүү жана өнүгүү тенденциялары каралган.

Кыргызстанга санарип телекөрсөтүүлөрүн киргизүү зарылчылыгы бир гана радиожыштыктагы спектрдин жетишсиздигинен жана коомчулуктун өсүп жаткан талабына гана эмес, бирдиктүү жалпы европалык жана дүйнөлүк стандартты жана жер үстүндөгү санарип берүү тутумун киргизүүгө болгон тенденциянын күчөшү менен шартталат. Берүүлөрдүн жаңы принциптерин санариптик технологияларды киргизүү боюнча АКШ лидер болуп эсептелет. Аналогдук телеберүүлөр 2009-жылдын июнь айында өчүрүлгөн. Европадан айырмаланып АКШда санариптик берүүлөрдүн ATSC альтернативдүү варианты кабыл алынган. Ал эми Финляндияда аналогдук берүүнү өчүрүү 2008-жылдан 2010-жылга чейин жүргөн. Бирок ушул берилген убакытка карабастан, Финляндияда калктын 5 пайызы санариптик телекөрсөтүүгө өтүүгө даяр эмес болгон. Мындан тышкары абоненттик санариптик приставкалардын туруксуз иштеши белгиленген [1]

КМШ өлкөлөрүндө да аналогдук берүүлөрдөн санариптик телерадиберүүгө өтүү процесстери жүрдү. Кыргызстан 1994-жылдан бери Эл аралык электр байланыш союзунун мүчөсү болуп саналат. Ошондуктан, дүйнөнүн башка 103 өлкөсү менен катары 2006-жылы Женевада өткөн Аймактык радио байланыш конференциясында санариптик берүүгө өтүү планына кошулган («Женева-2006» планы). Кыргызстан үчүн жер үстүндөгү санарип берүүсүн тезинен киргизүү маанилүү болгон. Анткени чектеш аймактарда телекөрсөтүү станцияларынын жыштыктарын ыйгарууну координациялоодо кыйынчылыктар коркунуч туудурган. Жер үстүндөгү санарип берүүсүнө убагында өтүү камсыз кылынбаса, анда чек арада жайгашкан райондордо аналогдук телекөрсөтүүлөрдү токтотуу коркунучу пайда болгон, ал эми бул райондордо өлкөнүн калкынын басымдуу бөлүгү жашайт, демек бул анын маалыматтык коопсуздугуна таасир берет. Ошондой эле

санариптик телеберүүгө өтүүнү кечендетүү коомчулуктун социалдык талаптарын канааттандырууда терс таасирин тийгизиши мүмкүн болгон. [2]

Санариптик телепрограммаларды кабыл алууга өтүү учурунда программанын максаттарына жетүүдөгү негизги фактор телекөрсөтүү абоненттерин санариптик кабыл алуу жабдуулары менен камсыз кылуу болуп саналат. Анткени бардык эле көрүүчүлөрдүн кабыл алуу жабдууларын сатып алууга мүмкүнчүлүгү чектелүүсү, кандайдыр бир аймакка кабыл алуу жабдууларын камсыз кылуу жетишсиздиги аналог телеканалдарын өчүрүп салууга мүмкүндүк бербейт. Ошондуктан, параллель түрдө аналогдук жана санарип телекөрсөтүүсүн колдонуу зарылдыгы келип чыгат. Кыргызстанда алгачкылардан болуп чек арага жайгашкан Баткен областында пилоттук долбоор катырында телеберүүлөрдү санариптештирүү аракеттери башталган. Санариптик берүүнү Баткен областына киргизүү пилоттук долбоору, калкты кабыл алуу жабдууларын сатып алууга түрткү берүү санариптик пакетте кызыктуу телекөрсөтүү программаларынын болушу маңыздуу фактор экендигин көрсөтүүдө. [2]

Санариптик эфирдик телекөрсөтүү – бул видеосигнал жана үн сигналдарын санариптик коддоштуруунун жардамында санарип каналды колдонуу менен телевизиондук сүрөттөрдү жана үндөрдү берүү технологиясы. Санариптик коддоштуруу аналогго салыштырмалуу сигналды жеткирүүнү эң төмөнкү жоготуу менен камсыздайт. Анткени санариптик сигналдын сүрөтү жана үнү сырткы факторлордун таасиринен бузулбайт. Бул аналогдук берүүдөн айырмаланып, тышкы тоскоолдуктардан корголгон заманбап телекөрсөтүү технологиясы. Көрүүчүгө жогорку сапаттагы сүрөт жана үн жеткирет. Сигналды керектөөчүгө кошумча чараларсыз жеткирүү санариптин артыкчылыгы болуп эсептелет. Мында кабель тартуунун жана тутумду жөнгө салуучу адистерди чакыруунун кажети жок. [3]

Модернизацияланган тиркегичтер орнотулса, телекөрсөтүүлөрдү жазууга жана архивдерди колдонууга, тилдерди тандоого жана субтитрлерди колдонууга, таптакыр жаңы кызматтарды (интерактивдүү жана мультимедиялык берүүлөр, санарип телеберүү түйүндөрүнүн Интернет менен айкалышы) алууга мүмкүндүк түзөт. Жыйынтыгында сүрөттүн жана үндүн жогорку сапатына, сигналдын таралыш аймагынын кеңдигине, жыштык ресурсунун эффективдүү колдонулушуна, тоскоолдуктардан корголушуна (берилип жаткан сигналдардын техникалык мүнөздөмөлөрүнүн жакшыртуусу, б.а. сүрөттөрдүн сапатынын жогорулашы), калкка жеткиликтүү телеканалдардын санынын кеңейишине күбө болобуз. Анткени сигнал эфирде аз орун ээлейт. Ал эми бошогон мейкиндикти интернет же уюлдук байланыш үчүн колдонсо болот. Санарип телекөрсөтүү көрүнүштүн сапатын бир кыйла жогорулатууга, программалардын санын көбөйтүүгө, көрсөтүүлөрдү ар кандай интерактивдик мультимедиялык тейлөөлөр менен толуктоого мүмкүндүк берет.

Санарипке өтүүнү жайылтуу максатында калктын арасында санариптик телекөрсөтүүнү киргизүүнүн бардык маселелерин түшүндүрүү иштери жүргүзүлгөн. Ошондой эле аларга ар бир региондо санариптик берүүгө өтүүнүн тартиби, этаптары жана мөөнөтү туурасында маалымдалган. Мындан сырткары, санариптик телеканалдарды кабыл алуу блогу менен жабдылбаган телекөрсөтүүнү кабыл алуу жабдууларын сатып алууга карата чектөөлөрдү киргизүү боюнча иш-чаралар комплекси иштелип чыккан. Эң маанилүүсү санариптик телеберүү Кыргызстан үчүн маалыматтык коопсуздукту камсыздайт. Анткени санарипте өлкө ичинде уруксат алган кыргыз же чет өлкөлүк каналдар гана көрсөтүлөт. Кыргыз Республикасында санариптик телерадиоберүүгө өтүү өлкөнүн маалыматтык коопсуздугун камсыз кылуу маселелери менен бирге, сапаттуу берүү аркылуу калктын маалыматтын ачыктыгына болгон муктаждыктарын канааттандыруу көйгөйлөрү менен түздөн-түз байланышкан. Санариптик берүү телеберүүнү гана эмес, ошондой эле, коммуникациянын бардык тармактарын да камтыйт.

Телевизиондук берүү үчүн мындай План биринчи жолу 1961-жылы Стокгольмдо кабыл алынган (План «Стокгольм 61»). «Стокгольм 61» Планын кабыл алуу бул

өлкөлөрдөгү телевизиондук берүүнү өнүктүрүүнүн өтө кубаттуу ылдамдаткычтарынан болуп саналган. Анткени, ал мамлекет аралык координацияга убакыт кетирбестен, башка өлкөлөргө көз каранды болбостон өз өлкөсүндө аналогдук телевизиондук көрсөтүүнү өнүктүрүүгө мүмкүндүк берген. [4]

Бирок 2000-жылга карата санариптик берүү үчүн ушуга окшогон планды кабыл алуу муктаждыгы келип чыккан. 2004-жылы Женевада биринчи Аймактык конференция, ал эми 2006-жылы радиобайланыш экинчи Аймактык конференциясы өткөрүлүп, анда санариптик берүүнүн аймактык Келишими жана акыркы Планы кабыл алынган (План «Женева 06»). [5]

Кыргызстанда 2011-жылы санариптик телеберүүгө өтүү боюнча атайын Мамлекеттик программа кабыл алынган. Аталган программага ылайык, санарип тармактарынын курулушу «Санарип технологиялары» ЖЧКсына (Жоопкерчилиги чектелген коом) бириккен «Кыргызтелеком» мамлекеттик байланыш оператору менен катар жеке байланыш операторлору тарабынан да бирдей эле учурда жүрүп жатат. «Санарип технологиялары» ЖЧКсы мамлекет акысыз бөлүп берген 2 мультиплекске 22 жеке телеканалды бириктирди. Дагы 4 мультиплекс «Кыргызтелеком» ААКсынын мамлекеттик филиалы болгон «РПО РМТР» ААКсына бөлүнгөн. Муну менен аталган ААКсына Кыргызстандын 95% пайызы аймагын санариптик сигналды кабыл алууну камсыз кылуучу тармактарды куруу милдети жүктөлгөн. Мындан сырткары, калк үчүн акысыз программалардын Социалдык мультиплексине кирген телеканалдардын сегизи жалпы улуттук ал эми жетөө аймактык болуп саналат. Калктын социалдык жактан аз камсыз болгон катмарынын санарипке өтүүсүн жеңилдетүү максатында ресиверлерди сатып алуу жана аларга акысыз берүү үчүн да бюджеттен каражат бөлүнгөн.

Кыргызстан санариптик берүүгө өтүү процессин негизги 4 этапка бөлүп каралган:

1-этап 2014-жылдын 6-ноябрында, «РПО РМТР» ААКсынын Ош, Жалал-Абад, Талас жана Чүй облустарындагы 9 радиолиниялык станцияларынын передатчиктери тесттик режимде ишке киргизилүүсү менен аяктаган.

2-этап 2015-жылдын май айында аяктайт жана ал передатчиктердин Ош, Жалал-Абад, Нарын жана Ысык-Көл болуустарында орнотуу

3-этап 2015-жылдын июнь айында башталып, ушул эле жылдын октябрь айынын аягында Ош, Жалал-Абад, Нарын жана Ысык-Көл болуустарында 24 радиолиниялык станцияларда передатчиктердин орнотуу.

4-этап 2016-жылдын сентябрь айында Баткен облусунда передатчиктерди орнотуу менен жыйынтыктоо. [6]

Ошентип, 2016-жылдын сентябрь айына карата Кыргызстандын 95% калкы санариптик телеберүүнү көрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болмок. 2014-жылы Кыргыз Республикасында санариптик телеберүүлөрдүн(СТБ) социалдык пакетин (1-мультиплекс) куруу боюнча техникалык иш-чаралардын Планы бекитилген.

Санариптик технологиялардын келиши ал өз кезегинде Кыргызстандын телеберүүсүнө чоң таасирин тийгизди. Себеби, салыштырмалуу мурда аналогдук телеберүүдө кыргыз телекөрүүчүлөрү болгону максималдуу түрдө 4-5 канал (КТР, ЭлТР, 5-канал жана ар бир региондун өз телеканалдары) гана көрүп келишсе, азыркы учурда социалдык пакетте 15 канал (КТРК, ЭлТР, 5-канал, Мир, СТБ, Музыка, Маданият, Баластан, Спорт, Пирамида жана ар бир облустун өздүк каналдарды) көрүшөт. Бул болгону Кыргызстандагы телекөрүүчүлөр бекер көрүүчү мамлекеттик санариптик каналдар булардан тышкары ЖЧК «Санариптик технологиялар» аталыштагы 22 канал бар. Ошентип мамлекет каржылаган бекер санариптик каналдардан тышкары телекөрөрмөн өз каалосу менен табитине жараша өз каражатына каалаган каналын көрө беришет. Бара-бара мындай санариптик каналдардын саны бир топко жетет деп медиа эксперттер божомолдорун айтып келет.

Санариптик телеберүүнүн артыкчылыктары:

1. Санарип каналын кадимки сыналгыдан гана эмес, компьютерден, планшеттен же смартфондон, анын ичинде жүрүп бараткан транспортто да көрүүгө болот.
2. Санариптик сигнал атмосфералык жана техногендик тоскоолдуктарга туруштук бере алат, ошондуктан санариптик берүүдө үн да, сүрөт да аналогдук берүүгө караганда ар дайым артыкчылыкка ээ болот.
3. Бир эле өткөрүүчү тилкеде аналогдукка караганда бир канча көп санариптик канал батат. Мунун жыйынтыгында, убакыттын өтүшү менен телеканалдардын саны өсүшү мүмкүн, бул үчүн техникалык негиз түзүлгөн.
4. Санариптик формат телеканалдар үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат: мисалы, бир эле учурда 2 тилде берүүгө болот, а абонент керектүү вариантын өзү тандай алат, же интерактивдүү программа түзөт.
5. Телеканалдарды DVB-T2/MPEG-4 стандартында кабыл алууда колдонулуучу заманбап санариптик жабдыктар жакшы көргөн көрсөтүүлөрдү автоматтык түрдө жаздырып коюу жана көрүүнү артка жылдырып коюу мүмкүнчүлүгүн камсыздайт.
6. Multi PLP режими ар кандай бизнес-моделдерди жайылтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ, ошондой эле электрондук өкмөттү ишке киргизүү, бейтапканага, депутаттын кабыл алуусуна жазылууну сыналгы аркылуу жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн да берет. [7]

Бирок, санариптик телекөрсөтүүнүн дагы кемчиликтери жок эмес. Мисалга алсак, аналогдук берүү төмөнкү сигналда начар сүрөт көргөзсө, ал эми санариптик берүүдө сүрөт толугу менен жоголот. Мындан тышкары, санариптик телеберүүгө аналогдукуна караганда көбүрөөк берүү борборлору керек болот. [8]

Берүүнүн бул түрүнө атмосфера жана аба ырайы кубулуштары таасир этет. Мисалы, күн күркүрөгөндө сигнал дээрлик толугу менен жок болуп кетиши мүмкүн.

Кыргызстандын санариптик телеканалдарын өнүктүрүү рынокту камтуунун ошол эле көлөмүндө атаандаштыкты курчутту. Бул көрүүчүлөргө мыкты каналдарды, берүүлөрдү тандоого мүмкүндүк берет. Ошондой эле атаандаштык күч алып программалардын жана контенттин сапатын жогорулатууга таасир берет.

Кыргызстан санариптешүүнүн ачык демократиялуу жолун тандап алды десек болот. Анткени ар бир этабы телеканалдар, жарандык коом, медиа эксперттердин катышуусунда өттү. Мисалы, Орто Азиянын башка өлкөлөрүнөн айырмаланып, Кыргызстанда санарип тармактарынын курулушу «Кыргызтелеком» мамлекеттик байланыш оператору менен катар жеке байланыш операторлору тарабынан да бирдей эле учурда жүрүп жатат. Бул өз кезегинде кыргызстандыктардын ТВ контент тандоодогу мүмкүнчүлүктөрү дагы жогору болот дегенди түшүндүрөт.

Кыргызстанда санарипке өтүү өлкөнүн маалымат коопсуздугун камсыз кылуу, ошондой эле сапаттуу берүүлөр аркылуу калктын маалымат алууга муктаждыгын канааттандыруу маселелери менен түздөн-түз байланышкан. Ошол эле учурда калктын 87%ы ТВны маалымат алуунун эң башкы булагы деп эсептейт, ал эми 86%ы болсо, аны эң ишенимдүү булак катары санайт. Учурда телекөрсөтүүлөрдүн техникалык кайрадан курулушунда санариптештирүү негизги трендке айланды. Бирок ошол эле учурда телекөрсөтүүлөрдүн басымдуу тобу акырындап салтуу ТВдан интернет- порталга, ТВ каналдардын сайтына өтүп жаткандыгы белгилеп кетүүгө тийишпи.

Колдонулган адабияттар:

1. Кузовкова Г.А., Котлер М.О. Оценка международного опыта внедрения цифрового телевидения и проблемы его реализации в России / Технологии информационного общества. 64-66 <file:///C:/Users/Admi/Downloads/otsenka-mezhdunarodnogo-opyta-vnedreniya-tsifrovogo-televideniya-i-problemy-ego-realizatsii-v-rossii.pdf>
2. Санариптик телерадиоберүүгө өтүү жөнүндө Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн токтому 2011-жыл, 2-ноябрь <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/95430>

3. “Санарип - эскиден жаңыга кадам” РИВ “Взгляд” 2017-жыл, 13-февраль
<http://www.vzglyadriv.kg/novosti-zhalal-abada/2593-sanarip-eskiden-zhayga-kadam.html>
4. О развитии цифрового эфирного телевидения в государствах-участниках СНГ: возможности и перспективы сотрудничества (информационно аналитический материал). – Москва 2016. <http://www.e-cis.info/foto/pages/25744.docx>
5. Аданбаев А.М. Технические аспекты при отключении аналогового телевидения в Кыргызской Республике. Электронный научно-практический журнал «Современные научные исследования и инновации», февраль 2016.
<http://web.snauka.ru/issues/2016/02/65064>
6. Кыргыз Республикасынын санариптик телерадиоберүүгө өтүү жана аны өнүктүрүү. саясаты: кырдаалды баалоо жана жарандык коомдун сунуштары. – Б.: 2014. – 98 б.
7. Смирнов А. В. Основы цифрового телевидения. — М.: Горячая линия-Телеком, 2001. С. 224. ISBN 5-93517-059-0
8. Эрмекова А. Показывать хорошо или не показывать вообще: Как работает цифровое телевидение Kloop.kg 2017-жыл, 17-май <https://kloop.kg/blog/2017/05/17/pokazyvat-horosho-ili-ne-pokazyvat-voobshhe-kak-rabotaet-tsifrovoe-televidenie/>

Авторлар жөнүндө маалымат: Дүйшекеева А.Т.,- филология илимдеринин кандидаты, доцент, телерадиожурналистика кафедрасы.

Асангулова К. А- телерадиожурналистика кафедрасынын магистранты.

УДК: 578.834.1

Тулокул кызы К., Джапаралиев Н.Т.

Ж. Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Тулокул кызы К., Джапаралиев Н.Т.

КНУ им. Ж.Баласагына^{1,2}

Tulokul kyzy K., Dzhaparaliev N.T.

KNU J. Balasagyn^{1,2}

**ТААЖЫ ВИРУСТУК ИНФЕКЦИЯЛАРДЫ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ
ЛАБОРАТОРИЯЛЫК ДИАГНОСТИКАЛООНУН ЫКМАЛАРЫ
МЕТОДЫ ЛАБОРАТОРНОЙ ДИАГНОСТИКИ КОРОНАВИРУСНЫХ ИНФЕКЦИЙ
В КЫРГЫЗСТАНЕ
METHODS OF LABORATORY DIAGNOSTICS OF CORONAVIRUS INFECTIONS IN
KYRGYZSTAN**

Аннотация: Бул макаланын негизги максаты болуп акыркы жылдарда дуйно жузундо болуп корбогондой чон масштабдагы пандемияны чакырган, Коронавирустар уруусунун жаны окулу SARS-COV-2 атыккан вирустун Кыргыз Республикасындагы лабораториялык диагностикалоонун ыкмаларын карап чыгуу саналат. Жалпысынан Буткул дуйнолук саламаттыкты сактоо уюмунун (БДСУ) жана Кыргыз Республикасынын Саламаттыкты сактоо министрлигинин ооруларды алдын алуу жана мамлекеттик санитардык-эпидемиологиялык көзөмөл департаментинин акыркы маалыматтарынын негизинде макала даярдалды. Макалада диагностикалоо ыкмаларынын эң негизги жана дуйно жузу боюнча колдонулган үч түрү кеңири каралган, алар: полимераздык чынжыр реакциясы (ПЧР), узак убакытка сакталуучу жана оору курч жүрүп жаткан кезде пайда болуучу антителолордун (G жана M) бар экендигин текшерүүчү иммунофлюоресценциялык анализ (ИФА) жана уй шартында эле вирустун бар же жок

экендигин аныктоочу экспресс тесттер. Мындан сырткары кошумча, туура диагностика жургузууго жардам берген анализдердин тизмеги каралды. Баардык методдордун эффективдүүлүктөрү бааланып, нажыйжалуулугу мыктылары аныкталды.

Аннотация: Основной целью данной статьи является обзор методов лабораторной диагностики в Кыргызской Республике SARS-COV-2, нового представителя семейства коронавирусов, вызвавшего масштабную пандемию в последние годы невиданную в мире. В целом статья подготовлена на основании последних данных Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) и Департамента профилактики заболеваний и государственного санитарно-эпидемиологического надзора МЗ КР. В статье подробно описаны три самых основных вида диагностических методов применяемых во всем мире, это: полимеразная цепная реакция (ПЦР), иммунофлуоресцентный анализ (ИФА) для проверки наличия антител, сохраняющихся длительное время или т.с. хроническое (G) и появляющихся в острой стадии заболевания (M) а также экспресс-тесты дающие возможность определения наличия или отсутствия вируса в домашних условиях. Кроме того, был рассмотрен перечень дополнительных анализов, помогающих поставить правильный диагноз. Оценена результативность всех методов и определены наиболее эффективные из них.

Annotation: The main purpose of this article is to review the methods of laboratory diagnostics in the Kyrgyz Republic of SARS-COV-2, a new member of the coronavirus family that has caused a large-scale pandemic in recent years, unprecedented in the world. In general, the article was prepared on the basis of the latest data from the World Health Organization (WHO) and the Department of Disease Prevention and State Sanitary and Epidemiological Surveillance of the Ministry of Health of the Kyrgyz Republic. The article describes in detail the three most basic types of diagnostic methods used throughout the world, these are: polymerase chain reaction (PCR), immunofluorescent analysis (ELISA) to check for the presence of antibodies that persist for a long time or t.s. chronic (G) and appearing in the acute stage of the disease (M) as well as rapid tests that make it possible to determine the presence or absence of the virus at home. In addition, a list of additional tests was considered to help make the correct diagnosis. The effectiveness of all methods was evaluated and the most effective of them were determined.

Негизги сөздөр: Коронавирустар уруусу, пандемия, SARS-COV-2, Буткул дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму, полимераздык чынжыр реакциясы, антитело, иммунофлуоресценциялык анализ, экспресс тесттер.

Ключевые слова: Семейство коронавирусов, пандемия, SARS-COV-2, Всемирная организация здравоохранения, полимеразная цепная реакция, антитела, иммунофлуоресцентный анализ, экспресс-тесты.

Keywords: Coronavirus family; pandemic; SARS-COV-2; World Health Organization; polymerase chain reaction; antibodies; immunofluorescence assay; rapid tests.

Впервые 31-декабря 2019- году в Китае в городе Ухань, в центре провинции Хубэй произошла вспышка пневмонии с неизвестной этиологией. Эту информацию официально подтвердили в центре Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) в Китайской Республике (WHO China Country Office). [1]

При исследовании выявили что это совершенно новый вид вирусов относящийся к семейству короновирусов. Позже эта вирусная инфекция стала поражать все больше людей и стал быстрыми темпами распространяться в соседние страны в последующем на весь мир.

В нашей стране первый случай зарегистрировали 18 – марта 2020-года в городе Бишкек. Это были 3 паломника прибывшие после малого хаджа. В общей сложности по данным ВОЗ в Кыргызстане на 13.02.2023 новым вирусом заразились свыше 206 тыс. человек. Из них летальным исходом закончились более 2991 случаев. На сегодняшний день выявляют все более новые и трансмиссивный формы от предыдущих штаммов коронавируса которые в результате мутации приобрели свою новую форму, такие как

«микрон», «кракен» и т.д. И так давайте более подробно разберем вопрос что это такое коронавирус?

Коронавирусы (лат. *Coronaviridae*) — это семейство РНК-содержащих вирусов. [2][3] Семейство включает в себя по последним данным более 40 видов. Поражают в основном млекопитающих, земноводных и птиц. Название вируса связано с его внешним строением, шиповидные отростки, которые напоминают солнечную корону. [2] Представители семейства *Coronaviridae* имеют самые крупные среди известных вирусов РНК-геномы, размеры которых лежат в пределах 26–32 тыс. н.о. [4]

11 февраля 2020 г. новая коронавирусная инфекция получила название COVID-2019 (COrona VIRus Disease 2019, коронавирусная болезнь 2019 года), а вызывающий ее вирус был переименован в SARS-CoV-2 (Severe acute respiratory syndrome coronavirus 2, второй коронавирус тяжелого острого респираторного синдрома). [5][6]

Как отмечают в своей работе Никифоров В. В., Суранова Т. Г., Чернобровкина Т. Я., Янковская Я. Д., Бурова С.В., «природным резервуаром вируса SARS-CoV-2 являются летучие мыши. Дополнительным резервуаром могут служить млекопитающие, поедающие летучих мышей, с дальнейшим распространением среди людей. Филогенетические исследования выделенных штаммов показали, что геномные последовательности вирусов, найденных в летучих мышах, на 99 процентов идентичны тем, что выделены у пациентов с COVID-19». [8]

При диагностировании коронавируса у человека основываются на результаты специальных анализов и на результаты дополнительных лабораторных исследований.

Основным клиническим признакам вовремя COVID-2019 можно причислить следующие: повышение температуры тела, потеря обоняния и вкуса, одышка, утомление, схожие признаки с ОРВИ и др.

Рассмотрим методы лабораторной диагностики Covid – 19. В основном существующие на сегодняшний день методов диагностики условно можно разделить на :

- Основные (ПЦР, ИФА, экспресс тест)
- дополнительные (ОАК, томография лёгких, кардиограмма и др.)

Метод ПЦР обусловлен нахождением в биоматериале взятого из носоглотки или (и) ротоглотки (т.к. вирус размножается при попадании в организм в слизистых дыхательных путей) пациента наследственного материала в нашем случае рибонуклеиновой кислоты (РНК) вируса. Этот метод дает результаты с точностью 96-99%. Является самым достоверным методом.

Принцип работы ПЦР. Полимеразная цепная реакция (ПЦР) – процесс амплификации фрагмента ДНК *in vitro* с помощью ДНК полимеразы, осуществляющей синтез ДНК на двух взаимно комплементарных матрицах. [7] Для проведения ПЦР в специальной пробирке смешивают буфер, праймеров, ДНК-полимеразу (термостабильную) и саму пробу. Так как Covid – 19 содержит не ДНК а РНК, а на процесс амплификации способен лишь ДНК здесь происходит сначала процесс обратной транскрипции (Обратная транскрипция - метод получения копии РНК в виде двухнитевой ДНК из вируса).

Амплификация т.е. процесс «удваивания» состоит из трёх этапов:

- Денатурация (плавление) первичной «матричной» ДНК под действием высокой температуры. (94-96°С)
- Связывание (или отжиг) праймеров с матричной ДНК. (40-60°С)
- Элонгация цепи т.е. наращивание (72°С)

Процесс амплификации РНК вируса производится непрерывно до достижения нужного количества отрывков. В конце полученные результаты интерпретируются и выводят результаты. По времени готовности результата от сдачи до получения результатов потребуется 4-5 часов.

Метод ПЦР - абсолютно специфичен и при выполнении всей работы строго по инструкции возможность получения ложных результатов сводятся к нулю. В связи с этим

сейчас для утверждения окончательного диагноза (вердикта) сдают анализ ПЦР, чтобы определить возбудителя и его природу.

Метод ИФА на наличие антител - основан на комплексе антиген-антитело и дает результаты о наличии антител острого и хронического типа (М и G). Этот анализ не является альтернативой ПЦР для выявления вируса. Его сдают для выявления иммунитета к вирусу, после заболевания или же после получения прививки.

Для этого анализа берется венозная кровь. Анализ позволяет выявить специфических антител, которые вырабатываются в присутствии в организме COVID-19 как ответная реакция. Продолжительность выполнения теста - 1-2 дня.

Этот метод имеет высокие показатели точности, но существует важный аспект которого нужно учесть перед сдачей анализа. В первую очередь как иммунный ответ на инфицирование, у человека образуются антитела IgM, затем (позже по времени) - IgG. Таким образом, существует вероятность того что вы получите один положительный или отрицательный (или наоборот) результат на наличие антител. Но оба случая свидетельствуют о заражении вирусом (недавнего или в прошедшем). По этой причине рекомендуется выполнить ИФА-тест сразу на оба вида антител - на IgG и IgM.

Антитела IgM вырабатываются при выраженном течении заболевания, примерно на 5-7 день после проявления первых признаков заболевания симптомов, затем уровень указанных антител снижается. Таким образом, в период активной фазы заболевания анализ на IgM можно использовать как альтернативу на ПЦР.

Анализ на антитела IgG проверяет наличие или отсутствие хронических антител т.е. иммунитета к Covid-19. Проводить его имеет смысл не раньше, чем через 2-3 недели после проявления первых признаков заболевания. Как правило, пациенты, сдающие анализ на IgG, хотят определить, перенесли они ковид или нет, а также появился ли у них устойчивый иммунитет к заболеванию.

В тестовых-системах применяются различные единицы измерения. Например, ВОЗ утвердила величину ВАУ /мл. Таким образом, если в тесте указано <10,0 ВАУ /мл, то результат отрицательный, то есть антитела отсутствуют. Показатель $\geq 150,0$ ВАУ /мл означает, что у пациента выработался стойкий иммунитет, защитный барьер.

Экспресс тест – работает на основе выявления белков вирусной частицы в мазке. Эффективно выявляет уже на 4-7 день заболевания. В нынешнее время только 2 вида экспресс теста (Standart Q и panbio Covid- 19) получили одобрения ВОЗ.

Сегодня на рынке представлены экспресс-тесты (тесты на антиген) для самостоятельного выявления заражения Covid-19. И хотя их чувствительность уже достигла высокого уровня, сравниться ПЦР-тестом, они не могут. Дело в том, что экспресс-тест определяет вирус только в случае его высокого содержания в организме. В среднем, это 4-5 день после появления первых признаков заболевания.

Дополнительные методы. Выше описанные методы позволяют определить наличие вируса в организме и иммунного ответа на него. Но так как у разных людей заболевание протекает по-разному, могут отличаться симптомы и есть риски возникновения осложнений, могут понадобиться дополнительные анализы. Такие как:

- ✓ Кардиограмма
- ✓ Компьютерная томография лёгких
- ✓ Общий анализ крови
- ✓ Почечные тесты
- ✓ Печеночные тесты и др.

Таким образом мы рассмотрели существующие методы диагностирования Covid-19 в Кыргызской Республике. Разобрали какие из них более точные и эффективные. По сути все методы отличаются друг от друга эффективностью, объектом и целью. Среди них самым достоверным при выявлении вируса в организме в реальном времени является полимеразная цепная реакция. Исходя из этого при появлении первых же признаков

ОРВИ следует сдать ПЦР анализ Своевременное обнаружение вируса позволяет контролировать дальнейшее истечение болезни.

Иммуноглобулины обнаруживаются не сразу, следовательно, на первых этапах болезни сдавать его бесполезно. После выздоровления сдав кровь на наличие антител можно оценить состояние иммунитета, силу его реакции на вирус нахождением в частности иммуноглобулинов класса G.

Список использованной литературы:

1. Wuhan Municipal Health Commission briefing on the pneumonia epidemic situation. 31 December, 2019 (in Mandarin). <http://wjw.wuhan.gov.cn/front/web/showDetail/2019123108989>
2. Медицинская реабилитация детей, перенесших COVID-19 в режиме дистанционного дневного стационара с использованием цифровых технологий. Временное методическое руководство № 71 (pdf). Департамент здравоохранения города Москвы (2000). Дата обращения: 27 ноября 2021. Архивировано 2 мая 2021 года.
3. Coronavirus disease 2019 (COVID-19) - Symptoms, diagnosis and treatment | BMJ Best Practice. Коронавирусная инфекция 2019-nCoV внесена в перечень опасных заболеваний // Минздрав России. — 2020. — 2 февраля. — Дата обращения: 28.11.2021.
4. М. Ю. Щелканов, Л. В. Колобухина, Д. К. Львов. Коронавирусы человека (*Nidovirales, Coronaviridae*): возросший уровень эпидемической опасности. -М.: ФГБУ НИИ вирусологии им. Д. И. Ивановского МЗ РФ, 2013.- 51 с
5. Романов БК. Коронавирусная инфекция COVID-2019. Безопасность и риск фармакотерапии. 2020;8(1):3–8. <https://doi.org/10.30895/2312-7821-2020-8-1-3-8>
6. [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)and-the-virus-that-causes-it)
7. Бажанов Д.П. Типирование бактерий с помощью ПЦР. Учебно-методические рекомендации к практическим занятиям по курсу «Молекулярная эпидемиология» / Автор-сост. Д.П. Бажанов. Мн. 2004. 16 с.
8. Никифоров В. В., Суранова Т. Г., Чернобровкина Т. Я., Янковская Я. Д., Бурова С.В. Новая коронавирусная инфекция (Covid-19): клинико-эпидемиологические аспекты // Архив внутренней медицины, 2020, 2, 90 с. [цитирование] [Электронный ресурс] <https://cyberleninka.ru/article/n/novaya-koronavirusnaya-infektsiya-covid-19-kliniko-epidemiologicheskie-aspekty>

Сведение об авторах: Тулокул кызы К. – магистрантка кафедры зоологии, физиологии человека и животных.

Джапаралиев Н. – доктор ветеринарных наук, профессор, кафедра физиологии человека и животных к.вет.н.

УДК 517.928.2

Белеков К.Ж., Карынбек кызы Айдана
Ж.Баласагын атындагы КУУ^{1,2}

Белеков К.Ж., Карынбек кызы Айдана
КНУ им.Ж.Баласагына^{1,2}

Belekov K.Zh., Karynbek kyzy Aidana
KNU J . Balasagyn^{1,2}

**АБЕЛ ТИБИНДЕГИ КОЗГОЛГОН ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК
ТЕНДЕМЕНИН ЧЕЧИМИНИН АСИМПТОТИКАСЫ
АСИМПТОТИКА РЕШЕНИЯ ВОЗМУЩЕННОГО ИНТЕГРО**

ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ ТИПА АБЕЛЯ ASYMPTOTICS OF THE SOLUTION OF A PERTURBED INTEGRO-DIFFERENTIAL EQUATION OF ABEL TYPE

Аннотация: Мында Абел тибиндеги сингулярдык козголгон интегро-дифференциалдык теңдемелердин классикалык чечими фиктивдик параметр ыкмасы менен тургузулган.

Аннотация: Здесь построено классическое решение сингулярно возмущенного интегро-дифференциального уравнения типа Абеля методом фиктивного параметра.

Annotation: Here it is constructed the classical solution of the singularly perturbed integral differential equation of the Abel type by the fictitious parameter method.

Негизги сөздөр: биринчи түрдөгү Абелдин интегралдык теңдемеси, классикалык чечим, козголгон сызыктуу интегро-дифференциалдык теңдемелер, фиктивдик параметр методу.

Ключевые слова: интегральное уравнение Абеля первого рода, классическое решение, возмущенные линейные интегро-дифференциальные уравнения, метод фиктивного параметра.

Keywords: Abel integral equation of the first kind, classical solution, perturbed linear integral-differential equations, , Fictitious parameter method.

Известно, что уравнением Абеля называется уравнения

$$\int_0^x \frac{\varphi(t)}{\sqrt{x-t}} dt = f(x), \quad x \in [0,1] \quad (1)$$

где $f(x) \in C^{(1)}[0,1]$ - заданная функция, $\varphi(t)$ - искомая функция [1].

Также это уравнение можно обобщить следующим образом:

$$\int_0^x \frac{\varphi(t)}{(x-t)^\alpha} dt = f(x), \quad (2)$$

где $0 < \alpha < 1$. Уравнение (2) называется обобщенным уравнением Абеля.

Ядро этого уравнения $K(x,t) = \frac{1}{(x-t)^\alpha}$ имеет в точке $x=t$ слабую особенность.

Чтобы найти решение обобщенного уравнения Абеля обе части уравнения (2) умножим на $\frac{1}{(x-s)^{1-\alpha}}$ и проинтегрируем от 0 до x по переменной s , тогда получим

$$\int_0^x \frac{1}{(x-s)^{1-\alpha}} ds \int_0^s \frac{\varphi(t)}{(s-t)^\alpha} dt = F(x),$$

где $F(x) \equiv \int_0^x \frac{f(s)}{(x-s)^{1-\alpha}} ds$.

Рассматривая левую часть отдельно, поменяем порядок интегрирования

$$\int_0^x \frac{1}{(x-s)^{1-\alpha}} ds \int_0^s \frac{\varphi(t)}{(s-t)^\alpha} dt = \int_0^x \varphi(t) dt \int_t^x \frac{1}{(x-s)^{1-\alpha} (s-t)^\alpha} ds$$

Сделаем замену переменных $s = t + y(x-t)$. Получим

$$\int_0^x \varphi(t) dt \int_0^1 \frac{dy}{(1-y)^{1-\alpha} y^\alpha} \quad \text{или} \quad \int_0^x \varphi(t) dt \int_0^1 y^{-\alpha} (1-y)^{\alpha-1} dy$$

$$B(1-\alpha; \alpha) = \int_0^1 y^{-\alpha} (1-y)^{\alpha-1} dy$$

$$B(1-\alpha; \alpha) = \frac{\Gamma(1-\alpha)\Gamma(\alpha)}{\Gamma(1)} = \frac{\pi}{\sin \pi\alpha}, \quad 0 < \alpha < 1$$

$$\text{Т.о.} \quad \frac{\pi}{\sin \pi\alpha} \int_0^x \varphi(t) dt = F(x)$$

$$\text{Отсюда} \quad \int_0^x \varphi(t) dt = \frac{\sin \pi\alpha}{\pi} F(x) \quad \text{или}$$

$$\varphi(t) = \frac{\sin \pi\alpha}{\pi} \frac{d}{dx} (F(x))$$

$$\varphi(t) = \frac{\sin \pi\alpha}{\pi} \frac{d}{dx} \left(\int_0^x \frac{f(s)}{(x-s)^{1-\alpha}} ds \right)$$

$$\varphi(t) = \frac{\sin \pi\alpha}{\pi} \left(\frac{f(0)}{x^{1-\alpha}} + \int_0^x \frac{f'(s)}{(x-s)^{1-\alpha}} ds \right) \quad (3)$$

Определение. Решение уравнения (2) из класса $C[0,1]$ будем называть классическим решением.

Справедлива следующая

Теорема 1. Пусть $f(x) \in C^{(1)}[0,1]$, чтобы уравнения (2) имело классическое решение из $f(x) \in C^{(0)}[0,1]$, необходимо и достаточно выполнение условия

$$f(0) = 0 \quad (4)$$

Эта теорема вытекает, из того что решение уравнения (2) представляется в виде (3)

т.е.

$$\varphi(t) = \frac{\sin \pi\alpha}{\pi} \left(\frac{f(0)}{x^{1-\alpha}} + \int_0^x \frac{f'(s)}{(x-s)^{1-\alpha}} ds \right) := F(x) \equiv \varphi_0(x) + \varphi_1(x)$$

где

$$\varphi_0(x) = \frac{\sin \pi\alpha}{\pi} \frac{f(0)}{x^{1-\alpha}}, \quad \varphi_1(x) = \frac{\sin \pi\alpha}{\pi} \int_0^x \frac{f'(s)}{(x-s)^{1-\alpha}} ds.$$

Очевидно, что функция $\varphi_1(x)$ равномерно ограничена, то есть $|\varphi_1(x)| \leq m$, некоторой постоянной m . Здесь и далее все постоянные не зависящие от параметра ε будем обозначать через m .

Из (3) вытекает, что если $f(0) \neq 0$, то это решение не принадлежит пространству $C[0;1]$.

Предположим, что

$$f(0) \neq 0 \quad (5)$$

в этом случае решение (3) не является классическим решением. Ставится вопрос, каким образом можно «регуляризовать» уравнение (2) и получить классическое решение близкое к решению (3) или иначе, какие «сингулярно возмущенные» уравнение полученные из (2) можно изучать?

Например, можно изучать сингулярно возмущенное уравнение

$$\int_0^x \frac{1}{(x-t)^\alpha} [\varphi(t) + \varepsilon A(t, \varphi(t))] dt = 0$$

где $A(t, \varphi(t))$ - некоторый линейный или нелинейный дифференциальный (обыкновенный или частных производных) оператор.

Известно, что при изучении уравнений типа Фредгольма, чтобы получить приближения решений таких уравнений, их сводят к уравнениям второго рода [1].

Рассмотрим уравнения (2) и его линейное регуляризованное уравнение

$$\int_0^x \frac{1}{(x-t)^\alpha} \left[y(t) + \varepsilon \frac{dy}{dt} \right] dt = f(x), \quad (6)$$

где $f(0) \neq 0$, $y(t)$ - неизвестная функция. Для уравнения (6) поставим начальное условие

$$y(0) = 0 \quad (7)$$

Задача (6) и (7) эквивалентна к следующей задаче [3]:

$$\varepsilon \frac{dy}{dx} = -y(x) + F(x), \quad y(0) = 0, \quad (8)$$

Решение невозмущенной задачи (8) $y_0(x) = \varphi_0(x)$ не удовлетворяет условию $y(0) = 0$, так как $y_0(0) = \varphi_0(0) = \infty$. Нам нужна следующая

Теорема 1. Задача (7) имеет классическое решение

$$\Phi(x, \varepsilon) = \frac{1}{\varepsilon} \int_0^x e^{-\frac{x-s}{\varepsilon}} F(s) ds$$

и для него имеет место оценка

$$|\Phi(x, \varepsilon)| \leq m \varepsilon^{\beta-1}$$

где число $0 < \gamma = 2(1 - \beta)$, $0 < \beta < \alpha$.

Доказательство. Имеем

$$\Phi(x, \varepsilon) = I(x, \varepsilon) + J(x, \varepsilon),$$

где

$$I(x, \varepsilon) = \omega \frac{1}{\varepsilon} \int_0^x e^{-\frac{x-s}{\varepsilon}} s^{\alpha-1} ds, \quad J(x, \varepsilon) = \omega \frac{1}{\varepsilon} \int_0^x e^{-\frac{x-s}{\varepsilon}} \varphi_1(s) ds$$

Очевидно, функция $J(x, \varepsilon)$ ограничена некоторой постоянной. Чтобы получить оценку для функции $I(x, \varepsilon)$ после подстановки $x - s = t$ запишем его в виде

$$I(x, \varepsilon) = \omega \frac{1}{\varepsilon} \int_0^x e^{-\frac{t}{\varepsilon}} (x-t)^{\alpha-1} dt$$

разделим этот интеграл на два слагаемых

$$I(x, \varepsilon) = I_1(x, \varepsilon) + I_2(x, \varepsilon)$$

где

$$I_1(x, \varepsilon) = \omega \frac{1}{\varepsilon} \int_0^{\delta} e^{-\frac{t}{\varepsilon}} (x-t)^{\alpha-1} dt,$$

$$I_2(x, \varepsilon) = \omega \frac{1}{\varepsilon} \int_{\delta}^x e^{-\frac{t}{\varepsilon}} (x-t)^{\alpha-1} dt, \quad \delta > 0$$

Из этих выражений получим оценки

$$|I_1(x, \varepsilon)| \leq m \frac{1}{\varepsilon} \delta^{\alpha}, \quad |I_2(x, \varepsilon)| \leq m$$

Если параметр δ выбрать, так чтобы $\delta^{\alpha} = \varepsilon^{\beta}$, тогда

$$|I_1(x, \varepsilon)| \leq m \varepsilon^{\beta-1}$$

$$|I_1(x, \varepsilon)| \leq m \varepsilon^{\beta-1}.$$

Теорема доказана.

Заключение

Здесь неклассическое решение уравнения Абеля первого рода приближается сингулярно возмущенным линейным уравнением типа Абеля и в результате получим классическое приближенное решений этих уравнений.

Список использованных литератур

1. Tricomi F. G. Integral equations.- New York, Dover pub., 1985.-256 p.
2. Краснов М.Л. Интегральные уравнения.- М., Наука, 1975. – 303 с.
3. Alymkulov K., Belevkov K.J. Asymptotic of the solution of the singularly perturbed of the integro-differential equation of the Abel type (тезис), International Conference, MADEA-8, June 17-23, 2018, Issyk-Kul, Kyrgyz Republic, C.27

Сведения об авторах статьи: Белеков К.Ж.- кандидат физико-математических наук, доцент кафедры математического анализа.

Карынбек кызы Айдана- магистрантка кафедры математического анализа.

Дегтярев В.Ф., Базарбай к. М., Толубаева Ч. А.

Ж.Баласагын атындагы КУУ ^{1,2,3}

Дегтярев В.Ф., Базарбай к. М., Толубаева Ч. А.

КНУ им. Ж.Баласагына ^{1,2,3}

Degtyarev V.F., Bazarbay k. M., Tolubaeva Ch. A

KNU J. Balasagyn ^{1,2,3}

ЧЕКТЕЛБЕГЕН ОБЛАСТАГЫ ТЕСКЕРИ МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУ РЕШЕНИЕ ОБРАТНЫХ ЗАДАЧ В НЕОГРАНИЧЕННОЙ ОБЛАСТИ SOLUTION OF INVERSE PROBLEMS IN AN UNBOUNDED DOMAIN

Аннотация: Акыркы мезгилде айрым туундулуу дифференциалдык теңдемелердин теориясында тескери коэффициенттүү маселелерге арналган изилдөөлөр маанилүү орунду ээ болууда. Белгилүү болгондой, тескери маселелер изилденүүчү процесстин математикалык моделинин структурасы белгилүү болгон кырдаалдарда келип чыгат. Ал үчүн математикалык моделдин өзүнүн параметрлерин аныктоо маселесин коюу зарыл. Мындай маселелерге теңдемелердин ар кандай коэффициенттерин, же тышкы таасирлерди, чектелген же баштапкы шарттарды аныктоо маселелери кирет. Көптөгөн маанилүү колдонмо суроолор тескери маселелерге алып келет. Тескери маселелердин теориясы өзүнүн теориялык жана колдонмо маанисинен улам азыркы айрым туундулуу дифференциалдык теңдемелер теориясынын интенсивдүү өнүгүп жаткан бөлүмдөрүнүн бири болуп саналат. Бул теориянын өзүнө да, анын колдонулушуна да кызыккан көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурат.

Аннотация: В последнее время в теории дифференциальных уравнений с частными производными важное место занимают исследования, посвященные коэффициентным обратным задачам. Известно, что обратные задачи возникают в ситуациях, когда структура математической модели исследуемого процесса известна, нужно ставить задачи определения параметров самой математической модели. К таким задачам относятся задачи определения различных коэффициентов уравнений, либо внешнего воздействия, либо граничных или начальных условий. Многие важные прикладные вопросы приводят к обратным задачам. Теория обратных задач, в силу своей теоретической и прикладной важности, является одним из интенсивно развивающихся разделов современной теории дифференциальных уравнений с частными производными. Она привлекает внимание многих исследователей, интересующихся как самой теорией, так и ее приложениями.

Annotation: Recently, in the theory of partial differential equations, an important place has been occupied by studies devoted to coefficient inverse problems. It is known that inverse problems arise in situations where the structure of the mathematical model of the process under study is known; it is necessary to set the problem of determining the parameters of the mathematical model itself. Such problems include the problems of determining various coefficients of equations, or external influences, or boundary or initial conditions. Many important applied questions lead to inverse problems. The theory of inverse problems, due to its theoretical and applied importance, is one of the intensively developing sections of the modern theory of partial differential equations. It attracts the attention of many researchers who are interested in both the theory itself and its applications.

Негизги сөздөр: Тескери маселелер, тескери маселелерди интегрализациялоо, Пуассондун интегралы, Вольтеррдин экинчи түрдөгү интегралдык теңдемеси, Банахтын принциби.

Ключевые слова: Обратные задачи, интегрализация обратных задач, Пуассоновский интеграл, интегральное уравнение Вольтерра второго рода, принцип Банаха.

Keywords: Inverse problems, Integration of inverse problems, Poisson integral, Volterra integral equation of the second kind. Banach principle

Введение

В данной статье исследуются нелинейные обратные задачи (ОЗ) теплопроводности неограниченной области (НО). Аналогичные задачи, встречаются в теории волн, фильтрации и др., [1,2,4,5,7]. Существуют различные способы интегрализации ОЗ, которые приводятся к различным классам интегралов [3,6,8,9] и др. В нашем случае, исследуемая ОЗ преобразуется к интегральному виду в классе пуассоновских интегралов и применяется метод Пикара (МП)[3].

Для этого рассмотрим ОЗ:

$$U_t + \lambda U U_x = U_{x^2} + A(t, z(t)), \quad \forall (t, x) \in D = [0, T] \times R, \quad (1)$$

$$U(0, x) = 0, x \in R, \quad (2)$$

$$U(t, x_0) = g(t), t \in [0, T_0], (g(0) = 0), \quad (3)$$

где

$0 < \lambda = const, g, A$ – известные данные с условиями:

$$g \in C^1[0, T], A(t, z) \in C^{0,1}([0, T] \times R), A_z(t, z) \neq 0, \quad (*)$$

при этом ставится задача, найти векторную функцию:

$$\Psi = (U, z)$$

в $(U, z) \in W_C(D)$, здесь:

$$W_C(D) = \{(t, x) \in D : U \in C^{1,2}(D); z(t) \in C[0, T]\}$$

с нормой

$$\|\Psi\|_{W_C(D)} = \|U\|_{C^{1,2}(D)} + \|z\|_C.$$

1. Интегрализация ОЗ

Рассмотрим интегрализацию ОЗ (1)-(3), с учетом (*) в классе пуассоновских интегралов. Для этого, учитывая [7,8]:

$$\frac{s_1 - x}{2\sqrt{t - s}} = \tau,$$

имеем систему:

$$\left\{ \begin{array}{l}
U_x = V(t, x), \\
U(t, x) = \int_0^t \int_R \exp\left(-\frac{(x-s_1)^2}{4(t-s)}\right) \frac{1}{2\sqrt{\pi(t-s)}} [A(s, z(s)) - \lambda U(s, s_1)V(s, s_1)] ds_1 ds = \\
= \int_0^t A(s, z(s)) ds - \frac{1}{\sqrt{\pi}} \int_0^t \int_R \exp(-\tau^2) \lambda U(s, x + 2\tau\sqrt{t-s}) V(s, x + 2\tau\sqrt{t-s}) d\tau ds, \\
V(t, x) = \frac{\partial}{\partial x} \left\{ \int_0^t \int_R \exp\left(-\frac{(x-s_1)^2}{4(t-s)}\right) \frac{1}{2\sqrt{\pi(t-s)}} [A(s, z(s)) - \lambda U(s, s_1)V(s, s_1)] ds_1 ds \right\} = \\
= -\frac{1}{\sqrt{\pi}} \int_0^t \int_R (\exp(-\tau^2)) \frac{\tau}{\sqrt{t-s}} \lambda U(s, x + 2\tau\sqrt{t-s}) V(s, x + 2\tau\sqrt{t-s}) d\tau ds,
\end{array} \right. \quad (4)$$

при этом видно, что (4) содержит три неизвестные функции. Поэтому, чтобы исключить из этой системы выражение относительно z , поступим следующим образом, т.е., сперва, учитывая (3) получим

$$\begin{aligned}
\int_0^t A(s, z(s)) ds &= g(t) + \frac{1}{\sqrt{\pi}} \int_0^t \int_R (\exp(-\tau^2)) \lambda U(s, x_0 + 2\tau\sqrt{t-s}) V(s, x_0 + 2\tau\sqrt{t-s}) d\tau ds \equiv \\
&\equiv (H_0[U, V])(t, x_0).
\end{aligned} \quad (5)$$

Тогда, учитывая (5) из (4) следует

$$\left\{ \begin{array}{l}
U = (H_0\{U, V\})(t, x_0) + \frac{1}{\sqrt{\pi}} \int_0^t \int_R (\exp(-\tau^2)) \lambda U(s, x + 2\tau\sqrt{t-s}) V(s, x + \\
+ 2\tau\sqrt{t-s}) d\tau ds \equiv (B_1[U, V])(t, x), \\
V(t, x) = -\frac{1}{\sqrt{\pi}} \int_0^t \int_R (\exp(-\tau^2)) \frac{\tau}{\sqrt{t-s}} \lambda U(s, x + 2\tau\sqrt{t-s}) V(s, x + \\
+ 2\tau\sqrt{t-s}) d\tau ds \equiv (B_2[U, V])(t, x),
\end{array} \right. \quad (6)$$

Уравнения системы (6) являются нагруженными ИУВ-2. Следовательно, решая МП, имеем

$$\begin{aligned}
U_{n+1}(t, x) &= B_1[U_n, V_n], \\
V_{n+1}(t, x) &= B_2[U_n, V_n], \forall (t, x) \in D, n = 0, 1, \dots,
\end{aligned}$$

причем

$$\left\{ \begin{array}{l} \sum_{i=1}^2 L_{B_i} = d < 1, \\ S_r(0) = \{(U, V) : |U| \leq r, |V| \leq r, \forall (t, x) \in D\}, \\ U_{n+1} \xrightarrow[n \rightarrow \infty]{} U, \\ V_{n+1} \xrightarrow[n \rightarrow \infty]{} V, \forall (t, x) \in D. \end{array} \right. \quad (7)$$

С другой стороны, функция U дифференцируема по x дважды, а по t имеет непрерывную частную производную первого порядка. Отсюда следует, что функция $U(t, x) \in C^{1,2}(D)$, с оценкой:

$$\|U(t, x)\|_{C^{1,2}(D)} \leq N_1 = const. \quad (*)$$

Лемма 1. При условиях (2),(3) и (7) система (6) имеет единственное решение, причем $U(t, x) \in C^{1,2}(D)$.

2. Решение ИУ относительно функции z и выводы относительно ОЗ

Так как выполняются условия леммы 1, то, учитывая (5) получим, что правая сторона (5) известная функция. Следовательно, из (5) имеем ИУВ-1:

$$\int_0^t A(s, z(s)) ds = F(t), (F(t) \equiv (H_0[U, V])(t, x_0)) \quad (8)$$

с условием:

$$а) F(t) \in C^1[0, T], F(0) = 0.$$

Тогда, из ИУ (8) следует

$$A(t, z(t)) = F'(t) \quad (9)$$

с условием (*), а точнее:

$$б) A_z(t, z) \geq \alpha > 0, D_0 = [0, T] \times R.$$

Поэтому, из (9) имеем:

$$z(t) = z(t) - \beta \{ A(t, z) - F' \} \equiv (Bz)(t), \quad (10)$$

где (9) и (10) эквивалентны.

Лемма 2. Если выполняются условия (а,б) и относительно оператора B выполняются условия принципа Банаха [3]:

в) $L_B < 1$, L_B – коэффициент Липшица оператора B ;

г) $B: S_r(z_0) \rightarrow S_r(z_0)$,

$$S_r(z_0) = \{z \in C[0, T] : |z - z_0| \leq r = const, \forall t \in [0, T]\},$$

$$L_B = |1 - \beta A_z(t, z)| < 1, (const = \beta > 0),$$

то уравнение (10) разрешимо в $C[0, T]$.

Доказательство. При условиях (в,г) относительно ИУ (10) допускаются условия Банаха. Следовательно, (10) разрешимо в $C[0, T]$. Но если, не выполняется условие (в),

то используя метод подобластей (метод склеивания) можем доказать выше указанные условия теоремы Банаха. Идея метода подобластей состоит в том, что отрезок $[0, T]$ делим на элементарные части равномерно с шагом n , чтобы на каждой элементарной части выполнялись условия (в,г), причем:

$$z_k(t_k) = z_{k+1}(t_k), \quad (k = \overline{1, n}).$$

Поэтому (10), действительно имеет единственное решение в $C[0, T]$, причем

$$\|z(t)\|_{C[0, T]} \leq N_2 = const. \quad (11)$$

Что и требовалось доказать.

Теорема 1. При условиях лемм 1; 2 обратная задача (1)-(3) разрешима в $W_C(D)$ и на основе (*), (11) имеем

$$\|\Psi\|_{W_C(D)} = \|U\|_{C^{1,2}(D)} + \|z\|_C \leq N_0, \quad (N_1 + N_2 = N_0, \Psi = (u, z)).$$

Замечание 1. Если

$$A(t, z(t)) \equiv A_0(t)z(t), \quad (A_0(t) \neq 0, \quad \forall t \in [0, T]), \quad (12)$$

то, вместо (9) имеем:

$$A_0(t)z(t) = F'(t), \quad (9)^*$$

и при этом допускаем, что функция:

$$z(t) \in C[0, T]. \quad (13)$$

Тогда существует единственное решение уравнение (9)* в виде:

$$z(t) = \frac{dF(t)}{dt} (A_0(t))^{-1}. \quad (14)$$

При этом выполняются все условия теоремы 1.

Замечание 2. Если $A_0(t) \geq 0$ или $(A_0(t) \leq 0)$ и не согласуется с функцией $F'(t)$, то $z(t) \notin C[0, T]$. Следовательно, изученная задача некорректна [9] в рассматриваемом пространстве. Поэтому, требуется (12).

Здесь, в отличие от (12) рассмотрим:

$$A_0(0) = 0, \quad A_0(t) > 0, \quad \forall t \in (0, T], \quad (14)$$

при этом:

$$F'(0) = 0.$$

Следовательно, на основе :

$$\psi(t) = \begin{cases} \frac{F'(t)}{A_0(t)}, & t \neq 0, \\ q, & t = 0 \end{cases} \quad (15)$$

и

$$\lim_{t \rightarrow 0} \frac{F'(t)}{A_0(t)} = q \quad (16)$$

получим

$$z(t) = \psi(t). \quad (17)$$

Значит (17) является непрерывным решением для уравнения (9)*. В итоге, выполняются все условия теоремы 1.

Заключение

В вышеуказанных пунктах показаны результаты по обратным задачам с дифференциальным оператором типа теплопроводности в неограниченной области. При интегральных исследованиях задачи вырождается интегральное уравнение 1 рода (8), но в данном случае, т.к. дифференцируема, то полученное функциональное уравнение решено на основе метода Пикара и на основе вывода этого метода показано, что уравнение имеет единственное решение. В итоге доказана корректность исследований обратной задачи в пространстве Банаха [3,7,8] и др. Далее, как развитие теория этой задачи можно было исследовать, если относительно уравнения (8) не провели операцию дифференцирования, то можно было решать это уравнение в классе ИУВ-1 рода [4,5,7] и др. Но эти исследования здесь не рассматриваются.

Отметим, что полученные результаты можно было обобщить и к многомерным обратным задачам типа теплопроводности в неограниченной области.

Список использованной литературы:

1. Бухгейм А.Л. Уравнение Вольтерра и обратные задачи.-Новосибирск: Наука, 1983.-207с.
2. Вабищевич П.Н. Нелокальные параболические задачи и обратная задача теплопроводности // Дифференц. уравнения. -1981. –Т. 17, №7. –С. 1193-1199.
3. Владимиров В.С. Уравнения математической физики. М: Наука, 1976.- 527 с.
4. Денисов А.М. О приближенном решении уравнения Вольтерра первого рода, связанного с одной обратной задачей для уравнения теплопроводности //Вест. МГУ. ВМ и кибернетика. –1980.-№3. –с.49-52.
5. Лаврентьев М.М., Васильев В.Г., Романов В.Г. Многомерные обратные задачи для дифференциальных уравнений.Новосибирск. Изд.: Наука (Сиб. отделение), 1969. -68с.
6. Керэфов А.А. Нелокальные краевые задачи для параболических уравнений //Дифференц. уравнения. – 1979. – Т.15. -№1. – С.74-78.
7. Омуров Т.Д., Рыспаев А.О., Омуров М.Т. Обратные задачи в приложениях математической физики/ КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек: 2014. -192с.
8. Соболев С.Л. Уравнения математической физики.-М.:Наука,1966.-443с.
9. Тихонов А.Н. Методы решений некорректных задач / А.Н. Тихонов, В.Я. Арсенин. – М.: Наука, 1979. -288с.

Информация об авторах статьи: Дегтярев Владислав Федорович- магистрант кафедры математического анализа.

Базарбай кызы Мээримай- магистрантка кафедры математического анализа.

Толубаева Чынаргул Абдиваситовна- магистрантка кафедры математического анализа.

Оглавление

ПАДАГОГИКА.....	1
Асипова Н.А., Тилекова А.Т.	1
КЕЛЕЧЕКТЕГИ МУГАЛИМДЕРДИ МИГРАНТТАРДЫН БАЛДАРЫ МЕНЕН ИШТӨӨДӨ КӨП МАДАНИЯТТУУЛУК БААЛУУЛУКТАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЖОЛДОРУ	1
ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В РАБОТЕ С ДЕТЬМИ МИГРАНТОВ	1
WAYS OF FORMATION OF MULTICULTURAL VALUES OF FUTURE TEACHERS IN WORKING WITH MIGRANT CHILDREN	1
Жадылбекова Ж.Ж.	7
КЫРГЫЗСТАНДА МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ОКУУ-ТАРБИЯ МЕКЕМЕЛЕРИН МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО	7
МОДЕРНИЗАЦИЯ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ.....	7
MODERNIZATION OF PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN KYRGYZSTAN	7
Кашымбекова А.Э.	12
МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮ ЖАНА БАЛДАРДЫ ӨНҮКТҮРҮҮ	12
ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА И РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ В ДОШКОЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ.....	12
EDUCATIONAL ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT OF CHILDREN IN PRESCHOOL.....	12
Мамбетакунов Э., Шумкарбекова И.	20
КЫРГЫЗЫСТАНДА ТАБИЯТ ЖӨНҮНДӨ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ТҮПТӨЛҮШҮ	20
СТАНОВЛЕНИЕ ЕСТЕСТВОЗНАНИИ В КЫРГЫЗЫСТАНЕ.....	20
FORMATION OF NATURAL SCIENCE IN KYRGYZYSTAN	20
Каныбек кызы Мээрим.....	23
ЖОЖДО СТУДЕНТТЕРДИН СОЦИАЛДЫК АКТИВДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ ПРАКТИКАЛЫК АБАЛЫН ИЗИЛДӨӨ.....	23
ИЗУЧЕНИЕ СОСТОЯНИЯ ПРАКТИКИ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ	23
STUDY OF THE STATE OF PRACTICE OF FORMATION OF SOCIAL ACTIVITY OF STUDENTS AT THE UNIVERSITY.....	23
Садамкулова А.Б.....	34
АРАЛЫКТАН ОКУУ ШАРТЫНДА МУГАЛИМДЕРДИН ПЕДАГОГИКАЛЫК ТЕХНИКАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮ	35
РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕХНИКИ УЧИТЕЛЕЙ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ.....	35
DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL TECHNIQUE OF TEACHERS IN DISTANCE LEARNING CONDITIONS	35
ПСИХОЛОГИЯ	41

Ырыскадыр кызы Айпери.....	41
ОКУУЧУЛАРДЫН ИНСАНДЫК КАСИЕТТЕРИНИН ЖАНА САПАТТАРЫНЫН ӨСҮП-ӨНҮГҮШҮНӨ АДЕП-АХЛАКТЫК БААЛУУЛУКТАРДЫН ЖАНА БАШКА СЕБЕПТЕРДИН ТААСИРЛЕРИН ДИАГНОСТИКАЛОО	41
ДИАГНОСТИКА МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ И КЛЮЧЕВЫХ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА РАЗВИТИЕ СВОЙСТВ И КАЧЕСТВ ЛИЧНОСТИ ...	41
DIAGNOSTICS OF STUDENTS MORAL VALUES AND FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY TRAITS AND QUALITIES.....	41
СОЦИОЛИГИЯ	50
Апыкеева Н.И.....	50
МЕКТЕПТЕГИ СОЦИАЛДЫК ИШТЕРДИ УЮШТУРУУ:ТЕОРИЯ ЖАНА ПРАКТИКА	50
ОРГАНИЗАЦИЯ ОЦИАЛЬНОЙ РАБОТАЫВ ШКОЛЕ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА	50
ORGANIZATION OF SOCIAL WORK IN SCHOOL: THEORY AND PRACTICE	50
Молдосанова А.С.....	55
ДИНИЙ ЭСКТРЕМИЗМДИН ЖАШАР АРАСЫНДА ЖАЙЫЛУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	55
ОСОБЕННОСТИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ РЕЛИГИОЗНОГО ЭКСТРЕМИЗМА СРЕДИ МОЛОДЕЖИ	55
FEATURES OF THE SPREAD OF RELIGIOUS EXTREMISM AMONG YOUNG PEOPLE	55
Кабылбекова Т.А.	59
СОЦИАЛДЫК КЫЗМАТКЕРЛЕРДИН КЕСИПТИК ЧАРЧООСУН КОРРЕКЦИЯЛОО ЖОЛДОРУ	59
ПУТИ КОРРЕКЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ УСТАЛОСТИ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ	59
THE WAYS TO CORRECT PROFESSIONAL FATIGUE OF SOCIAL WORKERS	59
ФИЛОЛОГИЯ	64
Беккулова С.Т.	64
ЗАМАНБАП ШАРТТА ҮЧ ТИЛДЕ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН БАГЫТТАРЫ.....	64
НАПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ НА ТРЕХЪЯЗЫЧИЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ.....	64
DIRECTIONS OF EDUCATION FOR TRILINGUALISM IN MODERN CONDITIONS ...	64
Карабалаев С.	71
ИСЛАМДА ЧЕТ ТИЛДЕРИН ҮЙРӨНҮҮНҮН РОЛУ ЖӨНҮНДӨ	71
О РОЛИ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ИСЛАМЕ	71
ABOUT THE ROLE OF FOREIGN LANGUAGE LEARNING IN ISLAM	71
Султаналиева А. С., Эргешбаева Н. А.....	76
“ГОВОРИ ТВ” ИНТЕРНЕТ-ТЕЛЕВИДЕНИЕСИНДЕГИ САЯСИЙ ТОК-ШОУ ЖАНРЫНЫН ПОПУЛЯРДУУЛУГУ	76
ПОПУЛЯРНОСТЬ ЖАНРА ПОЛИТИЧЕСКОГО ТОК- ШОУ НА ИНТЕРНЕТ- ТЕЛЕВИДЕНИИ” ГОВОРИ ТВ”	76

THE POPULARITY OF THE POLITICAL TALK SHOW GENRE ON INTERNET TELEVISION” TALK TV”	76
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	81
ЭКОНОМИКА	81
Жолдошева А.Ш., Айбекова К.А	81
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ИЧКИ МИГРАЦИЯ	81
ВНУТРЕННЯЯ МИГРАЦИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ	81
INTERNAL MIGRATION IN KYRGYZSTAN	81
Искаков И.И., Сегизбаева С.О.....	86
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ФИНАНСЫЛЫК КООПСУЗДУК МАСЕЛЕЛЕРИ	86
ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	86
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	86
TO THE PROBLEM OF ENSURING FINANCIAL SECURITY IN THE KYRGYZ REPUBLIC	86
Искакова Э.И., Кубанычбеков А.К.	89
ЭКОНОМИКАДАГЫ КӨМҮСКӨ ПРОЦЕССТЕРДИН МАЗМУУНУ ЖӨНҮНДӨ	89
СОДЕРЖАНИЕ ТЕНЕВЫХ ПРОЦЕССОВ В ЭКОНОМИКЕ	89
ON THE CONTENT OF SHADOW PROCESSES IN THE ECONOMY	89
Рачковская И. Н., Тойгонбаева К. К.	92
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЭМЕРЕК РЫНОГУНУН АТААНДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУНУН ЖОЛДОРУ	92
ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ РЫНКА МЕБЕЛИ.....	92
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	92
WAYS TO IMPROVE THE COMPETITIVENESS OF THE FURNITURE MARKET IN THE KYRGYZ REPUBLIC	92
Ногоева Г. Д., Туратбек кызы С	95
САНАРИПТИК ЭКОНОМИКАНЫН КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯСЫ.....	96
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ	96
CONCEPTUALIZATION OF THE DIGITAL ECONOMY	96
Нурматова Г.А., Иманбекова А.Т.	99
ЖАШЫЛ ЭКОНОМИКА КОНЦЕПЦИЯСЫН ИШКЕ АШЫРУУДА ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУНУН РОЛУ	99
РОЛЬ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ ЗЕЛеноЙ ЭКОНОМИКИ	99
THE ROLE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE IMPLEMENTATION OF THE GREEN ECONOMY CONCEPT	99
Сатиналиев Т. Р.	103
ААК «DAI NIPPON CONSTRUCTION» КОМПАНИЯСЫНДА ДОЛБООРЛОРДУ БАШКАРУУНУ ЖАКШЫРТУУ ЖОЛДОРУ	103

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОЕКТНОГО МЕНЕДЖМЕНТА В КОМПАНИИ ОАО «DAI NIPPON CONSTRUCTION»	103
WAYS OF PERFECTION OF PROJECT MANAGEMENT IN THE COMPANY JSC «DAI NIPPON CONSTRUCTION».....	103
✓ Обеспечение сроков и качества поставки	106
Если вы управляете процессом и временем для повышения производительности, ...	106
ГОСУДАРСТВЕННОЕ И МУНИЦИПАЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ.....	109
Асаматова Н.К. Сатиналиев Т. Р.....	109
МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТ МЕНЕН ЖЕМКОРЛУКТУН БАЙЛАНЫШЫ.....	109
ВЗАИМОСВЯЗЬ КОРРУПЦИИ И ЭТИКИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО .	109
RELATIONSHIP BETWEEN CORRUPTION AND THE ETHICS OF A CIVIL SERVANT	109
ГОСУДАРСТВА И МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЯ.....	113
Асанбекова С. К.....	113
САЯСИЙ ТУУРАЛЫКТЫ БИЛДИРҮҮ КАРАЖАТТАРЫ	113
СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОРРЕКТНОСТИ	113
MEANS OF EXPRESSION OF POLITICAL CORRECTNESS.....	113
Байгазиева Д.М., Сейтахунова Р.Р.....	119
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНИН БЫГАРЫМ УКУКТАРЫ.....	119
ПОЛНОМОЧИЯ ПРЕЗИДЕНТА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	119
POWERS OF THE PRESIDENT OF THE KYRGYZ REPUBLIC.....	119
Нурматова Г.А., Нурканова А. Н.	123
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МУНИЦИПАЛДЫК КЫЗМАТКЕРЛЕРИНИН АТТЕСТАЦИЯЛООСУН УЮШТУРУУ ЖАНА ӨТКӨРҮҮ ТАРТИБИ	123
ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОЦЕДУРА ПРОВЕДЕНИЯ АТТЕСТАЦИИ МУНИЦИПАЛЬНЫХ СЛУЖАЩИХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	123
ORGANIZATION AND PROCEDURE FOR CERTIFICATION OF MUNICIPAL EMPLOYEES OF THE KYRGYZ REPUBLIC.....	123
Самидин к Р., Сыргабаева А.С.	126
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ОРГАНДАРЫНДАГЫ ЖАНА ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНДАГЫ ГЕНДЕРДИК САЯСАТТЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫ	126
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНАХ И ОРГАНАХ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	126
CURRENT STATUS OF GENDER POLICY IN STATE BODIES AND LOCAL SELF- GOVERNMENT BODIES OF THE KYRGYZ REPUBLIC.....	126
Таалайбек кызы Элгиза.....	132
КЫРГЫЗСТАНДА СТУДЕНТТИК ЖАШТАРДЫН КОРРУПЦИЯГА БОЛГОН МАМИЛЕСИН ИЗИЛДӨӨ.....	132
ИЗУЧЕНИЕ ОТНОШЕНИЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ КЫРГЫЗСТАНА К КОРРУПЦИИ.....	132

STUDYING THE ATTITUDES OF KYRGYZ STUDENTS TO CORRUPTION	132
Союзова А. А., Абдылдаев М. М.	139
МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА МУНИЦИПАЛДЫК БАШКАРУУДА ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН НЕГИЗГИ ЫКМАЛАРЫ	139
ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ГОСУДАРСТВЕННОМ И МУНИЦИПАЛЬНОМ УПРАВЛЕНИИ .	139
MAIN APPROACHES TO THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN STATE AND MUNICIPAL MANAGEMENT	140
Шейшенов А.Т.	144
ВИЗУАЛДЫК АГИТАЦИЯ: САЯСИЙ ПЛАКАТТЫН ТАРЫХЫ ЖАНА ӨНУГҮШҮ	144
ВИЗУАЛЬНАЯ АГИТАЦИЯ: ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПЛАКАТА.....	144
VISUAL CAMPAIGN: THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE POLITICAL POSTER	144
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ.....	151
Винокурова О.С., Болотбекова А.Р.	151
ОКТУН ИЗИН ИЗИЛДӨӨ ЫКМАЛАРЫ.....	151
МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СЛЕДОВ ВЫСТРЕЛА	151
METHODS FOR THE STUDY OF TRACES OF A SHOT	151
Винокурова О.С., Назаркулова Н.С.	154
АЙНЕК БУЮМДАРЫНЫН АЙРЫМ ТҮРЛӨРҮН СОТТУК ИЛИКТӨӨ ПРАКТИКАСЫ	154
ПРАКТИКА КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОТДЕЛЬНЫХ ВИДОВ ИЗДЕЛИЙ ИЗ СТЕКЛА	154
THE PRACTICE OF FORENSIC INVESTIGATION OF CERTAIN TYPES OF GLASS PRODUCTS	154
ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ	160
ТЕХНИЧЕСКЕ НАУКИ.....	160
Бейшекеева Г. Д., Нурлан кызы Э., Таштанбекова А. Р.	160
ЖАКЫН ФОКУСТУУ РЕНТГЕН АППАРТЫН КОЛДОНУНУН ТАЖРЫЙБАСЫ	160
ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БЛИЗКОФОКУСНОГО РЕНТГЕНОВСКОГО АППАРАТА	160
EXPERIENCE IN USING A NEAR FOCUS X-RAY DEVICE	160
Дуйшекеева Г., Шевелев А.С.	164
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖОЖДОРУНДАГЫ КОМПЬЮТЕРДИК ТЕХНИКА ЖАНА ПРОГРАММАЛЫК КАМСЫЗДООНУ ИЗИЛДӨӨ ЖАНА ТАЛДОО	164
ИССЛЕДОВАНИЕ И АНАЛИЗ ПРИМЕНЕНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ТЕХНИКИ И ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В ВУЗАХ КР.....	164
RESEARCH AND ANALYSIS OF THE USE OF COMPUTER TECHNOLOGY AND SOFTWARE IN UNIVERSITIES OF THE KYRGYZ REPUBLIC	164
ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ	170

Бейшекеева Г. Дж., Сагымбеков С.....	170
КАЗЫП АЛУУ ӨНДҮРҮШҮ ҮЧҮН МААЛЫМАТТЫК СИСТЕМАЛАРДЫ ИЗИЛДӨ	170
ОБЗОР ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ ДЛЯ ГОРНОГО ПРОИЗВОДСТВА.....	170
OVERVIEW OF INFORMATION SYSTEMS FOR MINING	170
Бообекова С. Б., Мурзубраимов Б. М., Молдалиева А. М.....	174
ТАМАК-АШ ПРОДУКТЫСЫНДАГЫ ХЛОРАМФЕНИКОЛДУ КАЛГАН САНЫН	
ИММУНДУК ФЕРМЕНТТИК (ИФА) АНАЛИЗ МЕНЕН АНЫКТОО.....	174
ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЕ ОСТАТОЧНОГО КОЛИЧЕСТВА	
ХЛОРАМФЕНИКОЛА В ПИЩЕВОЙ ПРОДУКЦИИ МЕТОДОМ (ИФА)	
ИММУНОФЕРМЕНТНОГО АНАЛИЗА	174
DETERMINATION OF THE CONTENT OF THE RESIDUAL AMOUNT OF	
CHLORAMFENIKOL IN FOOD PRODUCTS BY (ELISA) IMMUNOENZYMATIC	
ANALYSIS	174
Дүйшекеева А.Т., Асангулова К. А.....	181
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ТЕЛЕКАНАЛДАРДЫН САНАРИПТИК БЕРҮҮГӨ ӨТҮШҮ .	181
ПЕРЕХОД ТЕЛЕКАНАЛОВ КЫРГЫЗСТАНА НА ЦИФРОВОЕ ВЕЩАНИЕ	181
TRANSITION OF KYRGYZ TV CHANNELS TO DIGITAL BROADCASTING	181
Тулокул кызы К., Джапаралиев Н.Т.	186
ТААЖЫ ВИРУСТУК ИНФЕКЦИЯЛАРДЫ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ	
ЛАБОРАТОРИЯЛЫК ДИАГНОСТИКАЛООНУН ЫКМАЛАРЫ	186
МЕТОДЫ ЛАБОРАТОРНОЙ ДИАГНОСТИКИ КОРОНАВИРУСНЫХ ИНФЕКЦИЙ В	
КЫРГЫЗСТАНЕ.....	186
METHODS OF LABORATORY DIAGNOSTICS OF CORONAVIRUS INFECTIONS IN	
KYRGYZSTAN	186
Белеков К.Ж., Карынбек кызы Айдана.....	190
АБЕЛ ТИБИНДЕГИ КОЗГОЛГОН ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕНДЕМЕНИН	
ЧЕЧИМИНИН АСИМПТОТИКАСЫ	190
АСИМПТОТИКА РЕШЕНИЯ ВОЗМУЩЕННОГО ИНТЕГРО	
ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ ТИПА АБЕЛЯ	190
ASYMPTOTICS OF THE SOLUTION OF A PERTURBED INTEGRO-DIFFERENTIAL	
EQUATION OF ABEL TYPE.....	191
Дегтярев В.Ф., Базарбай к. М., Толубаева Ч. А.....	195
ЧЕКТЕЛБЕГЕН ОБЛАСТАГЫ ТЕСКЕРИ МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУ	195
РЕШЕНИЕ ОБРАТНЫХ ЗАДАЧ В НЕОГРАНИЧЕННОЙ ОБЛАСТИ	195
SOLUTION OF INVERSE PROBLEMS IN AN UNBOUNDED DOMAIN	195